

milan kavgić

**VERNA
BRDA**

ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA

70

Izdaje VOJNOIZDAVAČKI I NOVINSKI CENTAR

Za izdavača

Mr STEVAN STANOJEVIĆ, pukovnik, načelnik Centra

Dr NIKOLA POPOVIĆ, pukovnik, zamenik načelnika

Redakcija popularnih izdanja

Glavni i odgovorni urednik

DRAGIŠA MIHAJLOVIĆ, potpukovnik

Urednik

BLAGOJE SVORCAN, profesor

Jezička redakcija

DOBRILA MILETIĆ

Likovno-tehnički urednik

BRANKO MARUŠIĆ

Sekretar

KOSA ĆATIĆ

Recenzenti

VICKO ANTIĆ, general-pukovnik

NIKOLA MALOBABIĆ, pukovnik

Milan Kavgić

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Milan Kavgić', with a large, stylized '10' written above the first part of the name.

VERNA BRDA

DVANAESTA SLAVONSKA PROLETERSKA
" BRIGADA "

Beograd, 1990.

ODLIKOVANJA BRIGADE

Dvanaesta proleterska slavonska udarna brigada je odlikovana:

Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vencem - 8. decembra 1945.

Ordenom partizanske zvezde sa zlatnim vencem - 22. decembra 1951.

Ordenom narodnog oslobodenja - 22. decembra 1961.

Ordenom narodnog heroja - 21. jula 1977.

Kraj je septembra 1942. godine. U štabu Treće operativne zone na Papuku, u srcu Slavonije, održava se savetovanje. Na okupu je desetak ljudi, prvoboraca. Podigli su ustanak i već gotovo sedamnaest meseci rukovode oslobodilačkom borbom u ovom delu Jugoslavije. Sada su to komandanti, komesari, rukovodioci partizanskih jedinica i nalaze se pred izborom: šta učiniti da dosadašnja partizanska borba, od Bilogore do Dilja, te od Save do Drave i politički i vojno preraste u viši način ratovanja. Izvesnu užurbanost, pa i nelagodnost zbog stagnacije ustanka u Slavoniji poticale su i vesti da je u Bosni oslobođeno Jajce, da je stvorena velika slobodna teritorija, da se formiraju krupne formacije Narodnooslobodilačke vojske i da su na pomolu važni istorijski događaji.

Štab Treće operativne zone smešten je na Zvečevu u srcu Papuka, vrletne planine, u moru hrastovih i stoletnih šuma, u zaštiti nepristupačnih gorskih klanaca, surduka i olujnih visova.

Zvečevo je bilo naselje samo šumskih radnika. U oko pedesetak domaćinstava živeli su Srbi, Hrvati, Slovenci, Mađari, Talijani i Nemci. Uvek su bili složni i solidarni, klasno povezani. Ipak je nekolicina prišla Pavelićevoj ustaškoj vlasti već prvih meseci 1941.

Položaj Zvečeva, na komunikaciji Voćin-Kamensko, sa svih strana okružen gustim šumama, bio je gotovo idealno mesto za ustaničku bazu. Tu su se nalazile upravne zgrade i barake šumskog gazdinstva, pogodni za smeštaj štabova jedinica, pozadinskih i drugih vojnih organa i političkih organizacija.

Akciju na Zvečevo izvela je partizanska grupa, predvođena Dušanom Puačom Dakom još 18. decembra 1941. godine. Od tada, osim kratkih prekida, Zvečevo je bilo središte partizanske aktivnosti u Slavoniji. I za najudaljenijeg borca u partizanskim jedinicama, tokom celog rata, Zvečevo je bilo neko izuzetno mesto, gde se odlučuje i sve stiče, kao nekakvo utvrđeno, sakriveno i nedokučivo mesto zaštićeno od svih vetrova i ratnih nepogoda.

U dobroj meri Zvečevo je to uistinu i bilo. Ali, i više od toga. Ono se nalazilo u srcu slavonskog gorja: Bilogore, Papuka, Psunja, Ravne gore, Krndije i Dilja.

Planine su od prvog dana ustanka, od prvog pucnja, postale uporište, oslonac i zaštita partizanima i narodu. To je bilo prirodno i neminovno. Svojim prostranim i moćnim nedrima planine su štitile od progona i zločina, obezbeđivale smeštaj, ishranu, pokrete i manevar ustaničkim snagama. U njenim nepristupačnim i neprohodnim predelima nicali su i rasle male i velike vojne jedinice, da bi tu, iz naroda, izrasla narodna vojska koja je, kao gorska voda, oticala silovito sve šire i dalje od svojih vrhova do Save i Drave, dve reke, koje sa dve strane grle ove planine.

Cl Slavonsko gorje je naseljeno ponositim nardo-
i dom. Od vrhova do podnožja, mala i velika, zbijena
" i raštrkana, uz puteve, ali i izgubljena u vrletima.

razbacana su sela koja u moru zelenila liče na skupine jaganjaca. Taj narod voli svoj kraj, kome je rasipna priroda darovala čudesne lepote i čari. Planinski vrhovi, koji bi za sunčanog i prozračnog dana gordo doticali oblake, skrivali su u svojim bokovima, stoletnim hrastovima i bukovim šumama izvore i brzake, rudine i poljane, duboko prolokane urvine, pune snaga, hlada, cveća, gorskog mirisa i krepkog života.

Narod voli svoje planine. Vekovima se držao za njih. To su *verna brda*. Uvek su bila tu da zaštite i pruže obilje. Nikada da iznevere. Slavonske planine bile su najmoćnija zaštita partizanima za sve vreme rata. Oslonac i oružje. Pojam i legenda. Slavonske planine su slavonska partizanska istorija.

*

Komandant Zone je Grga Jankez, tridesetogodišnjak, čovek odlučnih crta i neverovatno bogatog životnog iskustva. Kao šegrt i kalfa, u potrazi za poslom, prokrstario je Hrvatsku i Srbiju, sa dvadeset godina već je bio sav prožet revolucionarnim zanosom, kao komunista bio progonjen, hapšen, mučen. U pravom trenutku je dobrovoljac u Spaniji, da bi prvih meseci 1941. bio jedan od organizatora ustanka u Hrvatskoj. Početkom 1942. upućen je u Slavoniju.

Komesar je četrdesetogodišnji Karlo Mrazović Gašpar, borac u tri revolucije. Veliki talas evropskih promena otrgnuo ga je u šesnaestoj godini iz međumurskog zavičaja da bi se, još dečak, našao u Mađarskoj crvenoj armiji Bele Kuna. Posle poraza mađarske revolucije sledio je beg u domovinu gde su ga očekivala hapšenja, progonstva, osuda na

smrt. Gotovo dvadeset godina živeo je pod raznim imenima u domovini i Evropi, formirajući se kao strasni i prekaljeni komunista u lavirintima ilegale. Jedna provala u Zagrebu tera ga u Beč, a zatim u Moskvu, gde završava komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada. Godine 1936, kroz najveće opasnosti i iskušenja, hrli preko cele Evrope u španski građanski rat. Preživевši sve strahote, uz to i teško ranjavanje, te ponovno sužanjstvo u Lepoglavi, u januaru 1942. našao se među prvoborcima u planinama Slavonije.

Tu je i najstariji među njima, uvek glatko izbrijane glave, pedesetogodišnji Pavle Gregorić Brzi, član Centralnog komiteta KP Hrvatske. Nekadašnji student medicine postaje sanitetski oficir Austro-ugarske, a rat ga odnosi na rusko ratište gde učestvuje u februarskoj revoluciji 1917. godine. Odlazi u Sibir, u Omsku stupa u Lenjinovu boljševičku partiju. U Moskvi neumorno agituje na okupljanju Jugoslovena za komunističku ideju, a nakon građanskog rata vraća se u zemlju da bi završio medicinu. Službovao je kao lekar u mnogim mestima u kojima je organizovao i revolucionarnu aktivnost, što ga je odvelo i na robiju u Lepoglavu. Uoči španskog građanskog rata radi na organizovanju slanja jugoslovenskih dobrovoljaca i ponovo biva zatočen u Lepoglavi. Uoči rata, po zadatku Partije, odlazi kod komandanta Zagreba i zahteva oružje za radnike radi odbrane zemlje. Već u maju 1941. Centralni komitet KPJ određuje ga da organizuje ustanak u Slavoniji.

Pažnju privlači mladi partizan, u pristaloj uniformi bez oznaka. Široko i snažno čelo, te usredsređen pogled ukazuju na njegovu odlučnost i samodis-

ciplinu. Iako ima tek dvadeset četiri godine poznaju ga rukovodeći ljudi i prvoborci u Slavoniji, a naročito u partijskim organizacijama. To je Dušan Čalić. Ili, jednostavno. Čule.

Culetova životna priča je priča vremena i revolucije. Sve je teklo brzo i prečicom: siromašno, ponosito detinjstvo, rano i ozbiljno i opredeljivanje o socijalnim problemima i asketsko samoisgrađivanje svoje osobne i društvene ličnosti. Tu je i odgovor na pitanje: kako je moguće da Komunistička partija, sa svojom gvozdenom organizacijom i disciplinom i tako strogom konspiracijom poverava istorijske zadatke tako mladim ljudima? Međutim, Čule je, kao i hiljade njemu sličnih mladih komunista bio spreman i pripremljen da primi i takve odgovornosti od kojih zavise sudbine mnogih ljudi, pa i celih krajeva.

Rođen je u selu Ratkovcu, školovanje je započeo u Pakracu i Okučanima, a nastavio u Osijeku i Zagrebu u kojem je na njega veliki uticaj izvršio Božidar Adžija. U dvadesetoj godini već je član i rukovodilac partijske organizacije na Sveučilištu. Godine 1941. već je u Slavoniji. Ide od mesta do mesta: Nova Gradiška, Pakrac, Novska, Daruvar - gde reorganizuje partijska riUčovodstva koja će "biti osposobljenja da dignu ustanak i vode revoluciju. Čim su se oglasile prve ustaničke puške, našao se u Moslavini, na Psunju, na Bilogori. Tu organizuje prvoborce u udarne partizanske grupe, odrede, čete, određuje rukovodioce, daje zadatke, objašnjava ciljeve. Gotovo da nema skupa, sastanka, savetovanja u tim ustaničkim danima u slavonskom gorju koje nije vezano za njegovo ime. Ime Čule bilo je znak raspoznavanja za partizane.

Krajem 1941. našao se pred ozbiljnim zadatkom i iskušenjem. Neprijatelj je po Slavoniji već popalio prva srpska sela, ostavljajući iza sebe smrt. Pred silom su se pokidale veze i među malobrojnim ustaničkim grupama koje su sačinjavale partizanski odred. Gašpar upućuje Culeta na Papuk da ponovo uspostavi i učvrsti partizansku vojnu organizaciju i podigne moral kod prestrašenog naroda.

Čule je krenuo sa Psunja na Papuk zajedno sa vodom partizana koje je predvodio Dušan Puač, već poznati Đaka. Partizanski odred na Papuku bio je prilično šarolikog sastava i po političkim shvatanjima, a i po pobudama pojedinaca. Većina se odmetnula da spasi glavu, ali su brzo postajali pravi partizani. Međutim, ceo jedan vod, pod komandom autoritativnog i odlučnog Jove Kosanovića iz Lisičina, bivšeg podoficira, nazivalo je sebe četnicima. Na kapama su nosili kokarde. Iako u početku nije bilo većih nesaglasnosti u Odredu, držanje Jove Kosanovića, njegovo isticanje srpstva i četništva i opšta mržnja prema Hrvatima upozoravali su na opasnost raskola među ustanicima. Valjalo je to zadržati u začetku, što je bio Culetov zadatak.

Jednog dana našao se s njima licem u lice. Sede oko vatre. Čule im se priključio, svestan daje velika igra u pitanju. Neki su gledali nezainteresovano, neki podozrivo, a drugi neprijateljski. Trebalo je sa svima uspostaviti dijalog i prisnost. Već vičan da pridobija ljude, poznavalac ovdašnjih prilika, običaja i ljudi, a nadasve silno ubeđen u sopstvene ideje, Čule je nastupio pažljivo.

Prvi ga je oslovio krupan mladić, dobrodušan i prijateljski raspoložen. Rio je to Nikola Miljanović Karaula, čovek čije se ime već raščulo i koji ce

postati jedan od najslavnijih junaka Slavonije. Ali, jedan drugi čovek kraj vatre, u oficirskoj uniformi, gledao ga je mrko i neprijateljski. To je bio Jovo Kosanović, uskih vidokrugaa, zaslepljen mržnjom prema svemu što je hrvatsko.

Bila je to do gluvo doba noć teških, oporih reči, političkih analiza i provale besa. Čule je polagao ispit nad ispitima: po svaku cenu pridobiti vod i izolovati Jovu Kosanovića. Pobedio je, ne samo Jovu, već celu jednu struju koja je tinjala, struju kontrarevolucije. Jovo je tragično završio: streljali su ga borci njegovog voda. Sa njim su iščezle kokarde, a četništvo je ostalo samo ružna uspomena.

*

Dok Gašpar, Jankez, Brzi, Čule-živo učestvuju u proceni i analizi situacije, jedan čovek sve to pomno prati na karti i skicira kao osnovu za vojna naređenja. Ali, sve vreme ćuti. Ćuti, jer i nema prava da ravnopravno učestvuje u raspravi. To je Petar Drapšin. Omalen, čvrste grade, izrazito snažne brade i nemirnog pogleda teško je suzdržavao unutrašnji nemir. Ipak, pouka je bila teška i gorka...

Bečejski, beogradski i praški đak i student elektrotehničke struke, svestrano nadaren, kao vrlo mlad našao je životno opredeljenje u komunističkom pokretu. Imao je samo dvadeset dve godine kada je stupio u redove španske republikanske armije. U borbama kod Almanse i na madridskom frontu mladi Drapšin se ističe neobičnom hrabrošću i vojničkim osobinama, pa postaje komandir artiljerijske baterije i dobija zapažena priznanja. Sve je to doneo kao najveću vrednost koju je mogao staviti na

raspolaganje oslobodilačkom ratu u Jugoslaviji. Partija ga je septembra 1941. poslala u Hercegovinu gde organizuje ustanak i postaje komandant partizanskih jedinica. Ali, u revolucionarnom zanosu čine se i mnoge greške i grubosti u često delikatnim borbenim i političkim prilikama. Drapšinu je to bila slabost koju je platio smenjivanjem sa dužnosti, isključivanjem iz Partije i upućivanjem u novu sredinu. Za zamenika komandanta Treće operativne zone u Slavoniji postavljaju ga Gašpar i Jankez. A svaki čovek isključen iz Partije, u to vreme, nosio je teški, ponižavajući beleg.

Svi ti ljudi, okupljeni na ovom važnom sastanku, sa svojim različitim sudbinama i životnim putevima, već mesecima, tačnije od početka ustanka, pokorili su se strogim i nepopustljivim zakonima i pravilima revolucije i oslobodilačkog rata. Daskorašnju mladičku živost, kao i staloznost zrelijih godina, zamenilo je držanje revolucionara.

Koje mesto napasti i pri tom koncentrisati većinu partizanskih snaga u Slavoniji - to je bilo najvažnije pitanje i izbor odluke ovom prilikom. Naime, trebalo je preduzeti nešto veliko i izvanredno, što će i vojno i politički odjeknuti nadaleko i u isto vreme biti podstrek novom zamahu oslobodilačke borbe između Save i Drave, vojištu čiji je značaj ubrzano rastao.

Izbor je pao na Daruvar, snažno ustaško i domobransko uporište, središte saobraćajnog i privrednog regiona na padinama Papuka, za partizane neprocenjivo skladište oružja, municije i opreme toliko potrebnih za naoružavanje novih jedinica. Drapšin je trebalo da izradi plan napada i uputi naređenje jedinicama za pokret.

Koncentracija

Po planinskim selima Psunja, potkraj 1941. i u 1942. godini ime Pepe se sve češće pominjalo. Ono je tinjalo kao lelujava nada usred strahovitih zločina ustaša nad srpskim stanovništvom, usred pokolja, paljevina i istrebljenja nedužnog naroda u kotarima ^ Daruvar. Pakrac. Novska, Nova Gradiška, Okučani i Slavonska Požega. Vladao je silan strah i beznađe koje su donosili dani i noći, meseci Pavelićeve strahovlade. A onda se to postepeno pretvaralo u bunt i nagon za odbranu. Svaka iskra nagoveštavala je plamen razgnevljenog naroda. A u planini su odjekivali pucnji. I za te pucnje bilo je vezano ime Pepe.

Kada je prošlo prvo vreme detinjstva, otac zidar poveo je sina „trbuhom za kruhom“. Takav je bio život primorskih siromaha. Potom skitnje, šegrtovanje, Beograd, vojska, izučavanje života, nešto knjiga i saznanje da je poredak nepravedan. A vremena su bila burna. U Španiji je buknuo rat. Mladi primorac Vicko Antić Pepe, već oformljen, nadahnut patriotskim i komunističkim idejama odlazi za Pariz, pa ilegalno preko Pirineja u redove internacionalnih brigada. Tu je sazreo kao čovek i vojnik. Doživeo je trenutke pobeđa, ali i poraza Republike.

Jugosloveni su, na vest da je Jugoslavija kapitulirala i raspala se, krenuli put domovine. I tridesetogodišnji Vicko Antić, izlažući se nebrojenim smrtnim opasnostima, vođen voljom i snalažljivošću, prolazi nacističke obruče, probija se kroz gotovo celu Nemačku i javlja se u Zagrebu, ustaškom osinjaku, Vladi Popoviću, rukovodiocu KP Hrvatske. Njegova odluka je kratka: Pepe treba da ide u Slavoniju i pomogne u organizovanju ustanka.

Pepe je na terenu zatekao komuniste, koji su sa izbeglim seljacima formirali prve partizanske grupe. Usledili su napadi u opštinama Rajić i Bučje. Partizana je bilo sve više. Grupe su prerasle u vodove, pa čete i najzad, krajem 1941. formiran je Prvi slavonski narodnooslobodilački bataljon. U sastavu bataljona bile su: Psunjska, Papučko-krndijska i Moslavačka četa.

Komandir Psunjske čete, jačine oko sto ljudi, bio je Pepe. Energičan, vešt, sa bogatim vojnim i borbenim iskustvom, vodio je svoju četvu, pa Psunjski bataljon i, najzad, Psunjski odred, koji iz borbe u borbu izlaze sve jači. U leto 1942. bila je to već vojna snaga sa blizu hiljadu boraca i iskusnim komandnim i političkim kadrom. Posle napada na petrolejska postrojenja na Gojilu, zatim na neprijateljeva uporišta Mlinska, Pitomača, Kloštar, Grubišno Polje, posle održavanja mnogih mitinga po selima Bilogore, Pepe se sa svojim odredom vratio na Psunj gde ga je čekalo naređenje za napad na Daruvar.

*

Polovinom avgusta 1942. kolona od stotinjak ljudi, pri dnevnoj pripeci, umorno se penjala uz blage padine Dilja, u istočnom delu Slavonije. Obilje mirisa raskošnog leta, prekrasan šumski krajolik i jednoličan ritam koraka ogledao se u slobodnom i opuštenom hodu ovih ljudi.

Samo su borbeni poredak i oružje odavali utisak vojničke skupine. Bilo je mladih i sasvim mladih, gotovo dece, poneko žensko čeljade, a i onih u zrelijim godinama. Neki su nosili kape troroge,

drugi okupatorske, jedni su bili i gologlavi i bosonogi, a veći deo je imao civilna odela - varoška ili seljačka. Na kapama su svi imali veće ili manje, često nepravilno izrezane i nevešto ušivene crvene petokrake od čoje. Oni stasitiji i stariji nosili su nemarno zabačene karabine, dok su drugi prtili manliherke ili duplonke, mada je bilo i onih bez oružja, samo sa otrcanom torbicom za hranu.

Još 1941. i 1942. komunisti u Slavonskom Brodu, Đakovu i drugim mestima istočne Slavonije dobili su zadatak da se prabace na obližnje planine: Dilj, Krndiju, Požešku goru, te da tamo organizuju borbene partizanske grupe i otpočinu oružanu borbu protiv neprijatelja - fašista svih vrsta. Ti prvoborci, mada prekaljeni u dugogodišnjem ilegalnom radu protiv klasnog neprijatelja stare Jugoslavije, mnogi od njih hapšeni, mučeni, proganjani i stavljeni van zakona, sada su bili suočeni sa još gorim protivnikom - okupatorom i ustašama, čija je nemilosrdnost zatirala svaki pokušaj otpora svojoj vladavini. Teško je bilo opstojati na tom području. Ipak, zahvaljujući podršci naroda i neviđenoj hrabrosti tih prvoboraca, grupe su se umnožavale, postepeno izrastajući u prave vojne formacije. I oružja i opreme je posle svake borbe bivalo sve više.

Na čelu kolone koračao je omalen tridesetogodišnjak i stisnutih veda gledao ispred sebe. I odeća i držanje ukazivali su na to da je on starešina ove skupine. Nosio je novu trorogu kapu, dobro skrojenu dolamu, vojničke čakšire i oficirske čizme. O vratu mu je visio nemački automat, a o opasaču veliki parabelum i dve kragujevke.

Bio je to Josip Antolović Hrvat. Rastao je na periferiji Slavonskog Broda, u siromašnoj radničkoj

porodici. Oskudica i težak rad već u ranoj mladosti uticali su na njegovo životno opredeljenje, pa je već u osamnaestoj postao komunista, a u dvadeset prvoj ga hapse u Austriji na putu za Španiju. Prva iskušenja počela su sa okupacijom kada se sav predaje oslobodilačkoj borbi. Beži iz ustaškog zatvora i odlazi u Srbiju, u Mačvu, gde postaje partizan u Mačvanskom odredu, izrasta u hrabrog borca i komandira čete i zbog nacionalnosti dobija nadimak Hrvat. Posle tragedije Mačvanskog odreda prebacuje se u Slavonski Brod, a odatle u slavonske partizane.

Dok kolona zamiče razrovanim putem, uronulim u visoku paprat, kupinu i gustu ljeskovinu, na srpska sela u Đakovštini i po Dilju sručio se besneprijatelj. Pod isprikom da onemogućuju snabdevanje partizana i podršku koju im je ovaj narod nesebično pružao, ustaška je vlast masovno gonila stanovništvo u koncentracione logore. Opustela su srpska sela Čenkovo, Paučje, Borovik, Veliko Nabrđe, Migalovci, Dobrogošće i Paka. Nakon proterivanja ljudi došlo je do pljačke i razvlačenja svega što se moglo uzeti iz opustelih domaćinstava.

Hrvat ubrzava korak i kolona življe zamiče prema šumi Živčani. U sumrak, u šumi nadomak sela Stojčinovac, četa je naišla na skupinu seljaka od kojih je Hrvat saznao da u selu ima oko šest stotina ustaša i Nemaca koji su gonili narod i tragali za partizanima. Ali, u blizini se zatekla i Krndijska partizanska četa sa kojom Hrvat brzo uspostavlja vezu.

Odluka je brzo donesena i do sukoba je došlo neočekivano. Dok su partizani zauzimali položaj, jedno odeljenje ustaša je krenulo u izviđanje i

nabasalo na partizane. Posle nekoliko pucnjeva partizani su se gotovo spontano, u opštem jurišu sručili na selo. Došlo je do borbe prsa u prsa. Iznenadeni neprijatelj je počeo da uzmiče pred silinom partizanskog naleta. Mrtve ustaše i Nemci ležali su po putu, u dvorištima, kućama i baštama.

Događaj u selu Stojčinovac bila je prava ratna sreća, a priča o tome se kao vetar širila po celoj Slavoniji. Potučen je nadmoćan neprijatelj, zaplenjeno je mnogo ratnog materijala, a uz sve to u narodu se pronosila i tkala priča o partizanskom komandantu Hrvatu i partizanima Hrvatima koji se neustrašivo i iznenadno pojavljuju radi zaštite srpskog življa od ustaških i nemačkih zlikovaca.

Priče i preterivanja nastali u strepnji i nadi stanovništva imale su i životnu potvrdu. Desetine i stotine mladića, a i veliki broj devojaka i Srba i Hrvata iz istočnog dela Slavonije došli su u partizane. Mit o partizanskoj vojsci kao vojsci bratstva i jedinstva ulazila je u svest naroda, a za omladinu je to bio neodoljiv izazov.

Hrvatova četa je ubrzo prerasla u bataljon sa preko četiri stotine prekaljenih boraca. Tada je, krajem septembra, Hrvat dobio naređenje da se sa bataljonom prebaci na teritoriju Daruvara.

Ko je bio Geco? Odmetnik, razbojnik, narodni zaštitnik, izmišljotina dokonih? Svašta se pričalo po Bilogori o nekom Geci i uoči rata, a naročito 1941. godine. A malo ih je nešto pouzdano znalo o Gedeonu Bogdanoviću Geci, podoficiru bivše kraljevske vojske, koji je, ne podnoseći ponižavanje i nepravdu, još 1937. godine pretukao jednog osionog, pretpostavljenog oficira i da bi izbegao sud odmetnuo se. Jedno je vreme pod lažnim imenom svirao

u muzičkom društvu u Šapcu a kada je otkriven, prebegao je na Bilogoru gde je dočekao i rat.

Očvrstnuo i neuhvatljiv naočiti tridesetogodišnji Ličanin sa crnim brkovima i prodornim pogledom našao je smisao života tek u danima ustaške represije nad srpskim življem na Bilogori. Posle ustaških zločina u selu Mali Grđevac, (jeco je sa dvojicom odmetnutih seljaka upao u to selo i za odmazdu ubio ustaškog tabornika. Rađaju se zatim slične akcije, a Geci prilaze novi ljudi, pa se tako stvara samonikla oružana grupa čiji je cilj osveta ustaškoj vlasti koja je sprovodila genocid nad srpskim stanovništvom. I ta vlast, to jest velika župa Bjelovar, raspisala je učenu od pet hiljada kuna za Gecinu glavu.

Tada se desilo nešto neobično. Deleći svoju pravdu i za novu odmazdu, Geco je u sehi Turčević Polju ubio dvojicu ustaša i na baraci gde ih je zatekao nacrtao srp i čekić. Vest je doprla do organizatora ustanka u tom kraju, doktora Pavia Gregorića. On preduzima sve mere da uspostavi vezu sa Gecinom grupom i uključi je u organizovani narodnooslobodilački pokret.

Veza Partije i Gece uspostavljena je tek februara 1942. u selu Mali Grđevac, a ubrzo potom u selu Mala Jasenovača formirana je Bilogorska partizanska četa. Geco je postao komandir, a mladi bjelovarski radnik i komunista Petar Biškup Veno komesar čete.

Istočna Bilogora ili kraj između Virovitice, Podravske Slatine, Daruvara, Garešnice i Bjelovara od prvih dana ustanka postala je važna spona za partizane Slavonije i Moslavine i severozapadne Hrvatske. Važan je bio i raznovrstan nacionalni sastav stanovništva, što je oduvek ovom kraju davalo

posebno obeležje. Iako je narod težio mirnom životu, proglašenjem Pavelićeve fašističke Hrvatske i na Bilogori je počeo pravi pogrom Srba.

Osnivanje Bilogorske partizanske čete, njene borbe i pojavljivanje u selima, te susreti s narodom snažno su ohrabрили stanovništvo. Partizani su kao oznaku nosili petokraku zvezdu, a ispod nje hrvatsku trobojnicu. Gecina i Venina četa, četa komandira Srbina i komesara Hrvata, u srcu Hrvatske ljudi koji su jednako voleli i poštovali i Srbe i Hrvate i sve ljude, praveći razliku samo između fašista i rodoljuba ubrzo su postali simbol i snaga oslobodilačkog pokreta.

U nekoliko meseci postojanja Bilogorska je četa toliko ojačala da je kontrolisala planinski masiv Bilogore iznenađujući protivnika i sprečavajući zlostavljanje naroda.

Krajem avgusta 1942. deo Bilogorske čete, sa Gecom na čelu, prelazi u sastav Prvog slavonskog odreda. Geco je već bio predviđen za novu važnu partizansku dužnost.

Pošto je još ranije iz čete otišao i Veno, za novog komandira i komesara Bilogorske čete došli su prvoborci ovoga kraja: Milan Popara Seljo i Aleksandar Jovanović Aljoša"

Krajem septembra 1942. godine i ova je četa dobila naređenje da se prebaci na područje Daruvara.

*

Jesen je. Vazduh miriše na misirke, šljive, zrelo grožđe, a u jutarnjoj izmaglici trava je puna hladne kristalne rose. Srebrne niti paučine poput čarolije ukrašavaju suncem okupani dan. Tako je na padina-

ma. A dalje je Psunj. Planina tamnih duboderina, uskovitlanih potočića, duboki zaklon jelena i vepa. Moćna i nepregledna šumska masa iz čije dubine dopire muklo, ritmičko disanje prirode.

Usred te šume su barake i zemunice kraj bistrog izvora Kraljevac. A u barakama trideset ustanika, mladih ljudi skupljenih ovde iz ovoga kraja, raznih zanimanja, obrazovanja i naravi, ali jednakih u verovanju: da će uskoro Crvena armija pobediti Hitlera, da će oni doći glave Paveliću i ustašama, da će nestati ove patnje i ubrzo svanuti mir, sloboda i novi život. Bili su to ustanici i sanjari, mladost u pesmi, drug uz druga, a pred njima more nade, vere i hrabrosti.

Nevidljivim i neuhvatljivim kanalima oni su bili povezani sa partizanskim komitetima u Slavonskoj Požegi i Slavonskom Brodu, odakle su dolazile vesti i uputstva, što je ovu grupu činilo organizovanom vojnom skupinom sa idejom i sa ciljem. Najpre su proterali omrznute lugare iz šuma, zatim špijune i izdajnike iz ustaničkih sela, spuštali se u Duboku i Jasiku, Soboštinu, Kruševo, Sušnjare, Oljase, Svržgaće, Snjegović... Držali su mitinge i hrabрили narod, upoznavajući ga da se stvaraju narodna vojska i vlast, da borba tek počinje.

Skupini su prilazili novi ljudi, pa je prerasla u Papučko-krndijsku četu. Narod je bio ohrabren, ali zato su se ustaške vlasti pripremale na surov obračun sa ustanicima.

Bila je nezapamćena zima sa visokim snegom i ljutim mrazom. Tada se pojavio „Palija“. Tako ga je zvao narod, jer je spaljivao sela u koja su upadale njegove ustaše. Bio je to ustaški krvolok, satnik Petranović. U zimskom jutru planuli su Grdevica,

Vrhovci, Šušnjari, Kantrovac. U Kruševu-drama. Iz tog sela bio je Jgušan Puač Dako, komandir u Papučko-krndijskoj četi, nekadašnji lugar, pa podoficir kraljeve Garde u Topčideru, čovek koji se kao jegulja, po slomu bivše vojske, probijao da bi dospeo do svog zavičaja i po obznanjivanju Pavelićeve države, uzeo pušku i otišao u šumu. Malena rasta, ali živahan, žustar i preduzimljiv, mladić koji je znao i vojnička pravila i da rukuje oružjem brzo je postao voda sa uticajem. O njemu se znalo po selima, ali je glas dobro i do neprijatelja.

„Palija” je baš na Tucindan, 5. januara, u ranu zoru iznenadio Kruševo. Uhvaćen je stari Stojan, Dakin otac. Stoji pred Palijom da odgovara i da plati za sina odmetnika. Planuše pucnji, sevuše noževi, šiknu krv, a lelek i divlji krici izgubiše se u plamenu gorućeg sela.

Pritisnuti teškom zimom, visokim snegom i pred stalnom opasnošću da ne budu iznenađeni, papučko-krndijski partizani su se povukli duboko u planinu, u zemunice i šumske barake. Život u zemunicima bio je gotovo nesnošljiv. Danju nije smelo da se loži, da ih dim ne bi odao, pa se vlažna zemlja stalno zamrzavala. Uveče bi se naložila tiha vatra od koje se slabo grejalo, ali je zato sa svih strana kapalo i vlažilo, pa se spavalo na mokroj zemlji i u mokroj odeći. Od dima su svima oči bile natečene i krvave. Odeća i obuća su se brzo pohabale, pa je bilo slabo odevenih i polubosih. Zbog skućenog prostora u tim su zemunicama ljudi ležali kao sardine.

U barakama su se nalazili najpoznatiji prvoborci Slavonije: Slobodan Ilić Čiča, Duško Brkić, Ivo Marinković, Nikola Miljanović Karaula^Dakr^Pnač.

kao komandiri, komesari i još pedesetak partizana. Teški životni uslovi, a i neaktivnost, loše su uticali na psihičko stanje ljudi, pa i na međusobne odnose. Svako je bio napet do krajnjih granica. Ipak, nadljudska izdržljivost i svest da objektivne okolnosti nalažu strpljivost i trpljenje, držali su jedinicu na okupu i borbeno spremnom.

U zoru 27. januara 1942. Dako je sa jednim partizanom pošao da protegne noge. Nakon stotinjak metara ugledali su između stabala neprijateljeve vojnike u streljačkom stroju. Dako je jedva uspeo da na vreme uzbuni drugove u četi. Nastala je gužva. Na vrh Lom se više nije moglo. Tamo je bio neprijatelj.

Međusobno udaljenje bilo je oko dvesto metara. Ustaše na vrhu, partizani na nekom prevoju. Srećna okolnost je bila da je nadmoćni neprijatelj potcenio partizane, pa su krenuli niz duboki sneg, vičući i psujući u ne baš pravom borbenom poretku. Partizani su se brzo razvili, zauzeli dobar položaj iza debelih stabala i pustili neprijatelja sasvim blizu.

Karaula je sa svojim mitraljezom zauzeo najpovoljniji položaj. Vatra je otvorena iz neposredne blizine. Iznenadni vatreni udar je, gotovo za tren, slomio napad neprijatelja. Nekolicina ih je odmah pala, drugi su počeli da bezglavo beže, a neki su zarobljeni. Sve se desilo brzo i neočekivano. A kada je borba prošla, četa se skupila: svi su bili u stroju. Prizor pobijenih ustaša i prvi neposredni utisci borbe snažno su povratili poverenje u sopstvenu snagu. Kao da su svi shvatili da je kraj boravka u zemunicama, u pasivnosti, da je ustanak stalna borba, akcija i kretanje, bez obzira na vremenske nepogode i zemljišne uslove.

Ništa nije moglo zaustaviti prolom ustanka. Prvoborcima su se pridruživali novi borci - i mladići i devojke. Već krajem marta ova je četa prerasla u bataljon. Bila je to vojna partizanska jedinica čiji se borbeni uticaj u narednim mesecima osećao na celom papučko-krndijskom području, na svim neprijateljevim uporištima i komunikacijama.

Poslednjih dana septembra 1942. i u Dakin bataljon je stiglo naređenje da se prebaci u rejon Daruvara.

*

Početkom oktobra 1942. u brdima iznad Pakraca i Daruvara prikupile su se glavne snage slavonskih partizana - ukupno oko hiljadu sedamsto boraca. Osim slavonskih i maslovačkih jedinica, tu su bile banijska četa i Krajiški bataljon koji su već mesecima boravili u Slavoniji.

Na okupu je ponovo štab Zone. Ali, već razrađeni plan napada na Daruvar morao je biti odbačen, jer su u međuvremenu u to uporište pristigle nove neprijateljeve jedinice ojačane tenkovima.

Dva iskusna rukovodioca, dva španca - Vicko Antić Pepe i Karlo Mrazović Gašpar, pošto su poznavali političku i vojnu situaciju u tom delu Slavonije, predložili su da se krene u novu akciju, da se likvidira - Španovica.

Da nije priča o zavedenosti i zabludi, o nerazumnoj i ubilačkoj mržnji, Španovica, selo na putu Pakrac - Slavenska Požega, ne bi bila naročito poznata, niti bi se razlikovala od okolnih sela. Ali, sve ima svoje korene. To hrvatsko selo okruženo je sa više od desetak srpskih sela. Još krajem prošlog veka u Španovicu su se doseljavale drvoseče iz

Gorskog kotara i zapošljavale u ovdašnjoj drvnoj industriji. Život bi tekao mirno i spokojno da razorni šovinistički elementi nisu postepeno uviđali idealan teren za svoj rad i kovali svađe, trovali inače dobre susedske, ljudske i međunacionalne odnose. Političke stranke u staroj Jugoslaviji još više su raspaljivale nacionalističke strasti i sukobe između Srba i Hrvata. Iako nije bilo nijednog razloga za neslogu i zajednički život, sukob između Španovčana i stanovnika ostalih sela bio je sve oštriji i dublji. Tako je bilo sve do 1941.

A onda je Pavelić Spanovicu pretvorio u tvrđavu svoje vlasti u Brđanskoj. Sa jakom ustaškom posadom i selom u kojem je svaki žitelj, čak i žene i deca, bio zakleti i naoružan ustaša, Španovica je nadaleko postala čuvena po zločinima učinjenim po okolnim selima. Nekoliko hiljada Srba je oterano u logore, poklano i pobacano u bunare. Španovčani su nekoliko srpskih sela zatrli do temelja i opljačkali. Na svakog Spanovčanina dolazilo je po četiri ubijena Srbina.

Posle podrobne procene situacije, Štab Zone je odlučio da se napadne Španovica i to svom silinom i do potpunog uspeha. Međutim, pri planiranju borbenog rasporeda nije bilo jednostavno odrediti koje će jedinice izvršiti napad, a koje će biti na osiguranju. Jer, ogromna većina partizana želela je da učestvuje u kažnjavanju svirepog neprijatelja. Ipak, prevladalo je mišljenje da to budu Psunjski i bataljon Papučko-krndijskog odreda, jer je u tim jedinicama bilo najviše boraca čiji su najbliži pali od noža i puške španovičkih ustaša. Ukupno oko sedamsto boraca. Ostale jedinice, Krajišnici, Banijski i

Moslavčani imali su zadatak da spreče prodor neprijatelja na pravcu Pakrac-Lipik i! Sirač-Daruvar.)

U ustaničku Slavoniju je, početkom maja, stigla Banijska proleterska četa, sve odabrani, iskusni i dobro naoružani partizani. Ubrzo zatim Slavonci i Banijci napadaju i zauzimaju uporište Kamensko.

Sredinom juna 1942. u Slavoniju se iz Bosne prebacuje i ostatak Krajiškog proleterskog bataljona. Ovaj bataljon je, nakon junačkih, ali tragičnih borbi na Motajici, jedva uspeo da se izvuče iz obruča i posle natčovečanskih napora i prave partizanske odiseje priključi slavonskim jedinicama.

Slavonci, Bosanci i Banijci - udruženim snagama napadaju Miokovićevp (Đulovac), Sirač Radlovac, ponovo Miokovićevo i Gojilo sve važna i za neprijatelja osetljiva uporišta, među kojima i izvore nafte u Gojilu.

U tim se borbama ističu i u narodu ostaju zapamćena junaštva Banijaca i bosanskih proletera, a imena Demonje, Joke, Coke i Čorkovića ostaće zauvek upamćena kao neustrašivih junaka. Sada su svi oni tu, u borbenom stroju, pred Spanovicom.

Uoči napada održani su sastanci na kojima je borcima predložen značaj akcije na Španovicu, ali i postavljen najoštriji zahtev da se jedinice i svaki borac ponašaju kao narodna vojska. Ne samo oružje, već i partizanski moral treba da poraze neprijatelja, a primerno ponašanje i postupci da pokažu da su partizani vojska svih, vojska bratstva i jedinstva i hrvatskog i srpskog naroda.

Selo Španovica razvučeno je duž ceste oko pet kilometara. U uporištu je bilo oko dvesto dvadeset domaćih ustaša i četrdeset ustaša iz takozvane Pavelićeve stražarne bojne. Napad je počeo 4. oktobra

1942. u 23.00 sata silovito, sa klinovima, sa ciljem da se uporište ispreseca i onda počesno po delovima uništi.

Iznenadenje je bilo potpuno. Jedan je ustaša imao svadbu na kojoj je bilo mnogo njegovih prijatelja. Bila je nedelja. Napad i pojava partizana zatekli su druge ustaše po kafanama gde su pili i pevali.

Ali, predstojala je dvodnevna ogorčena borba za svaki pedalj zemlje, za svaku kuću. Svesni svojih zločina ustaše su se borile na život i smrt. U borbi su učestvovali i starci i žene, pa i deca. Proletera Simu Marića iz bosanskog proleterskog bataljona jedna žena je oslepela ispalivši mu sačmu iz lovačke puške u oči. Ipak, posle trideset sati neprekidne borbe u Španovici je prestao otpor. Neprijatelj je imao 160 mrtvih, među kojima su bili i ustaški poručnik, a i jedan zastavnik iz Pavelićeve tjelesne bojne, inače čuven po svom krvološtvu i glavni začetnik zverskih pokolja po srpskim selima. Oko sto ustaša je zarobljeno. Tada se desilo nešto neobično.

Kada se borba za Španovicu bližila kraju, narod okolnih sela je pridolazio, a kada je sve bilo gotovo, sjatio se u selo. Teško je bilo kontrolisati njihov gnev, gotovo raspomamljenu osvetničku želju da naplate za sav jad i patnju koju su tokom godine i po doživljavali od Španovčana.

Ali, partizanska zakonitost morala je da se poštuje. Narodu je naređeno da se okupi kraj crkve. Naspram njih bile su postrojene zarobljene ustaše, a nedaleko njihove porodice. Nastao je muk kada se pojavio komesar Zone - Karlo Mrazović Gašpar i objasnio da će narod suditi ustašama. Ustaše su, zatim, jedan po jedan izvođeni pred narod, koji je presuđivao: streljati ili pustiti. I narod je presudio:

Prvi zarobljeni top u Slavoniji na Vranom kamenu, oktobra 1942.

44 osvedočena zločinca osuđena su na smrt i na licu mesta streljana, dok su ostali pušteni. Sudilo se pravedno i samo ako je zločin dokazan.

Pad Španovice bio je trijumf dotadašnje oslobodilačke borbe u Slavoniji. Ustaški poredak, njegova ideologija i sila potučeni su i izbrisani kao sistem u jednom malom selu, ali je to selo bilo važan deo opšte antifašističke borbe i taj je događaj ostao u neizbrisivom sećanju i naroda i boraca tokom celog rata, iako su nove borbe i nova iskušenja tek predstojali.

Budići - selo za istoriju

U danima posle borbe za Španovicu u štabovima Zone, odreda i bataljona užurbano su vršene pripreme za formiranje 1. slavonske brigade. Sve što

je rađeno za brigadu dobijalo je najvažniji, gotovo svečani karakter. Brigada je bila simbol partizanske vojne snage i organizovanosti, udarna jedinica besprimerne hrabrosti i odlučnosti.

Šture, ali uzbudljive vesti i priče koje su stizale u Slavoniju o podvizima 1. i 2. proleterske, o udarnoj grupi brigada Vrhovnog štaba, o ličkim i krajiškim brigadama, samo su pojačavale želju da i Slavonija dobije svoju brigadu.

Štab Zone imao je najveću odgovornost. Danima su Gregorić, Jakuz i Mrazović, starešine Zone, ali i ljudi sa velikim ovlašćenjima Centralnog komiteta KP Hrvatske, raspravljali o komandnom kadru Brigade i o jedinicama koje će ući u njen sastav. Njihovi su zaključci pretočeni u naredbu. Kuriri su krenuli u odrede.

U prohladno jutro, 11. oktobra 1942. na južnim padinama Ravne gore, na jednu poljanu iznad sela Budića, pristizale su kolone iz raznih pravaca. Bili su to probrani, najbolji i najhrabriji borci iz 1. i 2. slavonskog odreda, sada već formirani u 2, 3. i 4. bataljon, kojima su na čelu bili komandant Geco, Hrvat i Dako. Prvi bataljon pod komandom Đure Dulića i Mirka Bulovića je još u toku formiranja Brigade krenuo za Bilogoru, gde je neprijatelj harao po ustaničkim srpskim selima.

A ovde, u komešanju, što je slika svakog većeg vojnog postrojavanja, vazduh je bio ispunjen žamormom, uzvicima, komandama, topotom marševskog koraka i nekim osobitim značenjem, što je ljude činilo ozbiljnim i uzbuđenim. Najzad se sve utišalo. Na poljani je bio nepomičan vojnički stroj, razvrstan po bataljonima, četama i vodovima. Blizu hiljadu ljudi će od tog istorijskog trenutka činiti 1. slavonsku

brigadu. Najveći broj njih su iz tri kraja Slavonije od Osijeka do Bjelovara, od Save i Drave, iz sela i varošica što su se uvukli u njedra ili ugnjezdila u podnožja Kalnika, Bilogore, Psunja, Papuka, Požeške gore, Krndije, Dilja, iz Moslavine, Podravine, Posavine, Brđanske i Đakovštine.

Sve mlada lica. Uglavnom dvadesetogodišnjaci, pa i poneko dete. Rat, vreme i burni događaji su ih doveli na ovo mesto i sjedinili. Zajedničko im postaje sve - i u dobru i u zlu. Pogledi upereni u iščekivanje, u daleka plava brda, u nedokučivu sutrašnjicu, govore da su se opredelili za potpuno samoodricanje i kao da sa nekom ravnodušnošću razmišljaju o smrti koja ih već sutra čeka. To su ljudi bez zahteva i prohteva, potpuno predani i uvereni da se bore za slobodu i pravdu i da zato ne smeju ništa da traže, a moraju sve da daju. Jer, svi su oni dobrovoljci.

Osnovnu i udarnu snagu u novoj brigadi predstavljali su prvoborci, a bilo ih je oko dvesto pedeset. Još pre godinu i po dana oni su otišli u brda. Prvih meseci bili su i bez oružja i municije, bez hrane i odeće, spavali su u zemunicama i u šumi, bili su tek raštrkane grupice, nemilosrdno progonjeni i desetkovani od zverskog neprijatelja. Ali, svaki njihov pucanj čuo se daleko, svako pojavljivanje doimalo se poput čuda i neverice, a ipak su bili stvarnost i bivalo ih je sve više. Sada bi ih samo pažljivi posmatrač mogao otkriti bilo kao komandante, komandire, komesare, delegate ili kao obične borce. A i u njihovim, očima bi bljesnula nekakva nadmoć, a u izrazu lica samouverenost. Jer, sve što se dešavalo na ovoj poljani, šta je bilo vidljivo ili se bar naslućivalo, rezultat je njihove hrabrosti, istrajnosti, patnje i oskudice, njihove vere i nade.

Na kraju poljane pojavljuje se grupa ljudi i jugoslovenska zastava. Ta će zastava postati znamenje Brigade, svetinja podjednaka za sve, pod njom nestaju razlike koje su, inače, na ovom području okosnica krvi i zla, podstaknuti od najmračnijih fašističkih i nacionalističkih snaga. U stroju Brigade od blizu hiljadu ljudi većinu čine Srbi. Izloženi neposrednom ustaškom pokolju, mnogi od ovih mladića Srba potražili su spas u partizanima. Drugi su uzeli oružje da bi osvetili najmilije, pobijene, poklane i spaljene. Treće su poneli ideali. Nacionalni sastav je, u stvari, bio izraz političkih prilika i opredeljenja za narodnooslobodilačku borbu u Slavoniji. Ali, u ovom stroju, nacionalnost nema više nikakvu ulogu. Partizani su drug uz druga, opštenarodna vojska bratstva i jedinstva. Gde god da se pojavi, u bilo kom delu ove mnogonacionalne teritorije, 1. slavonska brigada biće za sve majka Slavonije.

Vrhunac svečanosti bilo je predstavljanje rukovodećeg sastava Brigade. Pojavljuje se Bogdan Crnobrnja Tolja, vitak, uglađen sa crnim brčićima, bivši učitelj. On je jedan od organizatora ustanka na teritoriji Pakraca. Do tada je bio komandant 1. slavonskog partizanskog odreda i zamenik komandanta 3. operativne zone. Komesar Brigade je Ranko Zec, student iz Nove Gradiške, poznati komunistas Zagrebačkog mandanta je korpulentni i žustri Radojica Nenezić, rođeni Crnogorac, a odrastao u Adi kraj Osijeka. Iako ima samo dvadeset i jednu godinu, ovaj mladić nemirna i buntovna duha već je imao iza sebe i bogatu revolucionarnu, a i ratnu biografiju. Od svoje sedamnaeste je skojevac, u osiječkoj gimnaziji, a

*Ranko Zec, komesar 1. slavonske brigade (kasnije 12. proleterske)
govori pred Brigadom*

u prvim mesecima 1941. je u Podrinju i Mačvi gde je bio partizanski borac, komesar i komandir. Ratne staze ga dovode u Slavoniju, gde ga je uputio Vrhovni štab i tu se brzo proćuo po hrabrosti i sposobnosti kao komandant bataljona u Psunjskom odredu. Na čelu tog bataljona jurišao je na Spanovicu i unosio pometnju među ustaše. Sada taj stasiti i naočiti partizan čvrstim i sigurnim korakom izlazi pred komandanta Tolju i raportira mu da je Brigada spremna za smotru.

Tu je i Milan Stanivuković Oficir, načelnik Štaba brigade". Zaljubljenik u vojni poziv, predodređen za partizanskog starešinu. Stamen, snažan, energičnog izraza, u besprekornoj dolamici i prepoznatljivom vojničkom držanju ulivao je poštovanje i uživao autoritet. Ovaj tridesetogodišnjak, nošen mladićkim snovima ostavio je plug u Kleniku kraj

Okučana, postao podoficir bivše vojske, a zatim pod teškim uslovima, pred sam rat, položio i sve ispite da bi postao oficir. Već u to vreme druguje sa komunistima i postaje član Komunističke partije. Slom stare Jugoslavije je bio novi početak ovog slobodoljubivog Slavonca. Među prvim je ustanicima, prvoborcima gde odmah dolazi do izražaja njegovo vojničko znanje, obrazovanje i smisao za organizaciju. Neobično hrabar, on je već prve ustaničke godine dva puta teško ranjen, da bi, eto, na dan formiranja čelne kolone slavonskih partizana bio postavljen za načelnika štaba Brigade.

U grupi brigadnih rukovodilaca nalazi se i omaleni, golobradi, dvadeset dvogodišnji zamenik komesara brigade Petar Car zvani Zvrk. Partizanska imena, odnosno nadimci, bili su uobičajeni, što je nastavljanje prakse iz života predratnih komunista koji su se, progonjeni i stavljeni van zakona, tako lakše krili. Nadimci su najčešće označavali fizičke, psihičke i druge osobine značajne za ličnost. (Amerikanac, Bandera, Bokser, Bomba, Cigo, Delija, Oktobar, Zet, Doktor, Đed, Finac, Galeb, Grom, Hrvat, Jastreba, Junak, Karaula, Kuršum, Kedacije, Lisabon, Jaran, Lugar...). Mnogi su, želeći da se istaknu, sami sebi određivali nadimke kao: Juriš, Smeli, Oluja, ili Zmija, dok su ih drugi stekli često i mimo želje, pa su ih čak i vredali. Ali, jednom stečen nadimak je ostajao, a ime i prezime je postajalo nepoznato i nevažno.

I Caru je odgovaralo ime Zvrk. Bio je onizak, žustar, pronicljiv, neupadljiv, uporan, ali više od toga bila je značajna dužnost koja ga očekuje. Zamenici komesara bili su najodgovorniji predstavnici i sprovednici duha i linije Komunističke partije

u partizanskim jedinicama i Narodnooslobodilačkoj vojsci.

Organizacija komunista, kao i u svim drugim brigadama, čvrsto je utkana u sve njene delove. Brigadni komitet, pored članova štaba, obuhvatao je i rukovodioce bataljonskih komiteta i najistaknutije starešine iz bataljona i četa, bataljonski komitet štaba bataljona i najbolje četne rukovodioce, a i u sekretarijatima ćelija po četama, osim komande čete, bili su primerni komandiri vodova, delegati i po nekoliko najhrabrijih boraca. Kao što su organizatori ustanka bili predratni komunisti, a docnije prvi i najviši vojni i politički rukovodioci jedinica, tako su i sada, osim retkih izuzetaka, i svi rukovodioci u brigadi bili članovi Komunističke partije.

Organizacija komunista u brigadi bila je vojska u vojsci, njeno najtvrdje jezgro. Celokupnom životu brigade u celini i svakom njenom pojedincu ona je određivala duh i sadržaj, odnosno, gotovo se sve ocenjivalo u smislu da li je idejno i partijsko ili ne. Linija, ideologija, politika, direktive i naređenja Komunističke partije obavezuju brigadu da sledi opšti narodnooslobodilački i revolucionarni put, a pojedincima da podrede sve svoje lično tom opštem zajedničkom cilju. U običnom, svakodnevnom životu to je značilo izvršiti sve što traži Partija, biti onakav kako to propisuje Partija, uticati na sve, svakoga i svugde da slede Partiju, da se podrede njenoj gvozdenoj disciplini, i samopožrtvovanju. Budno oko Partije bdi nad svakim, od komandanta do poslednjeg borca, opominjući ih u svakoj prilici na svoju sveprisutnost. Blizu dve stotine komunista bili su stožer ovog stroja.

Zvrk, zamenik komesara Brigade, koga je Partija proverila u mnogim prilikama i pre rata, i u dosadašnjem ustanku, imao je sada obavezu da sve to tako bude i u Prvoj slavonskoj brigadi.

*

Budići. Mala poljana. Pre podne. Kakva slučajnost da ovo izgubljeno mesto, na izmaglici planina bude svedokom velikom događaju. Ali, ko zna šta se sve ovde dešavalo? Samo koji kilometar niže su Bučje, vekovno stanište ljudi, na najpovoljnijem prolazu iz daruvarske u požešku kotlinu. Stene i pesak ovde još nose turske tragove, a vetar kao da ponavlja davni poklik goniča robova i lelek raje. A gore - pomamna igra prirode, ustalasano more šumskog zelenila Ravne gore, sa gordim visovima Metlom, Krševinama i još dalje Vranim kamenom i Točkom sa urvinama, rudinama i raštrkanim selima i zaseocima.

Gde su sada zavičaj, dom, spokojni život, mir, sloboda. Nema više snova, jučerašnjeg sveta. Život počinje sada, ovde, odmah. Danas je veliki dan... Odjekuju reči druga Paje Gregorića. On je ispred stroja, a u stroju i Pajo Oršić.

Srbini. Čovek ovoga podneblja, sa dobrodušnom slavonskom dušom, navikama i običajima. Sada sapet uniformom, oružjem, dužnošću. Pajo je komandir čete. A kada se kaže - to je Pajo, ili Pajina četa, u ratničkom smislu je rečeno sve. On je primer kako narodni ustanci i revolucije, tako reći, preko noći, stvaraju junake, komandire i komandante. Ljudi sa samo oskudnim vojnim i opštim znanjem,

stečenim kao obični, često prezreni vojnici, u odsudnim vremenima neustrašivo staju na čelo skupina, pokazuju prirodni dar za ratovanje i u tome nadmašuju i najškolovanije oficire. Već na prve vesti o zverstvima ustaša, Pajo okuplja desetak svojih seljaka i puca u zločince i na nemački avion koji je mitraljirao njegovo selo. Mit o Paji i njegovim ljudima proneo se selima Pakraca, Daruvara i Psunja. U sastav Brigade Pajina četa ulazi okićena pričama o junaštvu i podvizima, a naočiti brkati Pajo, sa partizanskim nadimkom Brko, jedan je od desetine komandira koji će proslaviti 1. slavonsku brigadu.

U štabu brigade je i referent saniteta Anđelko Kušišec Stojan, student medicine, tih i skroman mladi čovek, jedan od retkih sa naočarima, što je samo pojačavalo priče o njegovim sposobnostima u brizi za ranjene i bolesne. Uz njega je Stjepan Funarić Jota, sekretar Skoja u brigadi, jedan iz plejade borbenih i neustrašivih komunista Slavonskog Broda.

Komandni sastav Brigade su, u stvari, bili svi oni prvoborci iz bilogorskih, moslavačkih, psunjskih, papučko-krndijskih i diljskih partizanskih grupa, koje su prerastale u vodove, čete, bataljone i odrede da bi preživeli i najsposobniji stali u stroj 1. slavonske brigade na najodgovornije dužnosti.

U 1. bataljonu bili su: Đuro Dulić, komandant; Mirko Bulović Zet, komesar; Mihailo Miščević, zamenik komandanta; Aleksandar Jovanović Aljoša, zamenik komesara; Milan Popara Seljo, operativni oficir i Krsto Bosanac, informativni oficir; Pajo Orozović Brko, komandant 1. čete, Vlado Ivanec, komesar; Jovo Adžija, komandir 2. čete. Stanko

Kragujević, komesar; Ljuban Popović, komandir 3. čete, Mijo Funarić, komesar.

U 2. *bataljonu*: Gedeon Bogdanović Geco, komandant; Čedo Grbić Kedacije, komesar; Jovo Milaković Huso, zamenik komandanta; Mišo Kmečić, zamenik komesara; Rade Marković, komandir 1. čete; Marko Nikolić, komesar; Franjo Hemetek Lovac, komandir 2. čete; Dušan Majetić, komesar; Pero Anđelić, komandir 3. čete, Dušan Drlić, komesar.

U 3. *bataljonu*: Josip Antolović Hrvat, komandant; Ivo Senjug Ujak, komesar; Ivan Jergović Priša, zamenik komandanta; Stjepan Domankušić Omega, zamenik komesara; Borisav Mioljević Šubara, komandir 1. čete; Jovan Kokot Korčagin, komesar; Božidar Kokić, komandir 2. čete; Anđelko Valter Slatki, komesar; Milan Mesić, komandir 3. čete, Mirko Bošković Puškin, komesar.

U 4. *bataljonu*: Dušan Puač Dako, komandant; Ivan Mišković Brka, komesar; Milan Šaula, zamenik komandanta; Andrija Jurišić Gale, zamenik komesara; Pero Radivojević Točak, komandir 1. čete, Branko Bjegojević Bjego, komesar; Dimitar Zagorac, komandir 2. čete; Teodosije Vujić, komesar; Dušan Uskoković Dabetić, komandir 3. čete; Petar Zečić, komesar; Milan Radivojević, komandir Omladinske čete; Rudolf Car, komesar; Vlado Lončarić, komandir Pratećeg voda; Vojin Milić, komesar.

Ceo taj skup činio je brigadu u formiranju. Oni su preživeli početak, ili samo deo ustanka, rata. Ipak, bilo je to beskrajno dugo i teško, jer je početak bio najopasniji i najteži. Pred njihovim očima bila su zbrisana sela, celi krajevi. Osetili su drhtanje

zemlje od bola i nemoći, gledali nezapamćene zločine i ljudsku surovost u najgorem obliku. Sada, u Brigadi, naći će se tamo gde je najpotrebnije.

Redaju se govornici. U vazduhu trepere njihove svečane reči o borbi, jedinstvu, Partiji. Trude se da im govor ima uzvišeni smisao. A ljudi slušaju. Nisu više pojedinci, sada su Brigada. Pod njenom zastavom, u njenoj koloni, ratnici će koračati putem borbe ili ginuti i nestajati, na njenom pohodu ka miru i slobodi.

Prethodnica partizanske Slavonije

Oktober 1942. godine. Na svetskim ratištima sukobi dostižu vrhunac. Ipak, nacistička sila popušta i na Istoku i na Zapadu. Tih dana Vrhovni štab, koji je bio u Bosanskom Petrovcu, naređuje da se oslobodi Bihać. Na pomolu je konstituisanje antifašističkog narodnog oslobođenja Jugoslavije u tom gradiću. U Vrhovnom štabu se užurbano radi na formiranju 1. i 2. proleTERSKE divizije. Vrhovni komandant će tim povodom kazati: „Ove naše brigade, koje su izrasle iz malih partizanskih odreda, koje su prerasle u divizije, sutra će prerasti u korpuse i armije, jer su one jezgro iz kojega naš narod kuje svoju armiju...“.

U isto vreme iz Glavnog štaba Hrvatske u Štab 3. zone učestalo stižu direktive da je potrebno energičnije proširivati oslobodilački pokret. Naglašavan je stav vrhovnog komandanta Tita da je čvor situacije u Hrvatskoj, severno od Save, a Slavonija postaje izuzetno važna za razvoj ustanka i oružane borbe u tom delu Jugoslavije. Glavni štab Hrvatske upozorava štab 3. zone i na to da još nije učinio

ozbiljnije korake na stvaranju slobodne teritorije i uspostavljanju nove narodne vlasti sa organizacijama fronta, žena i omladine.

Prva slavonska brigada napušta Budiće. Kuda idemo, šta nas očekuje? To je šapat u koloni koja vijuga šumskim putevima prema Psunju.

Meštani Podvrškog sela, desetak kilometara udaljenog od Nove Gradiške, počeli su da peku rakiju i dovršavaju preostale jesenje radove. Ispred škole sede dokone ustaše. Neki su krenuli da probaju novo vino. Ispod prividnog mira i spokojsva, Podvrško krije svoju zlu stranu. To je ustaško uporište, središte tabora. Tabor je osnovna čelija ustaške vojne i političke vlasti. Tabornik je njeno oličenje, Paveliću zakleti ustaša. U Podvrškom je bilo oko šezdeset ustaša, dobro naoružanih i osionih. Već godinu i po dana oni prave zločinačke ispade u okolnim selima, gde je mahom srpski živalj i čine užasna zlodela. Snjegavić, Pasikovci, Čečavec su opustošena i popaljena sela, zavijena u crno, u jad i beznade. To su simboli ustaške vlasti.

Posle nekoliko dana provedenih u selima podno Psunja, gde je izvršeno sređivanje i organizaciono učvršćivanje jedinica, Prva slavonska brigada kreće na prvi od svojih čuvenih marševa.

Dovoljna je bila samo reč, pokret, pa da za manje od desetak minuta brigada bude spremna za marš. Partizan sve svoje nosi na sebi, gotovo se nikad ne svlači, pa je uvek spreman da krene, da maršuje danima i noćima, često bez hrane i pravog odmora.

Gotovo u jednom potezu, tokom noći, Brigada je prepešačila ceo Psunj i našla se sutradan na njegovim južnim obroncima. Zadatak: uništiti upori-

šte Podvrško. Cilj je dvostruk: ohrabriti i zaštititi progonjeni srpski živalj psunjskih sela i, drugi, nadomak Nove Gradiške, na teritoriji gde je pretežno hrvatsko stanovništvo, potaknuti oslobodilački pokret. Zamisao manevra je bila jednostavna: većinom Brigade opkoliti uporište, dok će 2. bataljon pod komandom Gece Bogdanovića i Cede Grlića iznenadnim napadom likvidirati ustašku posadu.

Privlačeći se kroz vinograde, kukuruze, jarke i mede partizani su u sumrak iznenadili stražu. Planuli su pucnji. Rasturene po kućama ustaše su panično bežale prema školi i nekoliko utvrđenih zgrada u središtu sela. Partizani su u jednom naletu upali sa svih strana i saterali posadu u školu i nekoliko kuća. Ali, dalje se nije moglo. Ustaše su, dobro naoružani, ubitačnom vatrom tukli sve prilaze. Bila je to odbrana do smrti. A oni su još do pre samo neku godinu bili golobradi mladići, bez pravih predstava o velikom svetu, bez dubljih saznanja o moralnim i političkim ponorima u koje su ih uvlačili. Mržnja ih je zarazila kao kuga, a kada su obukli uniforme sa slovom U i kada su bili nahuškani, kao divlji i pomahnitali su ubijali, klali, kasapili svoje dojučerašnje komšije i prijatelje, od male dece do nemoćnih starica i staraca. Time su izbrisali u sebi svaku ljudskost i pravo na razumevanje i oprost. Oni su to znali i sada su odbijali i pomisao da se predaju. Psovali su, podvriskivali, otvarali ubitačnu vatru, stvarajući privid svoje hrabrosti. A to je bila samo druga strana očaja, predsmrtni strah.

Nakon ponovljenih poziva na predaju, jer će biti gađani topom, ustaše su posprdno odgovarale: otkud partizanima top? I još žešće se branili. A Brigada je zaista imala mali brdski top. Posebna je

priča kako je do njega došla. Milan Stanivuković Oficir je u jednoj borbi slomio otpor ustaša u jednoj školi. Oko tridesetak ih je poginulo ili bilo teško ranjeno, deset ih je zarobljeno, a jedan manji broj je ipak uspeo da pobjegne za Novu Gradišku. Nadalje od škole plamtela je zgrada iz koje se do kraja očajnički branio ustaški tabornik.

Borba je ubrzo prestala. Plamen je još obasjavao selo kroz koje je prolazila Brigada, a narod je izlazio iz kuća, snebivajući se pred tolikom vojskom i pred gotovo prijateljskim ponašanjem partizana prema njima. Očekivali su čuda: ubijanja, paljevine, pljačku, silovanje. Za njih su partizani bili srpski razbojnici, golotinja, otpadnici kojima ništa nije sveto ni drago. Tako im je govorila ustaška vlast i propaganda.

Sutradan je u selu održan miting. Govorio je komesar 2. bataljona Čedo Grlić, a i neki istaknuti partizanski rukovodioci Hrvati. Pevale su se pesme iz svih krajeva Slavonije, vilo se brdansko i šokačko kolo. Sve je to veoma uticalo na uspostavljanje kakve-takve duhovne veze sa žiteljima ovoga kraja koji su dugo bili pritisnuti šovinističkim predrasudama.

Za Brigadu je zauzimanje Podvrškog, u čijoj borbi su poginula trojica partizana, a nekoliko ih je ranjeno, bilo veliko moralno ohrabrenje. Kao vojna jedinica ona je besprekorno izvršila prvi borbeni zadatak.

*

Dok je formirana Brigada, u Štab Zone stigli su neprijatni izveštaji: na Bilogori neprijatelj hara, pali, ubija stanovništvo, pretežno po srpskim selima:

Dapčevici, Peratovici, Grdevici, pod izgovorom da ta sela pomažu partizanima. Štab Zone odmah upućuje na Bilogoru 1. bataljon tek formirane Brigade. U toku usiljenog marša na Vranom kamenu, bataljon je naišao na satniju domobrana iz Virovitice i u kratkoj susretnoj borbi zaplenio brdski top sa tri kare granata. Ovaj dragoceni trofej odmah je upućen u štab Brigade, a upotrebljen je uspešno u napadu na Podvrško.

Međutim, 1. bataljon tek su čekala iskušenja. Vodi ga komandant Đuro Dulić, tridesetogodišnjak sa naočarima, dobroćudnog izgleda i držanja i jakog bačkog naglaska. I Dulić je prešao zamršeni borbeni put. Iz Bajmoka kraj Subotice, gde ga je zatekla kapitulacija, patriotski zov vodi mladog opštinskog činovnika i carinika u ustaničku Radevinu u Valjevski partizanski odred. Mirni i dobrodušni Đuro postaje izuzetno hrabar borac, a ubrzo i valjan starešina. Kada su se partizani povlačili iz Srbije, Đuro sam u zaštitnici svoga voda sačekuje četiri tenka. Tri propušta, a na četvrti baca flašu sa benzinom. To je bio jedan od prvih uništenih tenkova u Jugoslaviji. Vest o Dulićevom podvigu se brzo rašćula po partizanskim jedinicama, a pohvalio ga je i Vrhovni štab u svom Biltenu. Iz Bosne, gde je uvršten u Prateću četu Vrhovnog štaba, sa još nekoliko proverenih i hrabrih boraca i rukovodilaca, u maju 1942. upućen je u Slavoniju radi popune starešinskog kadra.

Komesar bataljona je Mirko Bulović Zet, mladolikog, produhovljenog lica, sa upadljivom trorogom, partizanskom kapom. Star je dvadeset i jednu godinu, a rođen u Slavonskoj Orahovici ispod Krndije. Školovanje je nastavio u Slavonskom Brodu, gde

je rano ušao u redove revolucionarne omladine i postao član Skoja. Kada je Nemačka napala SSSR, u Donjim Andrijevcima je održan sastanak partijske ćelije na koji je, iako skojevac, pozvan i Mirko. To je bio znak izuzetnog poverenja u njegovu odanost i sposobnost. Tada mu je rečeno da se sakriva dok ne bude prebačen u planinu radi organizovanja prve partizanske borbene grupe. I zaista, već posle desetak dana, sredinom jula, Mirko je postao borac u Diljskoj partizanskoj grupi. Hrabar, pravog skojevskog ponašanja i vaspitanja, upoznat sa osnovnom

Jedan od mnogih, hrabrih i poŕrtvovanih kurira slavonskih jedinica

marksističkom literaturom, Mirko je bio predodređen da se u partizanskim jedinicama razvija kao politički rukovodilac, kao komesar. Taj uspešan put potvrđen je i time što je postavljen za komesara 1. bataljona 1. brigade. Za tako mladog čoveka to je bilo izuzetno priznanje. Komandiri četa su Pajo Orozović Brko,*-Jovo" Adzija, prvoborac i Ljuban Popović, takođe partizan od 1941.

Po dolasku na Bilogoru, 1. bataljon je stavljen pod komandu Moslavačkog partizanskog odreda radi osujećenja daljih namera neprijatelja. Planirani su napadi na uporišta u Velikoj Pisanici i Velikom Grđevcu. U Pisanicu su partizani ušli bez otpora pošto se neprijatelj povukao, ali u Velikom Grđevcu neprijatelj je čekao.

Prvi bataljon štićen moslavačkim jedinicama trebalo je da zauzme uporište. Njegovi borci, uglavnom Bilogorci, iz sela koja su stradala od ustaša i domobrana, sa gorčinom su se prikradala Grđevcu u kome je, navodno, bilo oko osamdeset neprijateljevih vojnika. Do tog podatka došli su partizanski obaveštajci. Međutim, uoči napada, u uporište su se neopaženo provukle još dve satnije zloglasnih legionara iz Daruvara, tako da su Bilogorci dočekani od premoćnijeg neprijatelja. Već u prvom naletu, u jurišu ispred svoje čete, teško je ranjen komandir Jovo Adžija. Mitraljez je pokosio i braću Petra i Đuru Lukača, mladića iz nedalekog sela Topolovice kojima je to bilo prvo vatreno krštenje. Deset partizana je poginulo, neprijatelj se sve žestće branio i, najzad, od daljeg napada se moralo odustati. Bila je to gorka pouka.

Partizani su se borili sa svirepim i nadmoćnim neprijateljem, ne baš dobro naoružani, uvek oskudevajući u municiji, podnoseći napore, blato, studen, bespuća, primoravali su svakog borca na natčovečanske napore, a kada bi koji poginuo - to je za sve bila velika tuga. Sada se, eto, desilo da za samo kratko vreme deseterica drugova izgine, što je bila prava tragedija. Štab Zone je strogo zamerio štabu 1. bataljona zbog neopreznosti, a oficir bataljona zadužen za informisanje je smenjen. Ali, boravak 1. bataljona obodrio je stanovništvo Bilogore. Njegovo prisustvo po selima, mitinzi, veselja, druženja, izgled narodne vojske, poštovanje stanovništva, čak i nenaklonjenog partizanima, zatim prisnost, srdačnost i mladost boraca, sve je to osvajalo ljude i bilo u potpunoj suprotnosti sa nadmenošću i brutalnim ponašanjem neprijateljeve vojske.

Jesenja kiša je sve hladnija, polja postaju crna, neopisivo teška. Ide se mučno preko uzoranih polja i mokre ilovače koja zadržava korak. Takva je Posavina. Brigada je nadomak Nove Gradiške, gde još nije kročila partizanska noga. Domaće ustaše su se razbežale iz sela Baničevac, Bačindol i Rešetare. U tom selu, samo kilometar udaljenom od Nove Gradiške, bataljon Dake Puača presreo je automobil sa šumarskom komisijom, a u Baničevcu je uništena službena arhiva. Na cesti prema Slavonskoj Požegi, na zasedu 3. bataljona naišao je nemački kamion.

Borbeni zadatak Brigade je da brzim i uspešnim prepadima uništi manja, ali važna uporišta neprijatelja i tako proširi i poveže oslobođenu teritoriju. Politički, pak, njeno pojavljivanje u kraju gde je stanovništvo iz straha i neobaveštenosti bilo veoma uzdržano, pa i odbojno prema oslobodilačkoj borbi, trebalo je da potakne i mobiliše za borbu protiv partizana.

Bačindol je tipično slavonsko selo. S obe strane ceste nalazile su se iste dvodelne prizemne kuće sa po dva prozora, ispred travnjak, a iza dvorišta i vrtovi. Putem su se gegale debele guske, a na mrkom drveću vrane formirale svoja jata. Rat je izmenio sliku sela. Doneo je strah, neizvesnost i nevericu. Glavni sokak je pust, a i nad selom se oseća preteći mir. Iz kuća bojažljivo izlaze žene, poneki muškarac i nevoljno odlaze prema školi usred sela. Odjutros su vodni delegati obilazili svako domaćinstvo i pozivali na miting sazvan za poslepodne.

Miting, ta strana reč, koju su poput mnogih drugih doneli komunisti iz Lenjinove Rusije, a i

borci iz Španije, brzo se odomaćila i sasvim potisnula domaći izraz zbor ili skup za okupljanje naroda. Miting je postao pojam partizanske institucije, gotovo najvažniji način masovnog susreta i upoznavanja partizanske vojske i stanovništva. Na njemu je dolazilo do opuštanja posle borbi, pretrpljenih neđaća i bola za poginulima, tu bi zaiskrila radost življenja, ljudi su ponovo otkrivali nežnost, tople reči, osmeh, važnost stiska ruke. Ali, najvažniji deo mitinga bili su govori, a naročito govor komesara. On je morao da pridobije narod, da mu razumljivo i ubedljivo predoči ciljeve narodnooslobodilačke borbe, da gane i prodre u svest i dušu ljudi. Za komesara je miting bio ispit i provera njegove sposobnosti, znanja i poverenja koje mu je ukazano.

Slavonija, teritorija sa izrazito izmešanim stanovništvom u nacionalnom, socijalnom i verskom pogledu, sa dubokim političkim podelama i raznim predrasudama, uznemirena i krvlju poprskana, te 1942. godine, još je svojim najvećim delom bila nepoverljiva, uzdržana pred partizanskim zastavama i njihovim pozivima. Za komesarski kadar u 1. slavonskoj brigadi takva situacija je bila pravi izazov.

Komesari su bili sastavni deo rukovodećeg kadra. Uz svakog komandanta i komandira bio je komesar, a u vodovima politički delegat. Sve su odluke donosili zajednički i u svemu bili ravnopravni. Govorilo se: jedna misao - dva tela. Ipak, za vreme borbenih dejstava glavnu reč ima komandant ili komandir, a u zatišju komesar. Komandant naređuje, komesar objašnjava. Prvi kontroliše, drugi brine. Komandant je otac, komesar majka. Ako su komandant i komesar odgovorni za izvršenje svakog borbenog zadatka, komesar je odgovoran da spreči

njegovo ometanje. Komandant je na čelu, komesar na začelju kolone. Ali, komesar je uz to morao da bude primer u svemu, a pre svega tamo gde je najteže. Jer, on je oličavao lik komuniste, onaj magloviti pojam čoveka koji malo traži, a mnogo daje, strog, pravičan i čvrst kao kamen.

U školskom dvorištu se okupilo stotinjak seljana. Gledaju podozrivo ispod spljoštenih i otrcanih šešira, zgureni u gunjevima. Žene su ogrnute teškim vunenim maramama i izgledaju zbunjeno.

Na stolicu se penje mlad partizan, sa crnim tankim brčićima, utegnut i strog. Žamor prestaje. Muk. Tišinu remete gakanje gusaka, lavež nekog psa i poneki pucanj iz daleka. Svi gledaju u komesara 3. bataljona Ivana Senjuga Ujaka. Već prve reči, naglasak, rečenički sklop otkrivaju da je iz ovoga kraja. Kroz masu prođe trzaj. Senjug, dvadesetogodišnjak, prerano sazreo, sa borama i prodornim izrazom što ih utiskuju vetrovi rata bio je rodom iz obližnje Slobodnice kraj Slavenskog Broda. Kao gimnazijalac u radničkoj revolucionarnoj sredini postaje skojevac, a 1941. strasno se baca u antifašističku borbu. Prvih julskih dana jedan je od prvoboraca Slavenskog Broda koji organizuju prvu oružanu partizansku grupu. Od tada, rame uz rame sa Antolovićem, korača partizanskim stazama Slavonije - jedan komandant, drugi komesar istog bataljona.

Senjug počinje rečima o tome da govori kao Hrvat Hrvatima. Bila je to važna tvrdnja. Ljudi pažljivo slušaju. Neće prečuti ni zaboraviti nijednu reč. Sa jednostavnošću svog jezika prenosiće ono što su čuli od suseda do suseda, od bunara do bunara, kroz sokake preko livada do udaljenih rođaka i

prijatelja. Vest o pojavi vojske iz šume u kojoj su Hrvati i Srbi zajedno kao braća, otisnuće se u dobro branjena uporišta, u moćnoj obradi narodne mašte. Najzad, seljaku se desilo nešto izvanredno, što ga je trglo iz apatije i prepuštenosti ratnom haosu koji nije shvatao i prodrimalo je njegovo verovanje u politički mit da se treba pritajiti i čekati. Oslobođilački rat i revolucija bili su tu, pred njihovim vratima.

Još se eho boravka Brigade u blizini Nove Gradiške nije razišao, a ona je, prevalivši jednim maršem više od dvadeset kilometara iznenadno napala i za samo pola sada uništila železničku stanicu Ratkovicu na pruzi Pleternica-Slavonska Požega, koju je branilo oko četrdeset domobrana.

*

Dako, komandant 4. bataljona, žustro je obilazio bataljon. Sumorna izmaglica u rano oktobarsko jutro još je više činila lepljivim blato na njegovim čizmama. Umorni borci, posle noćasnog marša, teškog marša sa Dilja na Krndiju, bili su žuti, iscrpeni, ali, pre svega, umorni. Gradište, selo na južnim obroncima Krndije, u zagrljaju dva bistra potoka, primilo je Brigadu koja je po bataljonima i četama raspoređivana za počinak. U dojučerašnjem usnulom selu vrilo je kao u košnici. Tumaranje kolona, zaprega, komora, kurira na konjima, uzvici, komande, psovke, odjednom su selu dali onaj tipično ratni izgled. Dako sreće Gecu i Hrvata, komandante 2. i 3. bataljona. I oni su blatnjavi i mrzovoljni od nespavanja i napora. Sada hitaju u Štab brigade. U prostranoj sobi poveće kuće bogatog seljaka već su svi na okupu: Štab brigade, komandanti i komesari

bataljona i takozvani terenci, članovi komiteta Partije za Slavonsku Požegu.

Domaćica iznosi rakiju, sir, šunku, vareniku. Tolja, komandant Brigade, izgleda samozadovoljan. Utegnut je i sveže izbrijan. Pred njim je na stolu nemački šmajser, poklon od boraca posle borbe u selu Lovčić. Sjajno i dobro oružje. Prvi takav trofej u Brigadi. Ubrzo se prelazi na informisanje i analizu vojnog i političkog stanja po jedinicama. Najviše je reći o selu Lovčić. Tamo je Brigadu, pre dva dana, iznenadno napao ustaško-domobranski bataljon koji su sačinjavali „branioci Višegrada". U metežu koji je nastao Hrvat je sakupio grupu boraca i zašao ovoj bandi iza leđa. Posle kraće, oštre borbe, neprijatelj se povukao, ostavljajući za sobom oko dvadeset mrtvih i ranjenih. Hrvat je sada živo pričao o događajima u Lovčiću i pometnji među ustašama koji su, priređujući iznenađenje, sami bili iznenađeni.

U selu su borci uglavnom već spavali po štalama, senicima, u kućama po podovima. Straže, patrole i ostalo obezbeđenje budno je motrilo sve prilaze selu. Najzaposleniji bili su kuvari, a naj-mrgodniji borci određeni da gule krompir i pomognu da ručak bude što pre gotov.

U Slavonskoj Požegi, Slavonskom Brodu, Pleternici, Novoj Gradiški i drugim mestima nemački i ustaško-domobranski štabovi pažljivo su i budno pratili kretanje i aktivnost Prve slavonske brigade. Po selima su pritajeni agenti, špijuni i neprijatelji dostavljali podatke o njenoj snazi, naoružanju, izgledu, borbenoj spremnosti i kretanju. Čekao se samo pogodan trenutak.

Neumorni Oficir, Milan Stanivuković, vraćao se u Štab pošto se uverio da je Brigada smeštena

prema planu. Borci 3. čete 2. bataljona, u zasedi prema uporištu Bektež, prilegli su po mokroj zemlji, jedva odolevajući snu. Istureni stražari su sanjivo gledali u sivu i hladnu Krndiju. Da su bili budniji i odmorniji možda bi primetili dugačku „zmiju“ što se kroz kupinu zloslutno privlači. Bila je to kolona zelenih uniformi, opasnih „Princ Eugen“ vojnika. Krenu, zastanu, puze.

U selu su meštani aktivisti pozivali narod na večernji miting. Uzbuđenje je potaklo mlade snaše i stasite devojkje da se nagizdaju za taj skup. U toj izmešanosti sna i živosti, šljapkanja blata i zveketa kutlača, u uzbudljivim rečima i nagoveštavajućim devojačkim osmesima, u utopljenosti vojske u narod, Brigade u selo, u isprepletenosti i sjedinjenosti oslobodilačke duše i istomišljeništva o neprijatelju, sve je mirisalo na tračak sreće.

U podne je ručak u Dakinom bataljonu bio gotov. Četa se približava kazanu iz koga kulja miris masnog gulaša. Zveckaju porcije i zdele, dežurni upozoravaju na red. Prvi koji su dobili hranu već su posedali u šljiviku i srču vrelu čorbu. Kako je potrebno malo pa da partizan bude zadovoljan i ozaren!

Onda je iznad glava ošinula grmljavina aviona i u isto vreme blesak i detonacije. Kazani, delovi komore, ljudi, konji, sedla - leteli su raskomadani na sve strane. Avioni su naleteli iznenadno, bacajući snopove bombi. Eksplozije, vatra, dim, jauci, po-metnja. Pakao. Taj je trenutak čekao pritajeni stre-ljački stroj oko Gradišta. Krenuli su divlje, otvara-jući ubitačnu vatru, uzvikujući stravične uzvike: kolji, seci, komadaj, forverc, žive hvataj!

Usledio je najopasniji trenutak, kritično stanje. Ne, nije to pakao borbe, osećanje bliske smrti,

fijukanje metaka, zastrašujuće eksplozije, sve ono usled čega mladi i jaki ljudi ostare za tren i što im utiskuje brazde u lice i rane u dušu. To je iznenadna masovna sugestija. Panika. Nesvesni slom. Fatalna bolest rata. Pojedincu se čini da su sve veze, sve one moćne silnice, što čine vojnu jedinicu snagom, iskidane. Pojedinaac je izgubljen, izbezumljen sa užasom u očima, sa samo jednom mišlju - spasiti se bilo kako, pobeći.

Od jedne eksplozije su teško ranjeni komandant i načelnik Štaba, Bogdan Crnobrnja Tolja i Milan Stanivuković Oficir. Na samo desetak metara od njih prodrli su Nemci. I tada su u partizanskim redovima provalili bes i prezir, nadljudska snaga potrebna da se zadrže oni koji beže, da se potisnu slabosti, strah i nadvlada masovno junaštvo. Oni najhrabriji i najprisebniji, komandanti, komesari, prvoborci - već ko zna koliko puta ovako iznenađeni i opkoljeni - odlučnim i samopouzdanim glasom i komandama unosili su red u metež i paniku, uobličavali rulju u kolone, udarne grupe u streljački stroj. Brzo je primećeno da je neprijatelj znatno slabiji od Brigade. Jedna odvažna grupa, koju je predvodio Radojica Nenezić, silovitim jurišem je odbila Nemce i omogućila izvlačenje ranjenog komandanta i načelnika štaba Brigade. Ubrzo su se sredili 1. i 4. bataljon.

Pravac proboja bio je kosa iznad Gradišta, između Lončarskog i Bedeničkog potoka, u njedra šumovite Krndije. Ali, ranjenih i mrtvih partizana bilo je svugde. A partizanski je zakon bio: izvući sve po cenu života. Pod unakrsnom vatom, u ognju borbe, borci su izvlačili i nosili, ili u seljačkim kolima vozili, oko pedesetak mrtvih i ranjenih drugova. Stopu po stopu, od zaklona do zaklona.

Nakon sata borbe bataljoni su se sredili i pod njihovom zaštitom izvučeni su svi nastradali, a zatim i cela Brigada. U sumrak, Brigada je bila van domašaja opasnosti. Na žalost, neprijatelj se dokopao dragocene štapske arhive sa svim brojnim stanjima, komore, nešto oružja i druge opreme. Prva slavonska brigada je zadobila i prvu ozbiljnu ratnu ranu.

*

Na uporišta

Vicko Antić Pepe, komandant Psunjskog partizanskog odreda žurio je u pravcu Zvečeva. Jahao je žilavog dorata iz čijih nozdrva je izbijala gusta para. Pratio ga je kurir, mladi i čutljivi partizan na čijem su opasaču visile fišeklije, bombe i torbica. Nisu razgovarali, što je bio znak da komandant ima svojih briga. Pepe nije znao zašto je tako hitno pozvan u štab Zone. U jedno je bio siguran: Slavonija postaje značajno bojište. A iz direktiva, uputstava i izveštaja Glavnog štaba Hrvatske i Centralnog komiteta KP Hrvatske, upozoravano je da se na tom području zaostaje u stvaranju novih i operativno snažnijih partizanskih jedinica, a i da se kasni sa širenjem i pokretanjem stanovništva, naročito hrvatskog, u antifašističku borbu. Zašto je pozvan: kritika, novi zadatak, nova dužnost?

Ranjena Brigada se povukla na Krndiju, ali je još u toku tegobnog marša sređivala svoje redove. Radojica Nenezić je zamenio Tolju, a Gedeon Bogdanović Geco postao je načelnik Štaba umesto ranjenog Stanivukovića. Energični i žustri Radojica

tražio je da se u svim vodovima, četama, bataljonima - u hodu - otklone posledice iznenađenja u Gradištu. Najvažnije je bilo - podići glavu.

Već posle dva dana Brigada je iznenadno likvidirala železničku stanicu u Londžici na pruzi Slavon-ski Brod-Našice. Dolazak Brigade na Dilj ohrabrio je narod sela oko Živčana, Paučja, Podgorja i Borovika, pošto su ustaše i domaći folksdojčeri iz Našica i Podgorača često pravili pljačkaške ispade, pa je stanovništvo toga kraja najčešće živelo po šumama u zbegovima. Brigada je, međutim, imala zadatak da se prebaci sa Dilja na Papuk, gde je neprijatelj počeo da ugrožava slobodnu teritoriju na pravcu Kamensko-Zvečevo.

Bio je to naporan, iscrpljujući marš. Dani kasnog novembra natopljeni su vlagom, kišom, maglom, blatom i studeni, a noći još i mrazom i snegom. Ide se obično šumskim putevima, prečicama, uz posrtanje, ali bez zastoja.

Nije to više Dilj. mekana planina, predeo između Save, Bidža i Orljeve, u kojem nema vrletne bočine, gorskog rebra i mračnih provalija. Sada je sve to pred partizanskom kolonom na maršu kroz mračni Papuk. Puška žulja rame, opasači puni fišeklija i bombi ostavljaju rane na bedrima, cipele, čizme, bakandže, a često i samo uvijene i zavezane krpe oko stopala se raspadaju u blatu, na smrznutoj ilovači ili na bukovim šiljcima. Nemom kolonom se prenosi: Drži vezu, drži odstojanje, ovaj ili onaj na čelo i, najčešće, tišina!

U najvrednije osobine čuvenih brigada ubrajala se pokretljivost. Sposobnost da se za kratko vreme predu velika rastojanja, teško savladiva, često za teških nepogoda. Sve to može i čini pojedinac,

partizan. A on ide teškim korakom, oborene glave, sanjive, kapci teško padaju, misli blude između sna i stvarnosti, sve mu je na telu lomno, ispod pazuha, po leđima, dosadno mile vaši i samo malo češanja izaziva nesnosni svrab do slatkog bola, do krvi. Trofejni šinjel ili samo bluza mokri od kiše koja se sliva niz vrat, celim telom. Para i zadah od vlage, od znoja, prljavštine, još više omamljuje i muti razum.

Na zastanku se većina boraca spušta na zemlju i odmah tone u san. Borac Ivan Šterba gleda svoje goleme, gotovo bose, plave, iskrvavljene noge koje su ga pre nekoliko meseci iz Slavenskog Broda dovele u partizane. Tamo je bio prividno član ustaške mladeži. Imao je pristup i u ustaški logor. Sa sastanka ustaških funkcionera donosio je u svoju skojevsku organizaciju podatke, posebno dragocene podatke o tome kako planiraju hapšenje komunista, te o agentima i provokatorima u redovima Partije i Skoja. Tako je spasio mnoge svoje drugove i omogućio da se likvidira opasni špijun koji je pretio da izda istaknute komuniste. Posle toga došao je u partizane.

Sada je sve to iza njega, a on jednostavno borac. Mladićke iluzije o komunizmu, idealima, predstave o romantičarskom životu u partizanima, o blagosti drugarstva, sveopštoj pažnji i jednakosti, raspršile su se o tvrdi, surovi partizanski način života u koji je sve više ulazila tradicionalna primesa vojne discipline, podređenosti i poslušnosti.

A u sredini kolone bilo je nekoliko volovskih kola, na kojima su ranjenici. Teški zavoji sa usirenom krvlju skrivaju lica, ruke, noge, a sa škripom i

truckanjem izmešani su tihi jecaji i bolna zapomaganja. Kolona zamiče bilom Papuka.

*

Tokom novembra 1. slavonska brigada izvršila je napad na kamenolom Radlovac kraj Orahovice, oslobodila selo Čarajlije i rasterala oko šezdeset domobrana, zatim odbacila neprijateljevu kolonu jačine oko petsto ljudi prema Bučju Kamenskom i tako zaštitila oslobođenu teritoriju na južnim prilazima Papuku. U toku noći 22. novembra Brigada zauzima selo Velika u Požeškoj kotlini, a potom se prebacuje u sela između Vočina i Podravske Slatine.

Štab Treće zone smešten je na Zvečevu, u vili bivšeg šumarskog akcionarskog društva Gutman. Tu sve više dobija obeležje visoke komande. Ukočeni i dobro naoružani stražari, spremni osedlani konji, užurbane partizanske starešine, u dobrim uniformama sa crvenim oznakama, živo izlaženje i ulaženje u zgradu, vojničko pozdravljanje i oslovljavanje, ona pritajena strogost i opomena, što je odlika vojnih centara, sve je to sada bilo daleko od malih grupa boraca, jedno obučenih, gladnih, nenaoružanih - u svemu jednakih i ravnopravnih, skrivenih u šumi, zemunici ili u zabačenim kućama brđanskih sela.

Vicko Antić Pepe je, ulazeći ju zgradu Štaba, gotovo naleteo na Petra Drapšina. Žustro i autoritativno Drapšin je, bez mnogo objašnjavanja, saopštio Antiću da je postavljen za komandanta 1. slavonske brigade, da mu je za komesara određen Vlado Janjić Capo i da odmah preuzme dužnost i ratne zadatke.

Za kratkog boravka na Zvečevu, Antić je imao još jedan važan susret - sa Vladom Popovićem, sekretarom Centralnog komiteta KP Hrvatske. Lič-

*Petar Drapšin u Zailama
posle dolaska u Slavoniju*

nost takvog ranga nagoveštavala je i značaj njegovog boravka u Slavoniji. Antić je Popovića znao iz Španije, gde je bio trupni lekar u bataljonu „Đuro Đaković“. U besprekornoj uniformi, bez činova, sa ogrnutim šinjelom, ugladen i zalizane kose, odmah je stavio do znanja da je njegova odluka da Antić postane komandant Brigade. Smatrao je, takođe, da je došlo vreme da i Slavonci „malo više okrvave gaće“. Ta primedba imala je u Antićevim ušima veći značaj i dublji smisao od svih dosadašnjih analiza o razvoju ustanka u Slavoniji.

Pepe i Capo, novi komandant i komesar Brigade jahali su uporedo, prema selu Kometniku, u štab Brigade. Nisu se dotad poznavali. Capo je bio stariji, oko četrdesetak godina, krupan, temeljan, sa blagim svetlim očima, uzdržan u kretnjama i rečima. U stvari, bila je to važna ličnost sa karakteristikama koje su u partizanima imale najveću političku i moralnu vrednost: iz siromašne proletherske porodice, radnik, od rane mladosti revolucionar, organizator sindikata železničara u Sisku, već deceniju član Komunističke partije Jugoslavije, član Centralnog komiteta KPJ od čuvene Pete zemaljske konferencije

KPJ, održane u Zagrebu 1940, na kojoj je bio delegat. Organizator je i 1. partizanskog NOP odreda u Hrvatskoj i komandant Banijskog partizanskog odreda, tog lučonoše bratstva i jedinstva Hrvata i Srba na Kordunu i Baniji. Takva ličnost je u najvećoj meri naglašavala političku važnost koja se, pridavala 1. slavonskoj brigadi.

Pred njima je, nakon sata jahanja, bio Kometnik, komandno mesto štaba Brigade. Utonulo je u dremež, pripijeno uz tri potočića, razastrto na padinama papučkog gorja. Uočavaju se dva zaseoka: Zubići i Jorgići. Zapisi kažu da tu žive potomci Srba iz krajeva oko Ibra i gornje Drine koje su Turci naselili ovde još u XVI veku. To je miran, radan i siromašan narod.

Pre jedanaest meseci, ujutro 13. januara 1942, ustaše iz Podravske Slatine i Voćina opkolile su Kometnik i susedno selo Dobrič. Bio je dubok, neviđen sneg, teška hladnoća. Malo je ko mogao pobeći iz obruča. Planule su kuće, stogovi, ambari. Narod unezveren, očajan, sateran je ispred škole usred sela. Desetak je već ubijeno. Među njima i desetogodišnji Gojko Jorgić, mršavo, milo dete. Sabijene muškarce i žene počеше nemilice da kundalice, pljuju, udaraju. Kao stoku, uz pretnje i psinke, poterali su zatim oko dvestopedeset žitelja ovog sela u Voćin, gde su ih zatvorili u nekakav magacin i podrum. Unutra je bilo ugurano toliko naroda da ih se pedesetak do ujutro ugušilo. Sutradan su ustaše najpre, praveći zabavu od toga, nekolicini ljudi iskopali oči i zaklali ih naočigled okupljene dece. Ostale su pobili iz mitraljeza i pušaka pred zgradom opštine. Ostavili su samo deseticu živih koji su morali da pokopaju svoje mrtve meštane.

Šesti je decembar. Rano posle podne. U selu Ceralijama i Bokanam seljaci prežu konje ili volove. Njihove žene zapomažu Boga i sreću, a i ljudi su zabrinuti. Pedesetak kola je spremno da krene, ali se ne zna ni kada ni kuda.

Četiri bataljona Brigade kreću se u četnim kolonama. Štabovi znaju zadatak, borci još ne. Tek kada se bude stiglo do određenog mesta, svima će biti saopšten cilj ovog pokreta. Ipak, borci nagađaju. Ima ih i nezadovoljnih. Misle da se mora kazati svima, neki čak misle da se i njih mora pitati. Prvoborački duh i razmišljanja, kada su svi bili ravnopravni, ne samo u načinu života, već i u donošenju odluka, još su bili žilavi, naročito kod starih boraca. Ali, takvo se ponašanje sve više pogrdno nazivalo partizanštinom, jednom štetom za disciplinu, moral i borbeno stanje u Brigadi.

Jedan od onih koji je brzo shvatao i prilagođavao se promenama koje su išle uz svakodnevno jačanje partizanskih jedinica je Borislav Mioljević Subara. Bio je jedan od nekolicine braće dobrostojeće seljačke porodice Mioljević iz sela Bobote kraj Osijeka. Bili su i veliki rodoljubi koje je 1941. godina pogodila kao požar. Živ i žustar, dvadesettrogodišnji Borislav je već prvih dana okupacije imao vezu sa partizanskom udarnom grupom Đoke Patkovića iz sela Pačetina. A kada su je ustaše uništile, Borislav je krenuo na Papuk, u slavonske partizane.

U to vreme krenuti kroz gustu ustašku mrežu, naći negde u brdima Papuka ili Psunja grupu partizana - bio je pravi podvig. Malog rasta, jake šije i vilica, te živih očiju, u svakoj je prilici pokazivao energičnost, hrabrost ali i lukavost. Brzo se proćuo.

Stajao bi prkosno i uspravno u kiši kuršuma, kretao sam na juriš kada su svi oklevali, bio miran kada se glava gubila. Vikao je na malodušne, a povlađivao odvažnima. Takav je i napredovao u partizanskim redovima. Šubara je bilo poznato ime po selima oslobođene teritorije gde je vladala glad za pričama o podvizima hrabrih partizana, a takvima su se kod jednostavnog sveta pripisivale i nadnaravne osobine. Sada je Šubara išao, kao komandir, na čelu svoje 1. čete 3. bataljona. Često bi, više iz navike nego li iz potrebe, naređivao: tišina u koloni!

Iako decembarski, dan je bio blag i sunčan. U Podravinskoj Slatini, varošici od oko šest hiljada stanovnika, inače kotarskom mestu, i važnoj raskrsnici na putu i železničkoj pruzi Osijek-Zagreb, bilo je spokojno. U mnogim kućama meštani su točili vino, pa bi se tu najčešće okupljali ustaše i domobrani. Vino je bilo jeftino i pilo se mnogo.

Drugi, željni ljubavi, odlazili su u Aptičar i Kreminac, sokake siromašnih nadničara gde su tražili gladne i usamljene žene i devojke. U užem centru, zvanom pijaca, u najvećim zgradama bilo je smešteno nekoliko stotina domobrana i ustaša. O partizanima se govorilo, ali su oni, ipak, bili daleko u brdima. Slatina je i van njihovog domašaja, a i prevelik zalogaj za te odmetnike.

Štab Brigade je sa padom mraka stigao u zaselak nadomak Slatine. Bataljoni su se, prema zapovesti, spuštali prema uporištu: tri su blokirala prilaze, kao spoljne zasede, a Gecin 2. bataljon je napadao uporište.

Brigada je tako počela da izvršava jedan širi operativni plan, procenjen i zamišljen na Zvečevu, u Štabu Treće operativne zone. Osmislio ga je,

uglavnom Drapšin. Obaveštajci su javljali da neprijatelj napušta manja uporišta i da jenjava njegova aktivnost protiv partizana zbog nekakvih koncentracija južno od Save. Prva slavonska brigada, udarna snaga u Slavoniji, imala je da iskoristi tu priliku - da prođe rubom slobodne teritorije i otme što više oružja, uništi što više neprijatelja, mobiliše što više naroda u borbu i omogući stvaranje novih jedinica. Pepe i Capo upoznali su štab Brigade sa tim zamislima, i sada su njegovi članovi raspoređeni po bataljonima da neposredno učestvuju u napadu na Podravsku Slatinu.

*

Geco, komandant bataljona, duša napada na uporište ulio je polet i oduševljenje među svoje borce i rukovodioce pre polaska na izvršenje zadatka. Obišao je sve čete, vodove, desetine, razgovarao s borcima, šalio se, hrabrio ih i proveravao. Njegovom oku ništa nije moglo da promakne. On je dobro proučio zapovest i u njenu razradu za bataljon uneo sve svoje dotadašnje partizansko iskustvo, umešnost i znanje. A to iskustvo i znanje su ga naučili da su iznenađenje i odlučnost pola uspeha. Računajući na njegove velike sposobnosti, Pepe je upravo njega odredio da vodi napad na Podravsku Slatinu.

Geco je tako išao na čelu bataljona, na čelu udarne kolone sa grupom kojoj je odredio najvažniji zadatak i precizirao gotovo svaki korak.

Desetar Pero Dobričić, već iskusni partizan, odvažno je i ne skrivajući se, išao na čelu izviđačke patrola putem ka Slatini. Svi su nosili domobranske uniforme. Bez teškoća su savladali neopreznog stražara na ulazu u varošicu. Od njega su saznali i znake

raspoznavanja. Tako su neometani stigli na samu pijacu, gde su se ustaše i domobrani bezbrižno šetkali.

Dve čete su se spuštale sa visa Kamenovac, niz Gudinac i kroz Kreminac na Vatrogasni i Sokolski dom, gde su bile smeštene dve satnije. Jedna četa je zaobišla mesto i privukla se železničkoj stanici i žandarmerijskoj kasarni.

U 22 sata planule su bombe i zaštekali mitraljezi. Pošto se privukao Vatrogasnom domu, desetar Luka Vuković je smaknuo stražara, a vodnik Milorad Vidović, pravi junak u slatinskoj akciji, ubacio je kroz prozor nekoliko bombi, a zatim uskočio u veliku prostoriju i otvorio vatru na izbezumljenog neprijatelja.

Vatrogasni i Sokolski dom, hotel u centru i Građanska škola pali su u prvom naletu, gotovo bez borbe. Žilav otpor ustaše su pružale na železničkoj stanici. Tu su bili oni koji su okrvavili ruke - zlikovci. Međutim, Brigada je imala zadatak da se još pre svanuća povuče na polazne položaje, jer je pretila opasnost od dolaska jakih snaga iz okolnih garnizona. A tokom noći su u zaprežna kola iz neprijateljevih magacina tovarene velike količine svakovrsnih namirnica, dragocena hrana, odeća, obuća, cigarete, duvan, municija, toliko potrebni partizanskim jedinicama i narodu popaljenih sela. Srećom, u ovoj akciji samo su dvojica kola prevozila tri ranjena i poginulog Savu Komnenca iz sela Grahovljana, dok je neprijatelj imao više od pedeset mrtvih i ranjenih, a zarobljeno je šezdeset domobrana, nekoliko legionara i četiri oficira.

Akcija na Podravsku Slatinu, prvo kotarsko mesto koje je napadala Brigada, bio je pravi, iznenađujući udarac za neprijatelja. Bila je to i jedna od

posljednjih akcija Brigade gde se zahtevalo da se zadatak izvrši u toku noći, a pred svitanje da se povuče bez obzira na uspeh.

Voćin je varošica iz legendi i stvarnosti. I zimi i leti, i ujutru i uveče, izgled ovoga kraja je ozaren onom lepotom kojom priroda tako raskošno daruje neke svoje večne tvorevine. Ovde su templari vekovima unazad gradili crkve i samostane, a Turci za svojih vek i po bazare i kaldrme. I nepristupačnu zidinu što i danas opominje da je ovo baština istorije. Mesto je prava brava za Podravinu i ključ za sve prolaze i prevoje ka Savi, Slavonskoj Požegi i Daruvaru. Prilegao kao raskošni cvet u moru slavonskog hrasta i bukve, u moderno je doba Voćin postao ždrelo koje je nemilice gutalo drvenu masu za Austriju, bogataše, liferante, a sada i za Hitlera i Pavelića. Hiljade nastajanja i propadanja, što jedno mesto sudbinski vezuje za vojsku, ratove, bojeve i stradanja - to je istorija Voćina, brdske varošice u srcu Slavonije.

Istorija nije mogla da se izbegne. Druga bojna, takozvanog 4. gorskog zdruza, nalazila se u Voćinu. Ukupno oko petsto ustaša, domobrana i Nemaca. Očekivali su napad partizana. To su pokazivale grozničave odbrambene pripreme i potpuna borbena spremnost.

Na prilazima je bio spoljni pojas, u utvrđenim zgradama u mestu težišta odbrane, a na dominantnoj i nepristupačnoj turskoj utvrdi snaga za odbranu na život i smrt. Preko dana je život u Voćinu bio kao u vojnom logoru, a do kasno u noć sa Turske gradine odjekivale su ustaške pesme i prateći povici. Ali, svu tu zastrašujuću pretnju gutali su neprozirna i nedokučiva pomrčina i u njoj skriven protivnik sa najubojitijim oružjem - iznenađenjem.

*Komandant 12. brigade Vicko Antić, politkomesar Vlado Janić i
zamenik komandanta Radojica Nenezić u selu Sekulincima pre
prvog napada na Voćin, decembra 1942.*

Danima su oko Voćina bile neumorne i lukave
oči i uši Brigade. Prikupljali su i sređivali podatke
i obaveštenja o neprijatelju u Voćinu: snazi, raspo-
redu, naoružanju, kretanju. Deca, žene i starci iz
okolnih sela su krišom i pod raznim izgovorom
odlazili u uporište i tamo žudno posmatrali i osluški-
vali. Na povratku su ih čekali informativni oficiri
Brigade i izviđači. Od njihove umešnosti, hrabrosti
i domišljatosti zavisio je plan napada, uspeh akcije,
životi boraca.

*

Došla je velika noć, 11. decembra 1942. Hladna,
mračna, natopljena mržnjom, strastima, strepnjama
i šapatom. Bataljoni su imali precizne zadatke, čete,

vodovi takode: Kalvarija, Prevenda, Žandarmerijska stanica, Ustaški tabor. Katolička crkva. Turski grad - bili su glavni objekti koje je trebalo zauzeti. Zapovest je bila izričita: napadati do potpunog uništenja neprijatelja i oslobađanja Voćina.

Tama je iznenada proključala od provale mitraljeskih rafala i detonacija bombi. Svetleći meci šarali su mrak, a trenutni bleskovi osvetljavali su delove zgrada, drveća i pogurenih prilika koje trče poput utvara.

Počelo je da sviće kada je Pajo Orozović Brko sa svojom 1. četom 1. bataljona izbio na Kalvariju, nadomak Turskog grada. Dakin 4. bataljon jurišao je uz Turski grad sa južne strane. Kroz noć je odjekivao njegov poznati uzvik: napred, moji! ... Druga četa 2. bataljona zauzela je opštinsku zgradu i borci su zarobili oko sto pedeset domobrana.

Sistem odbrane bio je razbijen, ali su ustaše u taboru, zgradi žandarmerije i na Turskom gradu davali ogorčeni otpor. U jutarnjoj izmaglici, kada se još ni na metar nije raspoznavao čovek, 1. bataljon je prodro u roveve pri vrhu Gradine. Ispred 3. čete je oprezno išao komandir Ljuban Popović. Iznenadno se sudario sa ustašama. Došlo je do gušanja, borbe prsa u prsa. U tom sukobu odmah su poginuli komandir Ljuban, vodnik Petar Jovičić, te borci Petar Prodanović, Stanko Dragović i Žarko Žarković.

Na tom pravcu gotovo polovina neprijateljeve posade je pronašla izlaz, spas u bekstvu prema Miokovićevu i Pivnicima, najbližim uporištima. Ujutru, i sve dopodne, još su se čuli pucnji, ali oko podne je i to utihnulo. Voćin, tvrdo neprijateljevo

uporište, u središtu najprostranije slobodne teritorije Slavonije, bio je partizanski, oslobođen.

*

Čita se nova zapovest. Pred Brigadom je Orahovica. Varošica podno Krndije. Stražar pred Podravinom. Stražar na komunikaciji Osijek-Zagreb. Ratni zadaci Brigade postali su borba za gradove, manje i veće, ali uvek vrlo značajne. Sa njihovim padom neprijatelj gubi vlast i kontrolu nad velikim područjima i važnim putevima.

Čekali su i bili spremni. Više od dvesto ustaša, folksdojčera, legionara i pripadnika drugih formacija već su u sumrak odlazili u bunkere, rovove, utvrđene zgrade i ležali uz otkočeno oružje. Bila je to surova posada, prožeta mržnjom bez milosti, pripremljena da se bori do poslednjeg metka.

U Brigadi vladaju uobičajene borbene pripreme. Od štaba do borca. Najviše je sastanaka. Za napad na naseljeno mesto potrebno je izvršiti psihološke pripreme, tako da hiljadu ljudi, hiljade pojedinaca misle, osećaju, žele i mogu jedno - da izvrše zadatak.

Održavaju se sastanci skojevskih grupa po četama. U Brigadi je oko dvesto pedeset skojevaca. Sa njima rukovodi brigadni komitet, po bataljonima takođe komiteti, u četama skojevske grupe. Organizacija načela i sadržaj rada su isti kao i u partijskim organizacijama. Uopšteni lik skojevca, mladog komuniste, mladog čoveka i borca revolucije u ideološkom i političkom vaspitavanju i svakodnevnom životu Brigade, predstavljan je na gotovo uzvišeni način. Bio je to naš Korčagin iz romana „Kako se kalio čelik“, čovek čije se sve misli i sve ljubavi

poistovećuju sa Partijom. A u borbi Partija traži od skojevaca heroje, mladiće koji preziru smrt.

Na sastanku skojevske grupe u 3. četi 3. bataljona je i komesar čete Antun Humski. Sekretar grupe je šesnaestogodišnji Branko Jelić, rodом iz Slavenskog Broda. Uniforma i ozbiljnost skupa, pa ni prevremena tamna boja rata, ne mogu sakriti dečaku nežnost i prigušenu radost. Jelić govori jezikom nadahnutog borca. Humski mu odobrava i kao komesar čete još više naglašava značaj akcije na Orahovicu.

Desetak partizana u toj seljačkoj sobi sede po podu i žudno slušaju. Većinom su to dečaci od petnaest do osamnaest godina iz ustaničkih sela i okolnih varošica, koje je povukao sa sobom ratni vihor i učinio ih ratnicima. Njihove predstave o Skoju su maglovite i nerazumljive, ali ih i sama pomisao na to ime čini važnim i odgovornim. Oni znaju da se skojevac u borbi ne povlači, ne leži, ne plaši i ne skriva glavu ni kada mitraljez kosi. Već toliko puta na sastanku su čitali kako je komsomolac Crvene armije - Matrjosov grudima zatvorio otvor na fašističkom bunkeru. Taj je podvig bio njihov ideal.

Borba za Orahovicu trajala je već satima. Bataljoni i čete su, prema utvrđenoj zapovesti, prodrli do objekata napada i slamali otpor u njima. U središtu mesta partizani su opkolili opštinsku zgradu, ali dalji prilaz je bio nemoguć. Iza svakog prozora, iza ograde i iz obližnjih bunkera desetak mitraljeza je kosilo svaku travku koja bi se pomerila. Bio je to pravi koncert smrti. I oni najtvrdi nisu mogli odagnati misao: sada će me pogoditi, sada... A vreme prolazi. Zaklon tako neodoljivo drži čoveka

u bezbednosti, ali raste i otpor toj paralizi. Što su partizani prikovaniji za zemlju, to je neprijatelj obesniji.

To je trenutak za skojevce, bombaše, za dečake partizane. Šesnaestogodišnjaci Branko Jelić i Simo Plavšić sa po dve „kragujevke“ izleteše iz svojih zaklona. Nisu stigli daleko. U jednom trenutku izvilo se mlado telo Branka Jelića u poslednjem trzaju. Pao je sasečen mitraljeskim rafalom, dok je Simo teško ranjen otpuzao do zaklona.

Sve je to posmatrao Anton Humski, komesar čete. Zgrčio se. Sve dvadeset tri godine, koliko je imao, zbile su se u samo jedan trenutak: i rodni Zagreb i dečastvo na Maksimiru, sukob s ustašama, bežanje u partizane još 1941. godine, lutanja po Kalniku i sada Brigada, njegova 3. četa. Nije imao izbora, jer su ga gledale nežne Brankove oči. Mrtve. Odvrnuo je bombu i poleteo. Trčao je samo nekoliko koraka...

U brigadnom izveštaju o uspešnoj i dobro izvedenoj akciji na Orahovicu bilo je zapisano i ovo: u zgradi opštine bilo je deset domobrana koji su davali jak otpor i ubili tri naša druga. Poginuli drug, komesar 3. čete 3. bataljona zove se Antun Humski, radnik iz Zagreba. Brigadni izveštaji navode imena samo poginulih starešina. Ime Branka Jelića, deča-ka, ostalo je zapisano s

*

Brigada je u pokretu. Zimski su dani i noći. Danju zubato sunce kristalnim sjajem poliva inje po smrznutim granama, a noću iz zvezdanog neba pada ljuti mraz. Do Duzluka i manastira Ružice iznad Orahovice, gde je kolona ušla u tamnu senu Papuka,

počinje uspon. U početku se ide živahno, ali što se više zamiče, hod postaje sve sporiji i teži. Mitraljazi i kutije s municijom se sve češće prenose od borca do borca. Sada svaki vod ima najmanje dva „šarca" ili „brnca", što Brigadi daje veliku vatrenu moć, ali i otežava pokret. Puškomitraljesci ili „šardžije" - kako su ih zvali, zbog njihove hrabrosti, a i značaja u borbi, bili su poštovani koliko i dobri rukovodioci. Brigada ih je imala mnogo: Lazu Utješinovića, Radu Markovića, Nikolu Lasića, Milutina Vujića... U toku marševa, iako se mitraljesci teško odvajaju od svog oružja, borci nastoje da ih što više odmene. Teško idu i konji, natovareni komorom, municijom. Sa njihovih, od znoja sjajnih sapi i vratova, izlaze oblaci pare. Ovo je marš-manevar Brigade, deo Drapšinovog plana: udariti iznenadno neprijateljeva uporišta po rubu slobodne teritorije i tako stvarati što veću operativnu osnovicu za nove i snažnije prodore. Plan je podrazumevao često napore i iscrpljujuće marševe da bi se prešla velika rastojanja i Brigada se pojavila na mestu gde to neprijatelj nije uopšte očekivao.

Na jednoj rudini, sedeći na konju, Vicko Antić Pepe prati promicanje kolone. Otkako je došao za komandanta Brigade, ona je, prošavši nekoliko borbi, očvrsla, postala snažna borbena jedinica. Većina boraca je bila dobro obučena, imali su karabine, bombe za opasačima, poredak je bio pravilan, marševska disciplina uzorna.

Sačekao je 4. bataljon na čijem je čelu jahao Dako Puač. Prišao mu je, jahali su uporedo. Antić je od prvog trenutka zavoleo mladog Daku, njegovu živu prirodu, veliku želju da se dokaže kao vojnik i komandant, ali pre svega, njegovu spontanost. U

njemu je otkrivao one tipične osobine zbog kojih je toliko zavoleo Slavoniju, Slavonce i sav taj dragi i živopisni kraj. Pepe je govorio Daki da idu na Orljavac i Kamensko čijim se osvajanjem otvaraju vrata u Požešku kotlinu.

U Orljavcu je bilo oko stotinu folksdojčera, a u okolnim mestima: Kamenskom, Milivojevcima i Tornju još dva puta toliko. Orljavac će biti napadnut na Božić, prvi put u zoru kada posadi posle slavlja i umora popusti budnost. Pošto je to Dakin teren, zavičaj, određen je da napada 4. bataljon, a ostali će biti u zasedama. Kada se očiste ova uporišta, pravac prema Slavonskoj Požegi je otvoren.

Dako je naizgled slušao ozbiljan, a u mislima je bio zadovoljan što komandant Pepe njemu otkriva zamisli i poverava tako važan zadatak.

Kolona odmiče. Treba „preskočiti" Papuk, njegove strmenite strane, moćni greben i osvanuti kojih tridesetak kilometara dalje.

U ledenoj i svetloj noći Dako je govorio svom postrojenom bataljonu. Video je lica komandira i komesara, partizana. Sve je dobro poznavao. Bilo je tu Puača, Bosiočića, njegovih bliskih i daljih rođaka, prijatelja, poznanika - sve iz ovoga kraja, i sela iz kojih je neprijatelj avgusta 1942. zverski poubijao i u bunare pobacao preko hiljadu tristo ljudi, žena i dece. To su bile njihove majke i očevi, braća i sestre, dede, babe, najbliži. Popalio je zlikovac kuće, blago, ostavio za sobom pustoš i čemer... Nema milosti prema takvom okorelom neprijatelju. Nema odstupanja dok ne bude uništen. Samo hrabro moji braćo i drugovi... Dakin glas drhti od uzbuđenja. Drhti ceo bataljon od napetosti. Došao je trenutak da se izravnaju računi...

Napad na Orljevac Daku je snažno podsećao na događaje od pre godinu dana, kada su, kao malobrojna partizanska grupa, tek partizansko jezgro, počinjali borbu baš u ovom kraju. Još 16. oktobra 1941. krenuo je sa još osam boraca na selo Poljansku, iz kojeg su od pojedinih mesnih ustaša počela prva razbojništva, pa i zverstva nad Srbima. U selu se isticao i ustaški tabornik, organizator nasilja i mržnje među, do juče, složnim stanovništvom.

Ta je akcija bila Dakina zamisao. Ostvario ju je, isprobavajući svoje vojne sposobnosti, iako su neki partizani bili protiv, jer je u Poljanskoj bilo oko dvadeset i pet dobro naoružanih ustaša. Ipak, Dako je po bistrini i brđanskoj nadarenosti bio dorastao da doskoči neprijatelju, a uzdajući se u svoja vojna znanja izneo je i zamisao: ako ih iznenadimo, gotovi su. Imaćemo dva velika uspeha - nove puške, a naša pobjeda odjeknuće kao grom po celom Psunju.

Kada je pao mrak, Dako je na čelu svoje grupe ušao u selo, kao da su neka vojska. Niko na njih nije obraćao pažnju. A Dako pravo u centar, do zvonika, pa u tabornikovu kuću. Ovaj u krevetu. Za njega je sve bilo gotovo.

I tako je Dakina smionost stvarno donela partizanima prvu ozbiljniju pobjedu, prvo oružje i prvu slavu, a njegovo ime postalo je simbolom ustaničke borbe. Glas o Daki dopro je do drugih partizanskih grupa, pa su do njega pohitali organizatori ustanka Slavonije da ga uključe u prvu Papučko-krndijsku četu. Ali, glas je dopro i do „Palije“. Za odmazdu on je spalio njegovo selo Kruševo, a oca mu živog bacio u vatru.

U vreme dok je Dako govorio svojim borcima, nekom čudnom slučajnošću, u Orljevcu je zapovednik uporišta Viktor Slavnić primio naređenje da njegova jedinica bude spremna za pokret iste večeri. Pošto je bio Božić, a većina njegovih vojnika se veselila, pa i ponapijala, Slavnić je izmolio da se pokret odloži do jutarnjih sati. Ipak je, iste večeri, povukao dobar deo obezbeđenja i naredio da budu spremni za pokret prateći i pozadinski delovi. Sve je to u velikoj meri umanjilo borbenu spremnost neprijatelja u Orljavcu, a partizanima uveliko išlo naruku.

Prvu četu vode komandir Pero Radivojević Točak i komesar Branko Bjegojević Bjego. Pre polaska Bjego je obišao četu, zastao brižno kod svakog borca, nalazio je toplu komesarsku reč i kao da je, dodirujući rukom nečiji obraz, rame, ili ruku, poželeo sreću i želju da svaki svoj zadatak izvrši, preživi i ostane neozleden. Bjego je jedan od stotine brodanskih omladinaca koji su se, još u godinama pre rata, pripremali za ovu veliku oslobodilačku, partizansku borbu. Aktivni skojevac još od 1939. na dan napada na Jugoslaviju, javlja se kao dobrovoljac radi odbrane zemlje. Slom stare države je u mladom studentu razbuktao rodoljublje i komunističko opredeljenje, pa se sa žarom prihvata partijskih zadataka. Njegovo je zaduženje održavanje partijske veze između Slavanskog i Bosanskog Broda. U maju 1941. Branka su, zajedno sa Mirkom Bulovićem Zetom, Ivanom Senjugom Ujakom i još nekolicinom komunistu uhapsile ustaše, ali su zbog nedovoljno dokaza brzo pušteni. Ipak, to je bio signal predstojeće opasnosti, pa i Bjego 1941. godine odlazi u partizane. Inteligentan, marksistički obrazovan, postaje poli-

tički rukovodilac, komesar. Na dan formiranja Brigade on je komesar 1. čete u Dakinom bataljonu.

Tri čete su krenule sa tri strane u Orljavac. Hrlili su pravo u centar, po taktici koju je Dako primenio u Poljanskoj

Ne znajući šta se sve zbiva u Orljavcu, partizani su pred svitanje počeli koncentričnim napadom. Iznenadenje je bilo potpuno. Neprijatelj je bio zbunjen. Ali, u centru, kada odstupnice više nije bilo, pružio je ogorčeni otpor. Padali su i ginuli ustaše i folksdojčeri, ležali po putu, jarkovima, kraj bunkera. Desetak ih je zarobljeno. Nekoliko puta su pokušali da se probiju iz obruča i tom im nije uspelo. Svaki put su dočekivani i košeni vatrom, kako je to u planu napada i bilo brižljivo predviđeno. Među mrtvima je nađen i komandant uporišta Viktor Slavnić. Svuda unaokolo su ležali novi automati, mitraljezi, puške, dragoceno naoružanje za nove borbe. Ali, i Brigada je platila svoj danak: dvanaest poginulih, sedamnaest ranjenih. Ratoborni, ali i nadahnuti partizani 4. bataljona, sa Đakom u prvim redovima, na najtvrdim mestima su činili čuda od junaštva: desetar Jakov Bosiočić Veseli je na čelu desetina sa bombama u rukama odbio besomučni protivnapad. Lazo Draganić je, u gušanju s jednim Nemcem, ovome izbio oči... Pre podne, 26. decembra Dako je izašao pred komandanta Brigade Pepea i raportirao mu da je Orljavac oslobođen.

Još dok je borba jenjavala, u Prvoj četi se osećalo da neko nedostaje. Prvo je komandir Točak povikao: Gde nam je komesar? - Iznenadna zebnja je prešla na borbe. Nema komesara Branka Bjegojevića! Ne čuje se njegov glas. Strepnja je ubrzo postala stvarnost: omiljeni, mladi komesar Bjego

ležao je mrtav, nedaleko od jednog bunkera. Sreća koju je, uoči napada svakome pozeleo, njega samog nije poslužila. Pored njega poginuli su i borci: Stojan Golubović iz Šumetlice, Vaso Mutavdžić iz Popovaca, Luka Radivojević iz Milivojevaca, Drago Radovanović iz Odžakovaca, Božo Rupiće iz Velike Klise, Stojan Stanić iz Oljasa, Joco Lukić iz Šušnjara...

Predviđajući da će neprijatelj odmah i vrlo jakim snagama priteći u pomoć napadnutom Orljavcu, Štab brigade je čak tri bataljona odredio na obezbeđenje. Ubrzo se pokazalo da je to bila pravilna odluka. Poseban zadatak dobio je Gecin 2. bataljon: da blokira uporište Kamensko u kojem se, takode, nalazila nemačka posada.

U vreme dok je Dakin bataljon slamao poslednju odbranu u Orljavcu, iz Slavonske Požege su u nekoliko navrata pokušale da se probiju jake snage Nemaca i ustaša. Glavni udar bio je usmeren na Šubarinu 1. četu. Zahvaljujući njegovoj umešnosti i hrabrosti, ali i neustrašivosti njegovih boraca, među kojima se isticala desetina Pante Miloševića, ni uz podršku artiljerije i avijacije nije uspeo da prodre, već je pretrpeo teške gubitke. Zajedno s onima u Orljavcu, neprijatelj je imao oko 150 poginulih, među kojima i nekoliko oficira.

Uspeh bi bio i znatno veći da je 2. bataljon napao uporište Kamensko, umesto što ga je samo blokirao. Ova je posada bila toliko uspaničena da nije ni pomišljala na otpor, već samo kako će da se izvuče, da pobegne iz okruženja. I, zaista, iskoristivši nebudnost u 2. bataljonu, a uz pomoć nekih seljaka, vodiča iz sela Mijača, koji su dobro poznavali teren i sve skrivene prolaze, posada iz Kamenskog je uspela da se izvuče i pobegne za Slavonsku Požegu.

U diviziji

Vlado Popović je bio zadovoljan. Ujutru bi prošetao oko štaba Zone na Zvečevu. Pod njegovim sjajnim čizmama prštao je sneg celac. Osoblje Štaba i stražari upućivali su prema njemu poglede pune strahopoštovanja. Nakon savetovanja, na kome su ga svi najvažniji slavonski rukovodioci slušali kako odsečno ocenjuje političku i vojnu situaciju, oštro govori o ovdašnjim oklevanjima, nedovoljnoj borbenosti i širini i daje zadatke i političkim i vojnim rukovodstvima, u ime Centralnog komiteta i Vrhovnog štaba Jugoslavije, odnos prema sekretaru Centralnog komiteta KP Hrvatske graničio se gotovo sa strahom. Bilo je očigledno da je imao ovlašćenja da naredi, postavlja, smenjuje, kažnjava, jednom rečju - preduzme sve što nađe za potrebnim. Saopštio je direktive: energičnije širiti oslobodilačku borbu, uspešnije razgranjavati novu narodnu vlast i, posebno, stvarati nove, snažne, udarne jedinice sposobne za viši stepen borbenih dejstava.

Nekoliko dana nakon savetovanja, čiji su značaj i zaključke učesnici morali široko popularisati, formirana je krajem decembra 1942. 4. slavonska divizija. U njen sastav su ušle: 1. slavonska, a 21. decembra preimenovana u 12. i tek formirane 16. i 17. brigada.

Petar Drapšin je bio u svom elementu. Bio je zahvalan svom španskom saborcu Vladimiru Popoviću. Postavljen je za komandanta divizije. Vraćen je u Partiju. Dobio je krila i bio pun sebe. Sada je mogao da da oduška svojoj burnoj naravi i vojnim sposobnostima. Stegnućemo ih i tući dok ne padnu...

kazao je, donoseći prvu odluku: oslobađanje Voćina koji je neprijatelj ponovno zauzeo.

Svim žarom je prišao organizovanju napada na snažnog protivnika i na mesto koje je, očigledno, dobilo strateški značaj u Slavoniji. Uspeh na Voćinu bio bi ne samo vojni uspeh, već i moralno-politički trijumf oslobodilačke borbe između Save i Drave.

Drapšin i trojica komandanata brigada: Vicko Antić Pepe - 12, Rade Knežević Tihi - 16. i Radojica Nenezić 17, pre polaska na zadatak jedan drugom su čvrsto stegli ruke.

*

Ispred vlastelinskog dvorca, usred parka, boжник Franjo Stanković je uzjahao konja i u pratnji dvojice ustaša krenuo ka Prevedi. Uhranjena i negovana grla su jogunasto poskakivala po kaldrmi. Stanković je snažne građe i oštih crta, pa odaje odlučnog vojnika. Dugačak šinjel široko pokriva konjske sapi, a meka filcana kapa, na kojoj se cakli značka sa krupnim slovom „U“, pada mu nad jake crne vede. Gleda oštro i pomno. Uz put se i vojska i civili sklanjaju u stranu.

Stanković je komandant ustaško-domobranske posade, jačine oko petsto ljudi. To je bila jaka, dobro naoružana i Paveliću odana združena jedinica. Borbeno jezero činila je ustaška satnija, sastavljena od okrutnih, hrabrih i već iskusnih pojedinaca. Od Stankovića pa do poslednjeg vojnika su svi znali da, u slučaju borbe, neće biti milosti i odstupanja. Opšti zadatak im je bio: braniti Voćin do smrti.

Stanković obilazi Prevedu, zaselak koji kontroliše prilaze mestu i omogućuje dobar vatreni sistem.

Vojnici u rovovima i kraj bunkera cupkaju na oštrom mrazu. Na nekim mestima su založili male vatre. Kad bi naišao na oveću grupu, Stanković bi pozdravio: Za poglavnika i za dom!.. Spremni!.. Snažno su otpozdravljale ustaše, počastvovane ovom pažnjom. Svojim svakodnevnim obilaskom i strogom kontrolom celokupnog borbenog rasporeda Stanković je bitno uticao na gotovost i moral posade.

Sa Prevende je krenuo ka Kalvariji, uzvišenju koje je bilo povezano sa Gradinom. Kao celina predstavljali su u vojnom pogledu neosvojivi deo Voćina. Na svim topografskim izbočinama bili su postavljeni mitraljezi, vatrene tačke za kružnu odbranu, rovovi povezani tranšejama. Mrtvi uglovi tučani su unakrsnom vatrom, a na verovatnim prilazima bile su niše pune ručnih bombi. U podnožju Gradine Stanković je naišao na mladog ustašu sa foto-aparatom, koji ga je smušeno pozdravio. Bio je to neki Mirko Vereš, ratni izveštač lista „Ustaša“ iz Zagreba, koji je trebalo da rečju i slikom predstavi junake slavonskog Alkazara.

*

Drapšin je procenio da pred sobom ima snažnog i opakog protivnika, pa je odredio 12. brigadu da ponovo izvrši najteži zadatak - napad na Voćin, dok će 16. i 17. biti na obezbeđenju prema okolnim uporištima. Drapšin je imao poverenja i u Antića, pod čijom je umešnom i uspešnom komandom 12. brigada, u proteklih mesec dana, postala prava udarna pesnica oslobodilačke borbe u Slavoniji, sa prekaljenim borcima, iskusnim rukovodiocima, sposobna i za najveće podvige, pa i najsurovija iskušenja.

Štab 12. brigade: Gedeon Bogdanović Geco, načelnik štaba Brigade, Franc Knebl, sekretar Divizijskog komiteta 12. divizije, Pero Car, zamenik politkomesara 12. brigade. Čedo Grbić, politkomesar 12. brigade; kleče: Josip Antolović, komandant Brigade, Dako Puač, zamenik komandanta Brigade, i drug Kormilo, zamenik politkomesara 2. bataljona 12. brigade.

Dvanaesta brigada je uoči napada na Voćin izdvojila 1. bataljon koji je ušao u novoformiranu 17. brigadu. Novi bataljon u 12. brigadi formiran je tako što su preostala tri dala po jednu četu. To je bilo opraštanje sa komandantom Dulićem, komesarom Mirkom Bulovićem Zetom i ostalima, ali i mogućnost da novi hrabri i istaknuti komandiri i komesari dođu na više položaje.

Bili su to već iskusni prvoborci, organizatori ustanka u svojim zavičajima, ljudi koji su preko glave preturili sve nedaće i lišavanja, a na sebi imali rane i ožiljke iz mnogih borbi i okršaja. Tako je za komandanta bataljona postavljen Jovo Milaković Radovan, prvoborac iz daruvarskog kraja, a za nje-

govog zamenika Dmitar Zagorac Soko. Komesar bataljona postao je Andrija Jurišić Gale, a sekretar bataljonskog komiteta Marko Nikolić Mina. Komandir 1. čete je Pero Marušić Boca, komesar Antun Pospišil Gucko; a u 2. četi komandir je Pero Dobrić, prvoborac iz Lisičina, a komesar Dušan Majetić Braco.

Za komandira 3. čete u novom bataljonu postavljen je Stojan Milinović, zvani Abisinac, osamnaestogodišnjak. On je bio i najmlađi komandir čete u brigadi, dok je komesar bio Ivica Vrbanić.

Napad na Voćin otpočeo je 5. januara. Drugi bataljon je krenuo u tri kolone iz sela Zubića, a 4. je nastupao cestom Zvečevo-Voćin do samog ulaska u park. Noć je omogućila jedinicama da se privuku uporištu i ovladaju periferijom. Međutim, lukavi Stanković je procenio da ne može braniti ceo Voćin. Zato je odbranu ograničio na užu deo mesta i, naročito, na Tursku utvrdu. Pošto je očekivao napad, posada je dobila naređenje da partizane pusti što bliže. Kada je 2. bataljon prodro u park, dočekan je unakrsnom vatrom sa svih strana. Nije se moglo dalje. Ali, i naređenje je bilo izričito: Voćin mora pasti! A to znači i svaki bunker, svaka kuća, svaki otpor. A dole sneg, smrznuta zemlja, hladnoća. U žaru borbe, u opštoj strepnji, u krajnjoj usredsređenosti da se sačuva glava, studen se na trenutke ne oseća. Ali, mora se napred i pored ubitačne vatre.

Iza debelog stabla kraj potoka leži dvadesetogodišnja Mladenka Ostojić. Jedra, privlačna devojka, rođena na Hvaru. Životnim stazama je ko zna kako i otkud dospela do 12. slavonske brigade. Rat joj je odneo celu porodicu, a i sve njene snove. U Brigadu je dospela neposredno nakon formiranja i u njoj,

usred svih surovosti i nedaće, našla utočište, novu porodicu. Partizanski kolektiv je ubrzano stvarao običaje, pravila i zakone u kojima je i nežna i intimna ženska priroda nalazila toplinu, razumevanje, a i nekakvu sigurnost. U partizanima su mnoge devojke, iz sela i gradova, postajale heroine, izuzetno hrabre, otporne i izdržljive.

Mladenka Ostojić je primetila svoje drugove Peru Prodanovića, Stojana Alavukovića kako pognuti trče prema bunkeru, uprkos mitraljeskoj vatri. Stegla je zube, pa je i sama krenula. Ona trči, puca u tamnu masu bunkera ispred sebe. Njen primer podiže moral ostalima. Ore se povici, formira se zastrašujući jurišni stroj, koji kida živce. Ustaše počinju da beže, u veću sigurnost, prema Kalvariji.

Voćin je stegnut sa svih strana. Šesnaesta i 17. brigada čvrsto drže sve prilaze: od Podravske Slatine, Huma, Pivnica. Pred upornim naletima neprijatelj, uz velike gubitke, postepeno se povlači prema svom utvrđenom rejonu: Kalvariji i Gradini. I što su se partizani više približavali tom osinjem gnezd, utoliko je otpor bio sve snažniji, a napredovanje pogibelnije.

Prođe dan i dođe studena noć. Šesti januar. Iz okolnih sela kao senke dolaze grupe žena. Sve što su pripremile za pravoslavni Božić, sada daruju borcima na položaju. A gore na padinama Kalvarije i Turskog grada, u mesečevoj senci, kao beživotne prilike, poput grmova ili gromada kamenja leže partizani, trljajući promrzle prste o odeću i bore se sa snom, hladnoćom, sa dugim beskonačnim bdenjem. Očekuje se novi juriš uz Gradinu.

Borbena situacija se sada razjasnila. Drugi i 4. bataljon su 5. i 6. januara ovladali Voćinom i saterali

neprijatelja na utvrđenu Kalvariju i Turski grad, gde je i bilo težište njegove odbrane.

Izgledalo je nemoguće zauzeti ta dva objekta bez artiljerije i minobacača. Strme, zaleđene padine su izgledale neosvojive. A niz njih, kao vatrena kiša, sevali su mitraljeski rafali i odjekivale eksplozije bombi. Svi članovi Štaba divizije i Brigade bili su na položajima, a komandanti i komesari u borbenom stroju. Bilo je to potrebno i da bi se kontrolisao i usmeravao zamišljeni plan napada, ali još više radi podizanja morala kod boraca.

U prepodnevним satima, trećeg dana borbi, povećala skupina neprijatelja je pokušala proboj. Povukli su se uz teške gubitke. Zarobljeni su odali dragoceni podatak: na Gradini je stanje kritično, nedostaje hrane, nema vode, municija je na izmaku. Jede se prešan krompir, sav sneg je pokupljen, pojavljuju se znaci panike. Desetak ustaša je u očajanju pokušalo da se prikrade do potoka Pasjače radi vode, ali su pokošeni vatrom boraca 4. bataljona. Ipak, još su noću sa Gradine odjekivale njihove psovke „Oj Jovane, Srbine!“... pa i ustaška pesma.

Iako partizani imaju punu inicijativu, vreme ne može još dugo biti njihov saveznik. Na zasedama se, takođe, vode ogorčene borbe. Kolona ustaša iz Miokovićeve, ojačana vodom tenkova, neopaženo se probila između položaja 16. i 17. brigade i napala 17. iza leđa. U kritičnom trenutku nadiranja neprijatelja, vodnik Mate Borčić iz 1. bataljona 17. brigade je iz zasede onesposobio čelnu tanketu. To je pokolebalo napadača, pa se povukao. U Voćin neprijatelj nije prodro.

Petar Drapšin i Vicko Antić Pepe takođe obilaze položaj. Iako je napad osvežen novim, odmor-

nijim jedinicama, kod partizana se oseća zamor. Nesnosna hladnoća, nespavanje, pomanjkanje municije za mitraljeze, pohabana odeća i obuća, sve više mrtvih i ranjenih boraca upozoravali su da se borba, koja besni peti dan, približava vrhuncu. Petog dana na Kalvariju je krenuo i 3. bataljon. Do tada je bio na obezbeđenju prema Podravskoj Slatini. Prodro je do samog vrha. Na čelu su bombaši Marko Kljajić, Đuro Drešković, Lazo Ostojić, Dušan Dračić. Ipak, ni oni ne uspevaju da učukaju posade u bunkerima.

Bliži se šesti dan iscrpljujuće borbe. Bez predaha. Više od sto sati igre života i smrti, najtežeg, najsurovijeg ispita fizičke, psihičke, ukupne ljudske izdržljivosti. Ipak, niko ne traži smenu i poštedu, iz borbenog stroja nestaju samo mrtvi i ranjeni.

Valjda poslednjom snagom i nadom opkoljeni neprijatelj kreće u proboj i jedna skupina sa Gradine i Kalvarije uspeva preko položaja 2. bataljona da se probije u pravcu Huma. Ostali su mrtvi, ranjeni i zarobljeni. Vatra jenjava, pa prestaje. Voćin je po drugi put oslobođen.

U podnožju Gradine, na mestu gde počinje park stoje: Petar Drapšin, Vicko Antić Pepe, njihovi pratioci i kuriri. Niz strminu silazi grupa zarobljenika. Prate ih partizani s oružjem na gotovs. Ispred je bojniak Franjo Stanković. Staje pred Drapšina. Uniforma mu je izgužvana, blatnjava, lice zaraslo u bradu, podbulo, a u pogledu razočarenje, bes, mržnja, poraz. Stoji uspravno i ponosito, gleda pravo u Drapšina. Gledaju se netremice nekoliko trenutaka. Bio je to misaoni susret pobeđene i poraza. Ali, stvarnost je bila surovija. Drapšin je žustro i ljutito pitao ko su, pored zarobljenih vojnika, i dvojica civila? Kada je čuo da je reč o domaćim

ustašama, petokolonašima, onim gadnim tipovima u svakom ratu koji i bez poziva nude svoje krvave i prljave usluge, ljudi koji su najviše zulumčarili nad nedužnim stanovništvom, a imena su im bila poznata, bez reči je izvadio pištolj i obojicu ubio na licu mesta.

*

Nakon šestodnevnih borbi Voćin postaje živa i razdragana varošica, puna vojske i naroda. Iako još miriše barut, a paljevine, razlupani nameštaj i razni predmeti leže razbacani po ulici, razvaljena vrata i prozori, gomila čaura, tamne mrlje krvi po pločnicima i zidovima, ti nemi tragovi kazuju o drami razaranja. A život počinje iznova da buja. Iz okolnih sela sjatio se narod. To je prilika da roditelji i najbliži vide svoje sinove i kćeri, da se dobiju obaveštenja o najrođenijima, donose se darovi, hrana i odeća.

U dvorištima, na ulicama, postrojene su jedinice, vrše se prozivke. Sastavljaju se izveštaji, skuplja i sređuje ratni plen. Za starešine jedinica nema ni trenutka odmora. Od jedinice do jedinice, svojevrsnom partizanskom telegrafijom struje vesti o tome kako se koja jedinica držala, kruže priče o junaštvu pojedinaca, saznaje se ko je sve ranjen, ko je poginuo. Sznaje se da je neprijatelj izgubio 136 mrtvih, 220 zarobljenih, čak i 6 oficira, da su zaplenjene ogromne količine oružja i opreme. A brigada je imala devetnaest poginulih i pedeset ranjenih boraca i starešina. Ali, kao da svi putevi vode u prostrani park.

Tu je i najživlje. Uzvici, pozdravi, grljenje. Tu je i Gecin 2. bataljon i njegovi junaci: Vaso Radić,

Pero Dobričić, Mladenka Ostojić, Vaso Bunčić, Nikola Bosanac, Dušan Drlić, Milorad Vidović i desetine drugih koji su u ovih šest dana i noći, u nekoj prilici, svojim primerom, uticali na druge, najviše doprinosili da se borba okonča pobedonosno.

Nešto dalje je 4. bataljon, čiji su borci, takode, junaci ove nezaboravne drame u Slavoniji. Uvek će se pamtići imena Petra Stanića, Dragana Gašparevića, Dmitra Zagorca, Đure Vujaklije, Svetozara Puača Kobca, Joce Šljubure, Jakova Bosiočića i mnogih drugih hrabrih partizana. Svaki od njih je priča za sebe. Ali, ko bi mogao prodreti u unutrašnji svet ljudi koje zovemo hrabrima, junacima, u ono duševno stanje kada se sve u sebi potiskuje, na trenutak zaboravlja i čovek samo sluša svoju zapovest koja kaže: ti to možeš i moraš! A osim toga, ako uspeju, hrabrima pripada slava.

Borci razmenjuju cokule, kape, bluze, odeću, municiju, pa i oružje. Posle borbe to je uobičajeno. Malo ko ima odeću i obuću po meri. Važno je zapleniti, domoći se u akciji bilo čega. Izgled i nije važan. Bitno je da odeća pokriva i greje, a sa malo više umešnosti zameniće se za nešto bolje i prikladnije. Najzad, to je životno pitanje. Tesne ili suviše velike cokule - to donosi rane na nogama, a neprikladna odeća, pa čovek u tome i ne deluje lepo i dostojanstveno.

Brzo se šire i druge priče. Tako se prenosi da se ovde u Voćinu komandant divizije Petar Drapšin oženio Slovenkom Nadom, a i neki drugi su obelodanili svoje tajne veze i tražili registraciju. Priča se da su još u toku borbe neki meštani, a i seljaci, pljačkali radnje, a da su dvojica zbog toga platila

glavom. Jedan komandant ih je streljao na samom mestu pljačke.

Svašta se pričalo i o lepoj dvadesetpetogodišnjoj partizanki Anici Kremer iz Nove Jošave. Kao, opila se, dok se još vodila borba, te da ju je vojni sud divizije osudio na smrt. Juče je streljana. Takve priče ostavljaju mučan utisak, a i nevericu da je baš sve to bilo tako. Ali, rat je i u njemu jedan život, običnog prosečnog čoveka, samo je treptaj u kolektivnom sećanju, a već sutradan neodređena uspomena koju pritiskaju, izobličavaju i potiskuju novi događaji, dani i doživljaji.

Pruga

Brigada je ponovo na maršu. Četa za četom. Bataljon za bataljonom. Po pripremama, po tome što kreće cela Brigada, po užurbanosti starešina očigledno je da se ide daleko i da valja stisnuti zube. Kolona vijuga cestom prema Zvečevu. Drveće je okićeno mrazem i injem. Pocrnele su divlje kruške i kestenovi. Sneg je prekrrio paprat i debele naslage suvog lišća.

Posle sati i sati marševanja Brigada udara na Psunj. Napred se kreće Izviđački vod. U njemu je šesnaestogodišnji Milan Mirosavljević. Jasno mu je da Brigada kreće ka njegovom kraju, Posavini. U partizane je došao još u julu 1942. Sada i on i mnogo stariji po godinama, ali odskora u Brigadi, može s ponosom da kaže: gde si ti bio kada sam se ja borio! Ta je uzrečica sve češća kada dode do nesporazuma i bila je kao neki znak raslojavanja među borcima, pa i starešinama. Partizanski staž je postao važan statusni simbol na koji se svako rado pozivao.

Najzad, kada je Milan došao u Psunjski odred dugo je bio bez oružja. Tek u borbi za Kusonje, kod Pakraca, došao je do lovačke puške dvocevke i poprilično je dugo nosio, čime se baš i nije mnogo isticao. A u borbi za Orahovicu domogao se dobrog karabina, dobre odeće i obuće. Sada lako i bodro korača. I sasvim malo je dovoljno da partizan bude zadovoljan, pa i da se dečak oseća gotovo kao odrastao čovek, pravi ratnik.

I dok Brigada odmiče i spušta se niz južne strmine Psunja, glavnom železničkom prugom Zagreb-Beograd, tutnje vozovi krcati neprijateljevim trupama, oružjem, opremom. Neprekidno, neumorno, noću, danju.

Ta pruga je kičma nemačkog saobraćaja na Balkanu. Zato je bila i dobro čuvana: svako mesto uz prugu je pretvoreno u uporište, stanice u utvrđenja, na svakih hiljadu metara napravljen je bunker, kod svakog mosta, nadvožnjaka, sazidana su utvrđenja od armiranog betona. Prugom su patrolirali oklopni vozovi, između uporišta krstarile patrolle. Tokom januara saobraćaj na pruzi je osetno pojačan. Dovlačene su snage kojima je poveravan zadatak da na teritoriji južno od Save opkole i unište glavninu Narodnooslobodilačke

*

Iz Glavnog štaba Hrvatske, od Vlade Popovića lično, došlo je naređenje Četvrtoj diviziji: svim snagama, svom silinom na železničku prugu, razoriti što više, onemogućiti saobraćaj što duže.

Posle osamdeset kilometara usiljenog marša, Brigada je stigla u sela Bobare, Rogolji, Čaprgince i Trnakovac. U sumrak 22. januara čete su se

postrojavale u dvorištima, na putevima su već bila spremna zaprežna kola, a seljaci su se okupljali u grupe. Svaki od njih poneo je od kuće budak, lopatu ili sekiru. Desetari i delegati su po kućama skupljali bele čaršave radi maskiranja. Tih je dana bio pun mesec, noći su bile svetle kao da je dan.

Sada se sve već znalo: 12. ide na Okučane i na prugu. Brigadna zapovest je bila vrlo detaljna, svakoj četi, vodu, određeni su jasni zadaci i vreme. U četama, vodovima i desetinama još je i podrobnije sve to utanačeno.

Okučani su kotarsko mesto od nekoliko hiljada stanovnika, ali prostrano i sa nekoliko povezanih zaselaka. Bilo je to tvrdo uporište neprijatelja na železničkoj pruzi Zagreb-Beograd. Posada je brojala preko petsto neprijateljevih vojnika poznatih u okolini po svojim zverstvima i uvek spremnih za borbu. U mestu je izgrađeno podosta bunkera, rovova sa bodljikavom žicom, utvrđenih zgrada i iznenađenja svake vrste.

Organizatori ustanka u Slavoniji su dobro poznavali Okučane. Tu je delovala snažna skojevska organizacija koja je izvršila prebacivanje mnogih komunista sa neoslobođene na oslobođenu teritoriju, kao: Čira Dropulića, Vicka Antića Pepea, dr Grujicu Žarkovića i druge iz Zagreba. Jedan od rukovodilaca te organizacije bila je i Nada Dragosavljević, prva žena partizanka u Slavoniji koja je herojski poginula 2. aprila 1942. u borbi protiv ustaša na Gradini iznad sela Bobara. U mnogim kućama u Okučanima, i sa njima povezanim naseljima: Bodegraji, Kosovac, Bogičevci i Dubovac očekivali su partizane. Komunisti i skojevci su se isto tako plašili od ustaškog pokolja. Stanovništvo Oku-

čana i okolnih sela, pretežno srpske nacionalnosti, pretrpelo je teške zločine od ustaške vlasti, a u ovom mestu su se naročito trudili, pored ostalih zverstava, da Srbe pokrste i prevedu u katoličku veru.

Iako je napad brižljivo pripremljen, zamke kao da su bile neizbežne. Usled napornog privlačenja u vrlo vedroj noći jedinice su kasnile i prevremeno otkrivale položaj. Izostalo je iznenađenje. Po svemu sudeći, neprijatelj je čak i očekivao napad, pa je teškom vatrom i protivnapadima osujetio mnoge planirane zamisli.

Pred sam napad, u železničku stanicu je ušao i voz sa osam vagona, punih vojske, koja je odmah stupila u borbu. Prvi bataljon, koji se borio oko železničke stanice i prodirao ka centru, odjednom se našao u vatrenom „džaku“, naročito I. četa kojoj je pretilo opkoljavanje. Ali, i u ovoj se prilici našao junak: komesar čete Antun Pospišil. Krojački radnik iz sela Venja kod Slavonske Požege, partizan još od oktobra 1941, u kritičnom je trenutku, sa bombama u rukama, krenuo na juriš. Odmah mu se priključio hrabri vodnik 1. voda Radivoje Rončević, a za njima je jurnulo još desetak boraca. Rafali su posekli Antuna Pospišila i još osmoricu partizana. Ali, četa se pobila, gazeći preko mrtvih i ranjenih Nemaca.

Drugi bataljon je, takođe zakasnio, pa je naišao na potpuno spremnog protivnika. U borbi za žandarmerijsku stanicu 2. četa je upala u okruženje. Zahvaljujući velikoj snalažljivosti i hrabrosti pojedinaca, izbegnuto je najgore. Ohrabruju borbeni uzvici Ivice Vrbana, Pere Dobričića Lprkosnog Vase Radića, starih boraca. Oni su i u ovim najtežim trenucima održavali borbeni duh čete.

Treći bataljon je imao zadatak da likvidira Nemee u barakama i ustaše oko električne centrale i u još nekoliko objekata. Kada su se privukli na blisko odstojanje, borci su dočekani iznenadnom, snažnom vatrom. Odmah potom je neprijatelj, maskiran belim ogrtačima, krenuo u protivnapad. Najgore je bilo kod 3. čete. Na brisanom prostoru ostali su mrtvi: Đuro Gunjević iz Popovaca, Mile Gostimir iz Sekulinaca, Dragan iz Dragovića i Krsta Kovačević iz sela Markovca. Usred velike neizvesnosti, prva je briga bila da se pali drugovi izvuku. Ali, kako? Ilija Milenko iz Budimaca, četni bolničar, puzeći santimetar po santimetar vukao je žicu ne bi li zakačio kojem poginulom drugu za nogu i tako ga izvukao. I uspeo je. Ali, samo toliko, jer je i on ostao ležeći, smrtno pogođen. Po cenu života ostali su nastavili da izvlače svoje poginule drugove.

Ma koliko da je neprijatelj davao žestok i organizovan otpor, ipak je postepeno bio sabijan, uz velike obostrane gubitke, u svoje najtvrđe i ogorčeno branjene uporišne tačke. Brigada je, naime, opkolila mesto i bataljoni su prodirali sa svih strana. Na mahove je dolazilo do uzajamnih protivjuriša, pokušaja opkoljavanja pojedinih jedinica, pri čemu je neuobičajeno svetla noć loše uticala na psihu boraca, pa je i broj poginulih i ranjenih bio veći.

Te je noći neprijatelj izgubio preko stotinu vojnika, a 12. brigada imala je dvadeset osam poginulih i četrdeset sedam ranjenih

Iako nisu postignuti svi zamišljeni ciljevi, udar Divizije na železničku prugu izveden je punom žestinom. Komunikacija je razorena, uporišta uz-

drmana, neprijatelj iznenađen i zbunjen obimom i silinom partizanske operacije.

Dok su kolone napuštale poprišta borbe, plamen i dim su obavijali sva mesta na železničkoj pruzi od Gradiške pa sve do Okučana. Komunikacija je presečena na mnogo mesta, sistem odbrane uzdrman. Tako su sažete činjenice u izveštajima štabova. A u koloni 12. brigade opet se vraća sećanje na mrtve drugove. Nema više Dušana Dračića Bečara, komandira 1. čete 3. bataljona, veseljaka, čoveka koji je u svakoj prilici bio oran za pesmu i svirku na svojoj usnoj harmonici. U jednom pogibeljnom trenutku Dušan je poveo četu na juriš. Već posle nekoliko koraka smrtno je pao pogođen. Dušan se proćuo još u Podravskoj Slatini, gde je bio i ranjen. Sav svoj život u partizanima ovaj dvadesetogodišnjak primao je na pomalo šeretski način. A možda je tako skrivao tugu i bol za izgubljenom porodicom od desetak članova i dvogodišnjim sinom koje su ustaše, pre nepunu godinu, zverski pobile u rodnom, ustaničkom Paučju na Dilju.

I dok su borci sanjarili o sebi, a komandiri i komesari o svojim borcima, u štabovima brigada i Divizije grozničavo se razmišljalo o novim napadima na glavnu železničku prugu i akcijama na nova uporišta. Jer, to je sada bio zadatak hitan i bespogovor, a postavio ga je neposredno Vrhovni štab Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Krajem januara neprijatelj je svojim do tada najvećim snagama krenuo na glavninu Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Počela je velika sudbunosna bitka u centralnoj Bosni. Tito se povlači prema jugu. Nepregledne kolone ranjenika i naroda zakrčile su puteve prema Livnu, Duvnu i Prozoru, dok su snage 1. bosanskog i 1. hrvatskog korpusa

imale zadatak da manevarskom odbranom štite slobodnu teritoriju i sav taj pokret naroda.

Da bi privukle na sebe što veće snage i tako oslabile pritisak neprijatelja u Bosni, sve jedinice u Slavoniji su 26. januara ponovo krenule na glavnu železničku prugu Beograd-Zagreb.

Već 28. januara 1943. neprijatelj je oštro reagovao. Delovi dve divizije, te snage iz Novske, Gradiške i Okučana, potpomognuti vazduhoplovstvom, nastoje da odbace 4. diviziju do linije Pakrac-Kamensko. Dalje i više nije mogao, jer je za neprijatelja, što se i pokazalo, najvažnije bilo da se sačuva pruga i od nje odbace partizani. U ovim obostranim manevrisanjima, 12. brigada je 1. februara iznenadno napala poznato opštinsko mesto Pakrac pod obroncima Psunja, na železničkoj pruzi Banova Jaruga-Virovitica.

*

Do rata je Pakrac bio čuveno mesto i u Evropi zbog obližnjeg' lečilišta Lipik. Napad na Pakrac izvršen je iz dva razloga: prvo, postojala je mogućnost da se tamo zapleni baterija protivtenkovskih topova i, drugo, da se oslabi pritisak neprijatelja na Diviziju.

Tokom noći, 1, 2. i 4. bataljon uspeli su da prodru u uporište i da zauzmu nekoliko važnih objekata. Početak napada, a i dalja dejstva su tekla prilično neuskladeni. Snage 4. gorskog zdruga, ukupno oko osamsto neprijateljevih vojnika, odoleli su napadima. Dvanaesta brigada nije uspela da dođe do topova, ali je neprijatelj, u strahu od naleta novih akcija, a naročito na Novsku, povukao sve svoje snage u uporišta u zahvatu pruge.

Virovitica - Pisanica - Garešnica

Ofanziva je. Nemci je zovu Vajs-I, a partizani - bitka za ranjenike. U stvari, to je bio četvrti veliki pokušaj okupatora da, uz pomoć svojih slugu - kvislinga četnika, ustaša, domobrana i ostalih - uništi partizane.

U Slavoniji 4. divizija i dalje neprekidno manevriše, obmanjujući protivnika o mestu gde se nalazi i svojim namerama. Iako je sposobna da napada, svojim iznenadnim pojavljivanjem, pa odstupanjem, ostavlja utisak da to ne može. Kada mu se približi, neprijatelj misli da je daleko, a kada je daleko, smišljenim varkama nagoveštava svoju blizinu.

Sa pruge, usiljenim maršem od preko sto kilometara, Divizija prelazi Psunj i zaustavlja se pred Podravinom da bi napala uporište Viroviticu, Suhopolje, Špišić-Bukovicu i Lukač.

Virovitica, stari hrvatski grad. Još ga miluje zimsko sunce, kroz pepeljastosivu maglu usred belomrkih polja s obamrlim selima i majurima oko kojih su mrke i promrzle jabuke i breskve. Tu je i mesto. Pritajeno kao što mogu biti naselja, pritisnuta ratom, vojskom i neizvesnošću, grad bez živosti i topline koji svoje zamrznute krovove i zidove izlaže februarском suncu. Ali, svaki osvojeni grad, u čijim ulicama poput zgrčenih prstiju ostaju uništeni neprijatelji, dragocen je za partizane.

Kolone Divizije su u noći 11. februara 1943. počele da opkoljavaju Viroviticu. Kiša, blato, gusta pomrčina i nepouzdana vođa pretvorili su ovaj pokret u ono mučno i neizvesno približavanje, u kome svaki čovek u koloni predaje svoje misli sudbini. Često zastajkivanje, gubljenje veze, prigušena dozivanja, njisak tovarnih konja - samo su povećali napetost.

Šest bataljona kreće na mesto, tri bataljona na zasede. Iz Dvanaeste - tri idu na Viroviticu, jedan u divizijsku rezervu. A u gradu hiljadu neprijateljevih vojnika bulji u noć i čeka.

Odjeci borbe za Špišić-Bukovicu i Lukač, sela u kojima su brzo savladane virovitičke predstraže, bile su upozorenje da predstoji glavni napad. Tačno u ponoć krenuli su bataljoni na železničku stanicu, ciglanu, konjičku kasarnu i najimpozantnije, ali i najtvrđe zdanje, stari plemićki dvor u centru grada, sedište i uporište ustaša i zdrugovaca.

Iako je bilo zastoja, kašnjenja i nesporazuma, do jutra je grad bio zauzet, osim dvorca, kasarne i železničke stanice. Očevidna opasnost je naterala zapovednika folksdojčera da telegrafiše u Osijek: „Antunovac kod Virovitice gori... Posada Virovitice zabarikadirana u kasarni... Bojnik Beker čuva sa svojim ljudima glavnu postaju. Občina u Lukaču zapaljena. Zgrada oružnika u Špišić-Bukovici razorena. Vojna skladišta u Virovitici zapaljena. Moli se brza pomoć".

U isto to vreme, komanda u Osijeku javlja u Zagreb: „... Partizani su se probili u samo mesto Viroviticu. Prekinute su sve brzojavne linije. Sve zamolbe na 187. njemačku diviziju u čije područje spada Virovitica, do sada su ostale bez uspjeha... Slavonski zdruk je uputio dvesto domobrana i dva oklopna vlaka... Virovitica javlja da će posada biti savladana, ako se smjesta ne upute jaka pojačanja..."

Najteže je bilo kod železničke stanice, a njeno zauzimanje bilo je od najveće važnosti za celu akciju. Neke jedinice 12. i 16. brigade, koje su se prevremeno povukle, štab Divizije ponovo vraća u borbu. Zahtev je: Virovitica mora biti zauzeta. U pitanju

je bio, pored ostalog, i veliki ratni plen koji se nalazio u tom mestu. I tada dolazi do obrta.

Komandant 3. bataljona 16. brigade, određen da zatvori železničku prugu prema Virovitici sa pravca Podravske Slatine i Suhopolja, učinio je to površno. A nešto pre svanuća sa pravca Mionovićeve prema Virovitici kretala su se dva oklopna voza. Ukupno osam vagona, a u svakom oko tridesetak ustaša. Ispred lokomotive bila su po dva prazna vagona radi zaštite od eventualno postavljenih mina na pruzi. Vozovi su prošli kroz Suhopolje. Prvi voz je naišao na nabacane balvane na pruzi koje je s lakoćom odbacio. Delovi 3. bataljona 16. brigade koji su bili u zasedi zasuli su voz mitraljeskom i puščanom vatrom, ali su vozovi nesmetano nastavili put prema Virovitici.

Borba za naseljena mesta i komunikacije jedno je od osnovnih obeležja partizanskog ratovanja u Slavoniji. To je nateralo protivnika da i on smišlja svakovrsnu i odgovarajuću odbranu. Oklopni vozovi bili su u tom pogledu važno oružje. Bilu su to obični vozovi od nekoliko vagona, ali obzidani kao bunker i sa puno automatskog oružja. Na nekim vagonima montirane su i tenkovske kupole. Posade su bile odabrane, uvežbane i uvek spremne za pokret. Pošto su partizani i te vozove dizali u vazduh, oklopnjaci su često menjali mesto, dobro bili maskirani, prikradali su se sa što manje buke, čekali u zasedi i iznenadnom uraganskom vatrom izazivali veliki psihički stres.

U jeku ogorčene borbe za železničku stanicu, u nju su se, gotovo neopaženo, prikrali oklopni vozovi. Cela jedna četa našla se u klopci: na potpuno brisanom prostoru sa bunkerima ispred i oklopnjaca iza leđa. U kratkoj unakrsnoj vatri, na poljani

kraj železničke stanice, ostala su da leže tela četrdeset četiri partizana, a među njima i omiljeni, i po junaštvu poznati, Stojan Komljenović Čoka, komandant 2. bataljona 16. omladinske brigade.

Vest se munjevitom brzinom proširila i štab Divizije naređuje povlačenje svih snaga u pravcu Bilogore. I 12. brigada imala je osetne gubitke: osam poginulih i sedamnaest ranjenih. Zauvek su u Virovitici ostali borci: Širnica Bračanović, devetnaestogodišnja devojka iz Vočina, Mile Gostimir iz Sekulinaca, Ivan Jurgenc iz Biškupaca, Stevo Kovačević iz Japaga, Pero Radulović iz Rijenaca, Andrija Srdić iz Pušine, Dmitar Vujašinović iz Bogdašića... Svedvadesetogodišnjak

*

Napustivši Viroviticu, 12. brigada sa ostalim brigadama 4. divizije odlazi na Bilogoru. Već je ranije bilo planirano da se počesto napadaju uporišta u Velikoj Pisanici i Garešnici koja su branile snage 1. gorskog zdruga.

Velika Pisanica bila je važno uporište na železničkoj pruzi Bjelovar-Garešnica i u tom uporištu je bilo oko dvesto legionara i domobrana. Napad na Pisanicu je pažljivo planiran. Bila je to tipično noćna borba za naseljeno mesto, zašta je 12. imala iskustva, pa su tako dva njena bataljona - 1. i 3. - išla na uporište, dok su ostali držali zasede.

Slično kao i u prethodnim akcijama, i ovde su brzo savladani svi spoljni otpori i neprijatelj je sabijen u najtvrdju zgradu. U Pisanici je to bila škola. Svi pripadnici gorskog zdruga, a to su bili Pavelićevi vojnici predviđeni za odlazak na istočni front, pa i domobrani - posebno regrutovani i obučavani -

pokazivali su veliku borbenost u sukobima sa partizanima. Tako je bilo i u Velikoj Pisanici gde se nalazila 2. bojna, inače poznata u bilogorskim selima po brutalnosti i teror.

Izgledalo je da je zgrada škole neosvojiva. Svuda oko nje nalazio se brisani prostor, tučen preciznom vatrom. Borba se oteгла, a na zasedama se stanje sve više pogoršavalo. Neprijatelj je, naime, u zoru 20. februara s jakim snagama počeo da nadire iz Daruvara, Bjelovara i Velikog Grđevca radi pružanja pomoći uporištu u Velikoj Pisanici.

I borci 12. brigade postajali su nervozni. Eho borbe u Virovitici, gde su nemogućnosti likvidacije železničke stanice i prodor neprijatelja kroz zasedu doveli do stradanja velikog broja partizana, još je bio suviše snažan. Ali, svaka borba krije nepredvidivosti. Neki događaj, neki čovek može bitno da utiče na trenutnu situaciju, da menja njen tok.

Jedan mladi partizan, Nikola Lasić, sakupivši prethodno od drugova bombe, odlučio se na zaista junački podvig. I sreća je bila na njegovoj strani. Pretrčao je brisani prostor i kroz prozor zgrade ubacio nekoliko bombi. Pridružio mu se i borac Đuro Drekočić. Kroz napravljenu brešu ubacivali su snopove slame, pa je škola ubrzo planula kao buktinja i u njoj je izgorelo šezdesetak neprijateljevih vojnika.

Dok se to dešavalo u Velikoj Pisanici, na zasedama su borbe bile sve žešće, pa je štab Divizije odlučio da se jedinice ne upuštaju u borbu sa novim pojačanjima na rasplinutom frontu. Doneo je naređenje da napad na Veliku Pisanicu prestane i cela divizija je povučena, da bi se ubrzanim maršem prebacila u Moslavinu radi pripreme za već planiranu akciju na Garešnicu.

U pripremama za Garešnieu izuzetno je bio aktivan Gedeon Bogdanović. To je bio njegov kraj. Prokrstario ga je uzduž i popreko. Znao je i Garešnieu i svaki puteljak koji vodi u nju. U plan napada je uneo sve svoje znanje i umeće, poznavajući dobro teren i samo stanovništvo. Kada su ostali Bilogorci, kojih je u 12. bilo poprilično, saznali kuda se ide, nestrpljivo su očekivali naređenje za pokret. A Garešnica je bila brižljivo odabrano mesto za napad. Nalazi se u središtu guste mreže puteva koji se račvaju po celoj Moslavini. Tu je železnička pruga, a i centar privrednog života, u inače bogatom području donjeg toka reke Ilove. Ali, pravi značaj Garešnice je u tome što se u njoj nalazila 3. bojna 1. gorskog zdruga, ukupno tristo pedeset ustaša, domobrana i žandarma.

Plan napada je bio: delom snaga Divizije opkoliti i zatim likvidirati uporište, a većim delom sprečiti dolazak pomoći iz okolnih garnizona. Ponovo su u napad išla dva bataljona Dvanaeste, dok su dva bataljona obezbeđivala pravce od Daruvara i Banove Jaruge.

Napad je počeo u devet uveče. Bataljoni su čistili jednu po jednu otpornu tačku i potiskivali neprijatelja u središte mesta. Bila je to ogorčena noćna borba za svaki rov, zgradu, bunker. Ipak, tokom noći su zauzete: železnička stanica, građanska škola i vojni magacin. Ostatak neprijatelja je pokušao da se probije, najpre u pravcu Gojila, a zatim prema Daruvaru. Kada u tome nije uspeo, koncentrisao se u žandarmerijskoj stanici, Hrvatskom domu i u ustaškom taboru. Sve su to bila prava utvrđenja, pripremljena za dugotrajnu i kružnu odbranu.

Drugi bataljon, koji je dobio zadatak da zauzme ove objekte, već je izgubio nekoliko hrabrih boraca:

Dimitrija Bolića iz Gornjih Meljana, Blagoja Cnobrnju iz Čerajlija, Simu Ivanovića iz Paučja, Stanka Kuzmanovića iz Oblakovaca, Petra Romanića iz Grahovljana. Dragića Zubića iz Smuda, delegata voda Luku Zailca i borca Đuru Zailca iz Donjih Boraka, te Jakova Vukučića iz Sikirevaca. A tek je predstojao najteži okršaj oko žandarmerijske stanice. Mitraljezi i puške nisu bili dovoljni. Tada se nekoliko boraca popelo na susedne zgrade i bacanjem bombi i zapaljivih boca na krov pokušavali su da je zapale. Ni to nije uspjelo. A vreme je odmicalo i iz štaba Divizije su stizala naređenja da uporište mora biti likvidirano istom onom upornošću i hrabrošću kao što je to učinjeno u Voćinu.

U borbenom poretku je Ilonka Rajdl. Dvadeset joj je godina. Delegat je voda. Delegati su politički rukovodioci u vodovima. Produžena ruka komesara čete. Oni su nervi moralno-političkog stanja i brige o ljudima. Obično su to bili školovaniji, obrazovaniji momci koji znaju da objasne sve što se dešava, da prevedu na jezik Partije svaku pojavu, ponašanje, događanje. Njihova najsnažnija poruka je: druže, budi klasno svestan! Iako većina boraca nije shvatala smisao klasne svesti, ipak je svojom jednostavnom bistrinom shvatila da se s tim stvarima ne treba šaliti.

Ali, trenutak u kojem se Ilonka nalazila bio je samo jedna ratna zbilja. Ilonka je upravo saznala da je iz njenog voda poginuo šesnaestogodišnji Jakov Vukučić iz sela Sikirevaca. Žena, borac, uz to još i delegat, rukovodilac, ona koja stalno ubeduje i „popuje“ - budi klasno svestan, u ovakvom trenutku borbene paralize oseća pritisak celog voda. Traži se primer, a primer treba da pruži, kada je najteže, baš onaj koji ga podstrekava.

Ilonka Rajdl, delegat voda, devojka iz Slavonskog Broda, na pragu života ustaje i sa prodornim poklikom trči. Ali, samo nekoliko koraka, a zatim pada pokošena. Sada se dižu i drugi: borac Đuro Platiša, koji takode biva pokošen, ali Vaso Radić uspeva da se domogne zida. Taj dvadesetogodišnji mladić iz sela Šeovice kraj Lipika već je u nekoliko navrata pokazao izuzetnu hrabrost. A nije ni bilo tako davno, pre nepunu godinu dana, kada su ustaše banule u njegovo selo i pred njegovim očima ubile mu oca i zaklale majku. On je uspeo da pobjegne. Od tada, dok je još bio u Psunjskom odredu, i sada u Brigadi, davao je oduška svom gnevu kad god bi mu se za to ukazala prilika.

Hrabri mitraljezac Mileva Jorgić

I tako su borci jurišali, padali, ali protivnik nije mirovao i popuštao. Na zasedama se stanje sve više pogoršavalo. Neprijatelj je i ovde snažno nadirao sa pravca Daruvara, a kod partizana je i municije bilo sve manje. U takvim prilikama štab Divizije donosi odluku za povlačenje svih snaga iz i oko Garešnice.

Počinje naporan i dugi marš iz Moslavine u Slavoniju. Dvanaesta brigada dobija poseban zadatak: obezbeđenje ranjenika. Oko sto osamdeset se-

ljačkih kola kreće se sporo, oprezno, seoskim putevima, bespućima. Na malo slame, sa platnenim zavojima, često i bez ikakvih dezinfekcijskih sredstava, čutljivi, prepušteni sudbini sede ili leže nepokretni ranjenici.

Najveći broj ovih mladih ljudi, snažnih i krepkih, brzo će preboleti rane i vratiti se u borbeni stroj. Ali, neki umiru još u toku marša, jecajući od bolova, usled truckanja kola po rupčagama na putu, dok će drugi ostati zauvek osakaćeni. Sada su svi oni najdragoceniji deo divizijske kolone za čiju bezbednost i bezbedno kretanje odgovara 12. brigada.

Uz kolonu trčkaraju bolničari, komandiri, komesari, komandanti i hrabre svoje nastradale drugove. Živo se interesuju za ranjenike borci iz četa iz kojih su, a osobito rođaci i drugovi iz istih sela. Tako prolazi dan i noć. I ne zna se kada je teže a kada lakše. Danju se strahuje od avijacije, pa se brzo prelazi preko čistih terena, a noću, u gustom pomrčini, dolazi do „nabijanja“ kolone, gubljenja veze, nesporezuma, povećane nervoze, pogoršanja stanja ranjenika i otežanog pružanja pomoći.

Ali, ni zdravima nije sve potaman. Gotovo dvomesečne danonoćne borbe, dugi i iscrpljujući marševi sa jednog kraja Slavonije na drugi, po hladnoći, preko reka i planina, nespavanje, neuredna i jednolična ishrana - ostavili su duboki trag na duši i telu boraca. Kad čovek hoda i ne oseća, ali čim zastane shvati da mu po telu mile vaške beljače, izazivajući nesnosan svrab. Češući se mnogi su zadobili po celom telu teške gnojne čireve zbog kojih nisu mogli sedeti ili ležati. Ali, opasnija od toga je bila pojava tifusa.

U kolima, među ranjenicima, ležali su i tifusari, neki i u vrlo teškom stanju: sa visokom temperaturom i buncanjem, bolnim grčevima i prodornim jaucima. Ipak, ništa ovaj pokret ne može zaustaviti. Divizija, tri brigade, nekoliko hiljada boraca - blizu dve stotine ranjenika - u uporednim kolonama odmiče sporo, ali sigurno ka pouzdanijim bazama: ranjeni i bolesni u partizanske bolnice skrivene u nepristupačnim delovima podno Papuka, a jedinice u ustanička sela oko Vočina gde će se odmoriti, koliko-toliko srediti, reorganizovati i pripremiti za nove borbene, političke i sve druge zadatke.

U Požeškoj kotlini

U ratu rane brzo zarastaju iako ožiljci ostaju. Podsvest ogromnom snagom i pohlepno guta i skladišti svakodnevne prizore i osećanja.

Brigada ima odmor. Bataljoni su razmešteni po selima između Podravske Slatine, Vočina i Drenovca: u Macutama, Bokanama, Rijencima, Čeralijama, Smudama... Najpreči je zadatak osloboditi se vašiju, tih neizbežnih pratilaca svih ratnika.

U četama se pari odeća u partizanskim buradima. U vojsci važi pravilo: uredan u stroju, hrabar u boju! Spreman borac, borbena vojska! Ako je obučen pojedinac, obučena je i jedinica! - Sve dakle počinje od čoveka. Tako je i ovde. Vreme se obilato koristilo za odmor, za prikupljanje snage, ali se preduzimaju i sve vojne, političke, organizacione i kadrovske mere da brigada bude još spremnija.

Tih je dana 12. brigada imala 1.139 boraca. Na licu mesta je bilo 902, a ostali su bili ranjeni ili bolesni. Svaki sedamnaesti borac bila je drugarica,

odnosno njih sedamdeset šest. Na čelu Brigade bio je komandant Josip Antolović Hrvat, a komesar Čedo Grbić Kedacije. Zamenik komandanta je postao Dako. Vicko Antić Pepe je postavljen za komandanta, a Vlado Janjić Capo za komesara Treće operativne zone.

Dosta je bilo promena i u bataljonima, a još više u četama i vodovima. Najbolji, najhrabriji, snalažljivi i pouzdani dobijali su nove odgovorne dužnosti. Brigada je sama za sebe bila izvor novih rukovodilaca.

Još pre promena i postavljanja naređeno je i pisanje ocena za sve rukovodioce. Štab brigade je tako dao ocene za ondašnji komandni sastav bataljona *1. bataljon* - komandant Jovo Milaković (28), ponacionalnosti Srbin, krojač, u partizanima od 1941, član KPJ; bio borac, do komandira i komandir čete, zamenik komandanta i komandant bataljona; odan, dobar i požrtvovan; ima uslova za razvoj. Andrija Jurišić, komesar bataljona (27), Hrvat, krojač; u partizanima od marta 1942. godine; član KPJ od 1941. godine; zamenik komesara bataljona, dobar, odan, inertan je; nema najbolje uslove za razvoja DMITAR Zagorac, zamenik komandanta (25), Srbin, šofer. U partizanima od januara 1942. godine; vodnik i komandir čete. Na dužnosti se snašao. Dobar je borac i požrtvovan. Ima dobre izgleda za dalji razvoj, samo nedovoljno poklanja pažnju tom razvitku. Marko Nikolić (23), zamenik komesara, Srbin, bravar. U partizanima od marta 1942, član KPJ od 1942. Bio delegat i komesar čete. Ima izgleda za razvoj. Nedostatak mu je što je prgave naravi.

Drugi bataljon: Vladimir Lončarić, komandant (28), Hrvat. Trgovačko pomoćnik. U partizanima od septembra 1942, kada je oslobođen iz koncentracionog logora u Jasenovcu u zamenu za ustaške funkcionere Vagnera i Vutuca. Španski borac, kasnije internirac gde se istakao kao aktivista i član KPJ. Vrlo poštovan borac. Grbić Čedo Kedacije (u međuvremenu postavljen za komesara brigade) komesar (22) Srbin. Student šumarstva. U partizanima od novembra 1941. Član KPJ od 1941. Bio delegat voda, komesar čete. Dobro se snašao, dobar borac i ima sve uslove za stalno napredovanje. Zamenik komandanta Franjo Hemetek (22), Hrvat, zidarski radnik. U partizanima od novembra 1941. Član KPJ od 1942. Bio desetar, vodnik i komandir čete. Na dužnosti se osrednje snašao. Vrlo je dobar borac i ima povoljne uslove za razvoj. Grlić Dušan (20), zamenik komesara, Srbin, soboslikar. U partizanima od 1942, član KPJ. Bio delegat i komesar čete. Na dužnosti se snašao. Dobar je borac. Ima uslova za razvoj.

Treći bataljon: komandant Ivan Jergović Priša (27), Hrvat, livac. U partizanima od 1941. Član KPJ. Bio vodnik, komandir čete i zamenik komandanta. Dobro se snašao, dobar je borac i ima povoljne uslove za razvoj. Komesar Senjug Ivan Ujak (23). Ukrajinac. Student. U partizanima od 1941. Član KPJ. Bio komesar i dobar je borac. Ima povoljne uslove za razvoj. Zamenik komandira Mioljević Borislav Šubara (24). Srbin. Seljak. U partizanima od 1941. Član KPJ. Bio je komandir čete. Dobro se snašao. Ima povoljne uslove za razvoj. Zamenik komesara Valter Anđelko Slatki (26). Nemač. Trgovački pomoćnik. U partiza-

nima od 1942. Član KPJ. Bio komesar čete. Dobro se snašao. Dobar je borac i ima povoljne uslove za razvoj.

Četvrti bataljon: komandant Puač Dako (već postao zamenik komandanta brigade (24). Srbin. Lugar. U partizanima od 1941. Član KPJ. Dobro se snašao. Dobar je borac. Ima uslova da se i dalje razvija. Mišković Ivan Brk (24) Hrvat. Komesar. Student. U partizanima od 1941. godine. Član KPJ. Bio komesar čete. Dobro se snašao. Ima uslova za razvoj. Šaula Milan (23). Zamenik komandanta. Srbin. Bravar. U partizanima od 1941. Član KPJ. Dobro se snašao i dobar je borac. Vujić Teodosije (26), zamenik komesara. Srbin. Seljak. U partizanima od proleća 1942. godine. Bio komesar čete. Dobar borac i ima uslove za razvoj. Nedostaje mu planska izgradnja.

U Brigadu je stiglo i naređenje koje nije baš sve obradovalo, ali je bilo novi znak jačanja autoriteta nekih starešina u naglašavanju sistema komandovanja. Sada se tačno znalo da pravo na jahaćeg konja imaju: svi članovi štaba Brigade, referent saniteta, obaveštajni oficir i intendant brigade, komandanti i komesari bataljona i političko odeljenje Brigade. Prilikom postrojavanja i na maršu van stroja mogli su biti samo članovi štaba Brigade i bataljona.

*

U nekoliko dana odmora i borbenog zatišja živelo se gotovo mirnodopskim životom sa odlikama strogog dnevnog rasporeda: pre podne vojna obuka, organizaciono sređivanje, sanitetske mere i intendantsko snabdevanje, a posle podne politička nastava.

va, kulturno-prosvetni rad, partijski i skojevski sastanci i naveče mitinzi, priredbe i zajednička veselja s narodom.

Borbena dejstva su uobličavala brigadu kao ratnu jedinicu i u njenim radovima, prema stepenu odgovornosti, razvijana je borbenost, ratno drugarstvo, bratstvo i jedinstvo, vestina komandovanja i rukovođenja, vestina ratovanja po noći, u naseljenim mestima, pri iznenađenju, u svim prilikama. A sada, u predahu, u Brigadi se, valjda prvi put, osetio i dah kasarnskog života. Svi oni koji su služili u bivšoj jugoslovenskoj vojsci, a naročito podoficiri, žudeli su da pokažu svoja znanja iz egzercira, nastave gađanja i sitne taktike, ponegde i sa blagim ukusom drila, što je najčešće nailazilo na pritajeni ili otvoreni otpor. Bili su to prvi znaci sukoba između prvobitne, odredske, partizanske psihologije, jednog poprilično demokratskog i slobodumnog shvatanja vojne organizacije i međusobnih odnosa i početka jasnijeg uvođenja klasične vojne discipline, stvaranja kulta autoriteta rukovodilaca, odnosa podređenosti, nadređenosti i nadležnosti, administriranja i primer-nog kažnjavanja. Svoj su doprinos vojnizaciji Brigade davali i partijska i skojevska organizacija i politički rukovodioci koji su u svim slučajevima objašnjavali ulogu i značaj discipline i svega onoga što čini vojnu organizaciju. To je bilo naročito važno, jer su komesari po dužnosti sve znali, u sve se razumeli i još tome dodavali onaj strogi ideološki značaj, većini boraca nedovoljno ili potpuno nerazumljiv, pa su tako naređenja, zapovesti i zadaci, osim svog jasnog dela, imali i kao neki uzvišeni značaj. Osim uzrečice: jesi li klasno svestan, komesar bi često kazivao: to traži Partija, budimo dostojni proleterske revolucije.

A tristo kilometara južnije, počev od 6. marta, obruč oko glavnine Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije sa ranjenicima se postepeno sužavao oko uzanog koridora od Prozora do mosta na Neretvi - jedinog prolaza preko mutne, nabujale reke. Bitka za ranjenike i ukupna ratna drama, sudbonosna za partizanski rat u celini, dostizala je vrhunac. Vrhovni komandant je u Prozoru zabrinuto posmatrao kolonu ranjenika. Tada je, ponovo, načelniku Operativnog odeljenja Vrhovnog štaba naredio da se pošalje depeša svim snagama NOVJ da pojačaju ratne napore širom Jugoslavije i tako olakšaju proboj preko Neretve.

Dvanaesta brigada je u sastavu 4. divizije bila na prilazima Požeškoj kotlini. Za neprijatelja je Slavenska Požega bila središnja baza za sve glavne operacije u Slavoniji. Sa ovim gradom bilo je vojno povezano oko dvadeset manjih i većih uporišta rasutih u požeškoj kotlini. Nemačke jedinice su pripadale uglavnom diviziji, „Princ Eugen“, dok su ostale bili: domobrani, ustaše ili legionari. Legionari su, u stvari, bili ustaše ili domobrani, predviđeni za odlazak na istočno bojište, ali su zadržani na teritoriji tzv. Nezavisne države Hrvatske. Oni su nosili zaga-site uniforme.

Prvo na udaru bilo je uporište Velika koje je 12. brigada već napadala i oslobodila 12. novembra 1942. U Velikoj se nalazilo stotinu domobrana i oko dvadeset žandarma. Glavni zadatak - zauzimanje žandarmerijske stanice - imao je 3. bataljon. Borba oko uporišta trajala je šest i po sati, ali su svi pokušaji bombaša da se privuku zgradi ostali bez uspeha. Tada je pristigao teški bacač kojim je

rukovao Franjo Kofler, bivši domobranski oficir koji je prišao partizanima novembra 1942, pri zauzimanju Podravske Slatine, i od tada svoje stručno artiljerijsko znanje uspešno primenjivao širom Slovenije.

Tačni pogoci minobacača demoralisali su neprijatelja, pa se brzo predao. Ali, zbog slabe veze između onih koji su jurišali na kasarnu i posluge minobacača, došlo je do nesrećnog slučaja: iako neprijatelj više nije davao otpor, ispaljena je još jedna mina od koje su poginula trojica, a ranjena četiri partizana i to baš onih koji su prvi jurišali na žičane prepreke i na neprijateljeve puškarnice.

U isto to vreme 1. bataljon je držao zasedu prema uporištu Kaptol. U zoru je naišao oklopni voz. Posada je napustila oklopnjak i naletela na zasedu 1. bataljona. U bliskoj borbi domobranci su bili potpuno iznenađeni i razbijeni: desetak ih je poginulo, a oko šezdeset zarobljeno. Uporište Velika je zauzeto i neprijatelj je zadobio osetan udarac.

Dan kasnije, 19. marta 1943, 12. brigada je već u napadu na uporište Vetovo u kome je bilo osamdeset folksdojčera i desetak ustaša. Napadao je 4. bataljon, dok su ostali bili na obezbeđenju. Posle nekoliko sati vođenja teške borbe i ovo je uporište zauzeto. Ipak, neprijatelj je delom snaga uspeo da se provuče i pobegne u Bektež.

Padom Velike, Vetova i Kutjeva koje je zauzela 18. brigada, neprijatelj je bio uzdrman na važnom operativnom području - u Požeškoj kotlini - što je uticalo i na ukupan raspored njegovih snaga i buduće borbene planove.

Ubedljivi opis stanja u Slavonskoj Požegi i u njenoj okolini dao je sam neprijatelj u izveštaju ustaškom stožeru Velike Župe Livac Zapolje u

Novoj Gradiški ustaški logornik Slavonske Požege, profesor Ivo Petričević: „Oko jedanaest sati u noći (15. ožujka 1943.) najednom započeo je na selo Velika sa svih strana partizanski napadaj, najveća se vatra skoncentrisala na oružničku postaju, koja je u sredini sela i na domobransku posadu, koje se nalazi kod željezničke postaje. Partizani, čiji se točan broj ne zna (neki pripovijedaju pet tisuća, a neki pet stotina) bili su naoružani uglavnom automatskim oružjem, teškim strojnicama, lakim strojopuškama i „askericama“, a imali su nekoliko i bacača mina, najtežeg kalibra. Da ne može u Veliku ni od kuće doći pomoć pobrinuli su se tako, da su sa svih strana na puteve i prilazna mjesta stavili jake zasjede s strojnicama...

Domobranska posada u Velikoj držala se sve do 16. ožujka do deset sati prije podne, kad je od sebe prestala davati znakove života. Ove sve naime vijesti, koje se odnose na Veliku, ne mogu se provjeravati, jer su partizani još uvijek u selu i ne puštaju nikoga ni van ni unutra. O svemu tome pripovijedaju se najalarmantnije vijesti. Tako se pripovijeda, da se šesnaest domobrana povuklo na tavan željezničke postaje i odatle se branilo. Partizani su navaljivali, ali nijesu mogli osvojiti postaje, pa su donijeli slame, zapalili postaju i svi domobrani su unutra živi izgorijeli. Napominjem ponovo, da to nije provjereno. Tako se šire jednake glasine i za oružničku postaju. Na oružničkoj postaji bio je skolnjen i ustaški tabornik Mijo Lukić. Što se s njime dogodilo, do ovoga časa nam je nepoznato.

Od Požege cijelo vrijeme išlo je domobranstvo u pomoć Velikoj, ali nije nikako moglo prodrijeti jaki odbrambeni partizanski pojas, koji su oni stvorili

oko Velike. U borbu su stavljeni i oklopni vlakovi, no i oni nisu imali nikakvog uspjeha. Domobranstvo je imalo dosta gubitaka, njihov točan broj još nije ustanovljen. Mnogo je i vojske raspršeno, te ona luta poljima, dok se ne vrati u svoju jedinicu. Jutros oko osam sati došlo je požeškoj posadi pojačanje iz Broda na Savi i odmah se uputilo u borbu. Posljedci nisu do sada poznati. Iz sela Velike raširili su se partizani po selima Radivancima, Potočanima, Dragi, Biškupcima, Stražemanu i Doljancima na zapad, te na istok po selima Češljakovci, Golobrdce, a oko jedan sat danas poslije podne ušli su i u Kapitol. Radi opasnosti, koja prijeti Požegi od ove strane, povučena je posada iz sela Tornja i Kaptola ovamo u Požegu, te poslana u borbu prema Velikoj.

Nastalom ovom situacijom sam grad Požega je vrlo ugrožen. Možemo kazati, da se njen pad može očekivati svaki čas, ukoliko ne dođe jača snaga vojske, da suzbije njihovu najezdu."

Ofanziva - klešta i čekić

Kao što gomilanje oblaka nagoveštava oluju, tako su i pokreti trupa, užurbani transporti putevima i kolanje glasina po narodu bili znak većih ratnih dejstava. Još se ništa pouzdano nije znalo, ali već se reč - ofanziva - raznosila od usta do usta, od sela do sela, širom Slavonije. Strah i zebnja su kosili celim predelom od Bilogore do Dilja i između Save i Drave.

U sva veća mesta koja uokviruju planinski masiv Psunja, Papuka, Ravne gore i Krndije, pristizali su Nemci, ustaše, domobrani. Desetine hiljada, opremljeni, naoružani, ratoborni. Sila. Došao je

kraj i tim partizanima, pričali su brbljive ustaše i domobrani po birtijama Banove Jaruge, Daruvara, Virovitice, Podravske Slatine, Našica, Slavonske Požege, Okučana... Sada je i vreme: sve što ne valja, to je u šumi; zima je na izmaku, još je drveće golo, a to je pravo vreme da se stegne obruč oko bandita i odmetnika i da se jednom zauvek unište.

Nemački general Brauner je 16. marta 1943. sa svojim štabom krenuo iz Zagrebajj Daruvar. Njemu, komandantu nemačke 187. rezervne divizije poverena je operacija „Braun“. Zadatak je bio: uništenje partizanskih snaga severno od Save, a zamisao - blokirati psunjsko-papučki masiv i sa više operativnih grupa, najvažnijim pravcima prodreti na oslobođenu teritoriju, opkoliti partizanske snage i počesno ih uništiti. Neprijatelj je krenuo u napad 20. marta 1943.

*

Obaveštajni podaci koji su se slivali u štab 3. operativne zone iz dana u dan su potvrđivali da neprijatelj preduzima ofanzivu velikih razmera. Reagovalo se brzo i odlučno, iako raspored, planovi i namere protivnika nisu bili sasvim jasni. Odmah je formiran Operativni štab za Slavoniju sa Matom Jerkovićem na čelu. Jerković je dvadesetosmogodišnji zamenik komandanta 4. divizije. Neposredno pred rat završio je Pravni fakultet u Zagrebu, a po kapitulaciji zemlje, Partija ga šalje u domobrane. Odatle je vešto i lukavo upućivao partizanima oružje, opremu i podatke, a u maju 1942. je sa celim vodom domobrana prešao u Baniju na stranu Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda gde je

postavljen za komandanta 5. bataljona u Odredu Nine Markovića. Ubrzo je posle akcije na Gojilo postao komandant Kalničkog NOP odreda s kojim je u srcu tzv. Nezavisne države Hrvatske, nadomak Zagreba, činio prave podvige. Lako je pronicao u smisao partizanskog načina ratovanja, vodeći računa o štapskoj kulturi i pismenosti.

Do tada su u izveštajima partizanski komandanti upotrebljavali za neprijatelja samo reč „banda“, za partizane „naši“, oružje nije specificirano, sopstveni gubici nisu navođeni, a neprijateljevi su neodmereno preuveličavani. Zapovesti, naređenja, izveštaji i drugi štapski dokumenti najčešće su, u prvim akcijama, pisani nestručno ili nikako. Posle Petra Drapšina i Milana Stanivukovića Oficira, koji su mnogo učinili za štapsko osposobljavanje mladih, neiskusnih, pa i nedovoljno pismenih partizanskih komandanata, Jerković je, takođe, tome dopriniosio. Tražio je vojni rečnik, sažetost, tačnost, istinu. U ovakvim prilikama, kakve stvara ofanziva, to je bilo od izuzetne važnosti.

Sada se, radi veće sigurnosti, partizansko rukovodstvo sa Zvečeva povuklo na Lom, jedan od visova u nepristupačnom prigorju Papuka. Ispod su vrela plahovite Brzaje i Duboke. To su sveže vode koje okrepljuju i plave se od tek rastopljenog snega.

U Operativnom štabu na jednom skrovitom proplanku, pod gustim granama borova, napetost je l žurba. Na tek uspostavljenoj telefonskoj centrali sa svih strana stižu uznemirujući izveštaji o pokretima neprijatelja prema slobodnoj teritoriji. Kuriri dolaze i odlaze. Konji su stalno, osedlani, svi su u stanju potpune spremnosti. Jerković je zadržao vedrinu i neko nadmoćno raspoloženje kada je upuću-

vao brigadama naređenje za raspored i dejstvo. Naređenje za 12. brigadu glasilo je: štab Brigade će skoncentrisati potrebne snage na jednom mestu svog sektora i prema konkretnoj situaciji udariti neprijatelja po jednom njegovom delu. Pored toga jače snage treba uputiti neprijatelju iza leđa, sa zadatkom da ga sa te strane napadnu i otmu teška oruđa... Za to vreme na ostalim svojim položajima treba ostaviti oslabljene delove. Nakon razbijanja, jednog dela neprijateljevih snaga mora se preći na drugi deo. Stalno treba imati na umu da pozicijski frontalni rat s neprijateljem ne donosi nikakve koristi, nego samogubitke. Samopokretom i veštim manevrisa- njem moguć je uspešan

*

Gipkost manevra i komandovanja bio je odgovor na ofanzivu. Tako su 12. i 17. brigada i Psunjski odred, objedinjeni pod Operativnim štabom kojim je rukovodio iskusni Vicko Antić Pepe, dok su 16. omladinska i 18. brigada, kao i Diljski odred - bili pod komandom Milana Stanivukovića i Vlade Janjića Cape. Antić je naređenje za 12. dobio usmeno. Bio je to zadatak od velike važnosti.

Pravac u zahvatu od Kamenskog prema Zvečevu izvodio je u srce slobodne teritorije. Tu su bila sva sedišta nove narodne vlasti, skladišta i radionice, ali, pre svega, tu su bile bolnice. Na Ravnoj gori i oko Vučjaka, u nepristupačnim šumskim predelima, nalazilo se nekoliko stotina teških ranjenika i tifusara, a među njima i Petar Drapšin, komandant 4. divizije.

Dvanaesta brigada je usiljenim maršem hitala da zatvori taj pravac. Međutim, neprijatelj je već

12. brigada prolazi kroz Zveievo

21. marta zauzeo važnu tačku, selo Šažije. Treći i 4. bataljon su nekoliko sati odolevali naletima neprijatelja koji je po svaku cenu nastojao da se probije prema Zvečevu. Međutim, kako je neprijatelj pojačavao napad, tako su bataljoni vesto odstupali i zabacivali mu se iza leđa.

Prvi bataljon je iznenadno prodro preko ceste Pakrac - Kamensko i u rejonu sela Tisovac, u sadejstvu sa ostalim bataljonima, razbio celu pret-hodnicu jedne nastupajuće kolone. Tom prilikom uništili su i dva tenka i četiri kamiona. Junak iz akcije na Podravsku Slatinu, Milorad Vidović, sada komandir 2. čete 1. bataljona, sa grupom boraca, bombaša, privukao se koloni i onesposobio dva tenka, a sam zaplenio sanitetski automobil.

Tokom tri dana, do 20. do 22. marta, Brigada je, vodeći manevarsku, ali iscrpljujuću borbu sa nadmoćnim protivnikom, zadržala njegovo nadiranje.

Za to vreme svi ranjenici su sklonjeni na sigurna mesta.

Trećeg dana ofanzive Nemci su pravac glavnog udara usmerili na trigonometar 856, čijim ovladavanjem se kontroliše cela Ravna gora, a odatle i svi južni prilazi Psunju i Papuku. Uzastopni juriši, borba prsa u prsa trajali su satima. Kada su se na jednom odseku Nemci probili, glas dvadesettrogodišnjeg Dušana Uskokovića iz Pivnica, komandira 1. čete 3. bataljona nadjačao je jeku borbe: krenuo je na juriš, a za njegovim primerom i cela četa. Ogorčeni, razdraženi zverstvima i nasrtljivošću neprijatelja borci nisu žalili svoje živote, pa su padali, ali su hrabro nadirali i uspeli da rasprše nemački streljački stroj. Posvuda kraj bukava, u paprati, u lišću, ležala su njihova nepomična tela, ostavljeno oružje. Ostao je da leži tu u svom zavičaju i mitraljezom pokošen Dušan Uskoković i njegovi drugovi borci: Rajko

Graovac iz Duzluka, Vidosava Stanisavljević iz Gornje Pištane, Mile Gostimir iz Sekulinaca, Cvijetin Janjošević iz Seovice, Ilija Jurišić iz Pušine, Nikola Komlenac iz Grahovljana, Vlado Mihaljević iz Kusonja, Milan Milašinović iz Duzluka, Mićo Ninković,

Ljuban Prodanović iz Šeovice, Mile Orozović iz Boraka... mladići dvadesetih godina, deca ovih krajeva, nedaleko od svojih ognjišta.

U vreme borbe za kosu Gredine iz štaba Brigade je krenuo kurir Pavle Slavujević sa porukom 3. bataljonu da se prebaci na Papuk. Hitajući strmim stazama, kroz prostranu šumu, često je zastajao da bi razabrao mesto borbi i mogućni položaj neprijatelja. Ko bi se snašao kada su mogućna i najgora iznenađenja. Nemačke i ustaške snage, dobro naoružane i izvežbane jedinice i grupe takođe su se

podmuklo provlačile i duboko ubacivale u slobodnu teritoriju, ne bi li zašle brigadama iza leđa, ali još više tragajući za skrivenim partizanskim bolnicama. Pavle Slavujević je naleteo na jednu takvu ustašku jedinicu. Uhvaćen je na prepad i na licu mesta, bez milosti, preklan. Nedugo zatim, terajući ovu satniju, partizani su našli nesrećnog kurira i u njegovom skrivenom džepu brigadno naređenje 3. bataljona.

Vest o smrti kurira Pavia Slavujevića munjevito se proširila od borca do borca. Kada su tokom brzih pokreta sa Psunja na Papuk i obratno, da bi se zavarao neprijatelj, bataljoni 12. brigade na vrhu Javorovice naišli na Nemce, zametnula se ogorčena borba za taj vrh. Komesar 3. bataljona Ivan Senjug Ujak, izražavajući valjda sav gnev zbog poginulih drugova i takvih zverstava kakvi su učinjeni nad mladim kurirom i ostalim hrabrim partizanima, natprirodnim poklikom je poveo bataljon na juriš. Pod naletom partizana satrvena je gotovo cela nemačka četa. Oko šezdeset leševa ležalo je posvuda unao-kolo.

Tako su prolazili dani ofanzive. Posle dnevnih borbi dolazio je pokret. Gotovo je stalno rominjala hladna kiša, natapajući odeću. Kolone kreću u nepoznato. Ide čovek za čovekom, držeći se za ruke. Blato, mulj, studen i planinski potoci čiju vodu valja gaziti preko pasa, strmina uz koje srce izlazi na usta, provlačenje uz same neprijateljeve položaje, kraj njihovih vatri koje plamte po visovima i kosama, kao na nekom vampirskom groblju, sve je to teret koji valja podneti i otrpeti.

Sada ni Brigada, ni bataljoni, pa ni čete često ne primaju naredbe, kao da je u svakog borca ušlo saznanje da u ovim danima i u ovakvim prilikama

nikakav štab ne može komandovati hiljadama ljudi koji se borbe na smrt, jer svi oni znaju da je ovu zajedničku sudbinu i život svakog pojedinca ne odlučuju toliko naredbe, postojanje štabova, mesto na kome dolazi do borbe, pa ni vrsta oružja koje ih bije, nego ona nedostižna snaga koja se zove partizanski duh i moral.

Ipak su pale velike žrtve. Negde u ovim borbama poginuli su: vodnik Stjepan Palenkić iz Slobodnice, Dmtar Uzur iz Šeovice, komandir čete Dušan Uskoković iz Pivnica. Petar Vidić i Mile Zailac iz Srednjih Grahovljana, Pajo Vuković iz Progornice, komandir čete Jozo Klišić iz Slavenskog Broda. Jozo je bio predratni skojevac i u njegovoj kući su se 1941. skojevci i članovi Partije obučavali u rukovanju pištoljem i puškom i sticali osnovna vojna znanja. Otišao je u partizane u rano proleće 1942. i u 12. brigadi je od njenog formiranja. Ko zna gde mu je grob. U borbi kod Bućja ranjen je u nogu i komandant 2. bataljona Vlado Lončarić koga su u protivnapadu jedva spasili njegovi borci.

„Kana“ kod Šušnjara

Sedeći na jednom deblu u šumi, mokar i prozebao, *Vicko Antić* Pepe je čitao dokument. Neočekivan i dragocen. Ponekad bi pogledao mladića koji mu ga je doneo. Bio je to izveštaj ustaškog logornika za Slavonsku Požegu ustaškom stožeru Velike župe Livac Zapolje u Novoj Gradiški. U izveštaju je opisan napad 12. brigade na Veliku i Vetovo. Ovaj visoki ustaški funkcioner naveo je da su partizani bili naoružani uglavnom automatskim oružjem, a imali su i nekoliko bacača najtežeg kalibra. U

zaključku on navodi da partizani mogu svaki čas doći u predgrađe Slavonske Požege.

Taj je izveštaj pisan pre više od petnaestak dana i na prvi pogled je izgledalo da više nije od naročite koristi. Teško je to bilo i pomisliti, a kamo li reći ovom mladiću, koji je pomno pratio Pepeov izraz lica dok je čitao dokument. Bez obzira na to šta u njemu piše, do njega se došlo po cenu života.

U Slavonskoj Požegi je, u samoj kasarni, delovala partijska organizacija. Jedan od najaktivnijih i najveštijih bio je Krunoslav Leontić, tehnički crtač, koji je, uz najveće opasnosti, dolazio do poverljivih ustaških i nemačkih dokumenata. Odvažni kuriri su te dokumente donosili na slobodnu teritoriju. Usput su donosili i usmena obaveštenja od velikog značaja. Tako se od kurira saznalo za trenutno stanje u garnizonu: od početka ofanzive neprijatelj je na sav glas, bučno i neprekidno širio propagandu da su partizani najzad uništeni i da se još samo traga po Papuku i Psunju za njihovim ostacima. Pepe je pozvao Antolovića i Čedu Grbića, koji su sa njim činili Operativni štab u ofanzivi. Analizirali su izveštaj i zaključili da su sve snage neprijatelja u brdima, a uporišta oslabljena. Iznenađna pojava naših snaga u dubokoj pozadini i jedna uspešna akcija izazvale bi zabunu u njegovim redovima, a kod stanovništva opovrgle lažnu propagandu o porazu partizana. Tako je prihvaćena ideja da se napadne uporište Vilić Selo i Leštat, predstraže Slavonske Požege. Ali prethodno je neprijatelja trebalo dovesti u zabludu o partizanskim položajima, pa su po svim visovima u brdima uveće naložene mnoge vatre, kao da oko njih bivakuju partizanske brigade.

Kurir je mogao da se vrati zadovoljan i sa borbenim pozdravima drugovima ilegalcima u ustaškom osinjem gnezdu u Slavonskoj Požezi, gde je Krunoslav Leontić bio na tragu novog dragocenog neprijateljevog dokumenta.

*

Neprijateljeva ofanziva je jenjavala. Bio je kraj marta kada se kolona 12. brigade spustila u Požešku kotlinu, prema Vilić Selu, malom naselju, ali važnom uporištu. Od početka rata u njemu je bila ustaška posada.

Napad je izveo 3. bataljon. Potpuno iznenađen, neprijatelj je brzo savladan, a ostali su se razbežali, ostavljajući za sobom oružje i opremu. Još iste noći Brigada se povukla na Psunj.

Sledeće noći slična akcija je izvedena na selo Leštati, ali bez naročitog uspeha, jer je posada na vreme napustila uporište. Bili su to iscrpljujući prodori koji su na iznenađujući način pokazali manevarsku sposobnost Brigade, izdržljivost i borbenost partizana, a iznad svega veštinu i domišljatost njihovog komandovanja.

Ofanziva „Braun“ završila se bez uspeha. Neprijateljeve snage su se povukle u uporišta. Sirođi događaji na jugoslovenskom ratištu tražili su novo pregrupisanje njihovih snaga. Bile su to pripreme za petu ofanzivu. Slavonske partizanske snage, iznurene teškim borbama i sa ozbiljnim gubicima, pritisnute još i epidemijom tifusa, nalazile su se u selima slobodne teritorije, severno od Kamenskog. Dvanaesta brigada se odmarala u rejonu Velika - Stražeman.

Ustaški špijuni bili su aktivni. Javljali su o rasporedu, stanju i pokretima partizana u Slavonsku

Požegu. Partizanski obaveštajac Krunoslav Leontić otkrio je dolazak u uporište generala Izera, komandanta Pavelićevog zbornog područja, zasedanje štabova i pridolazak novih trupa u Slavonsku Požegu. Kada je uspeo da ukrade iz sefa Izerovu zapovest za novu operaciju protiv 4. divizije, shvatio je da taj dokument mora što hitnije dostaviti u partizanski štab. Zapovest je predviđala namamljivanje 4. divizije u klopku i njeno opkoljavanje i uništenje u rejonu Kamenskog.

Štabovi Treće operativne zone, 4. divizije i političko rukovodstvo za Slavoniju žurno su se, okupili nedaleko od sela Vučjaka. Trebalo je doneti gotovo sudbonosnu odluku: napasti ili se povući. Procena situacije je pokazala: neprijatelj zna za položaj partizana, dosta teško stanje u brigadama posle ofanzive i epidemije tifusa, ali mu nisu poznate partizanske namere. Partizansko komandovanje je, pak, imalo sve najvažnije podatke o neprijatelju, uključujući i njegove poslednje namere, jer, dobili su prepis zapovesti za napad na 4. diviziju. Data su dva predloga: povući se prema Bilogori, gde bi se iscrpene jedinice ojačale ili napasti neprijatelja. Prihvaćen je drugi predlog.

Dvanaesta brigada dobila je ključnu ulogu.

Josip Antolović Hrvat, komandant i Pero Car Zvrk, zamenik komesara brigade vraćaju se u svoj Štab. Obojica su za nepune dve godine ratovanja prešli put od običnih boraca do rukovodilaca 12. brigade, prve, najiskusnije i najspremnije brigade Slavonije. Još do pre kratkog vremena to su bili mladi ljudi, puni ideala i snova, ali i sa svojim intimama, sećanjima na dom i porodicu, na blisku prošlost, na drugove s kojima su krenuli u ovaj rat,

a kojih više nema, dok su drugi na ko zna kojim stranama. Ali, više se ne broje dani. Ne primećuju obične, lične stvari. Što je bilo ranije više ne važi, a stvarno se to više i ne zna. Oni su vojnici, partizanske starešine i sada ih pritiska odgovornost velikog zadatka, za koji treba odmah da pripreme Brigadu.

Još iste večeri na sastanku sa štabovima bataljona, podno Jankovca, sve je utanačeno i Brigada je noću krenula na marš pravcem Jankovac, preko Velike, Poljanske do Vrhovaca.

Iz Slavonske Požege je 12. aprila ujutru krenula neprijateljeva formacija, jačine oko dve hiljade ljudi, u četvrtastom borbenom poretku pravcem: Toranj-Vrhovci-Šušnjari. Bio je to kompletna zdruk u punom ratnom sastavu, ojačan artiljerijom. Neprijatelj se kretao polako, oprezno. Zadatak mu je bio čišćenje Požeške kotline. A s druge strane je, u isto vreme, od Voćina preko Zvečeva ka Vučjaku i Šušnjarima i od Pakraca preko Bučja i Kamenskog \a Šušnjarima trebalo da krene 1. gorska ustaška divizija. Kod Šušnjara su ove snage trebale kao kleštima da stegnu u обруč 4. diviziju.

Ujutru 16. aprila prednje snage Zdruga naišle su na zasedu 4. bataljona 12. i na zasedu delova 17. brigade. Iznenadna i ubitačna vatra odmah je unela pometnju u redovima neprijatelja. Uočivši da je u celom marševskom poretku domobranskog Zdruga došlo do dezorganizacije i panike, Geco je u prvom trenutku ubacio u bočni napad 2. i 4. bataljon koji su za to bili spremni. To je izazvalo još veću pometnju i neprijatelj se za kratko vreme našao u rasulu. Kod njega više nije bilo otpora, već samo pokušaja razbijenih grupa da se spasu bekstvom.

Obruč 12. i jednog bataljona 17. brigade brzo se i potpuno stegao oko glavnine Zdruga. Za nepuna tri sata borbe neprijatelj je bio razbijen, delom uništen, a najviše ih je zarobljeno.

U jeku borbe jedna grupa partizana probila se do puta i iz komandnih kola izvukla komandanta Zdruga, pukovnika Tomislava Bosnića.

Poste borbe unaokolo je ležalo sto šezdeset samo ustaških leševa, od ukupno sto osamdeset i pet mrtvih i ranjenih. Samo je 12. brigada zarobila petsto dvadeset domobrana i osam oficira. Zaplenjena su: 3 topa od 100 mm, 5 teških bacača, 10 teških mitraljeza sa nedirnutim borbenim kompletima i ogromne količine lakog streljačkog oružja i razne opreme. Zaplenjeni ratni materijal bio je tolikih razmera da se ubrzo moglo pristupiti formiranju novih partizanskih jedinica i njihovom borbenom opremanju.

Iz 12. brigade poginula su samo dvojica, a renjena četiri borca. Bila je to uspela primena Kanskog obrasca one slavne antičke bitke kada je legendarni Hanibal Bark, hunski vojskovođa porazio višestruko nadmoćne rimske legije, upuštajući ih u „potkovicu“, a onda razbijanjem krila, udarom iz pozadine i uvođenjem rezerve, u odsudnom trenutku naneo katastrofalan poraz neprijatelju.

Partizanski komandanti i komesari: Jerković, Pepe, Huvat, Nenezić, Dako, Geco, Grbić - tako reći mladići bez vojnih škola - bez vojnog obrazovanja, komandujući iznurenom i gladnom vojskom, bez dovoljno municije i težeg naoružanja na najbolji su način iskoristili vreme i zemljište, prednosti partizanskog načina ratovanja i slabosti neprijatelja i napali ga na mestu gde on to nije očekivao, u vreme

kada nije očekivao i na način koji ga je potpuno porazio. Tako je postignuta najveća prednost - potpuno iznenađenje. Neprijatelj nije znao šta da radi i kako da postupi.

Pobeda kod Šušnjara bila je dotad najveća vojna pobeda 12. brigade i slavonskih partizana.

U predahu

Sve prolazi, pa i ofanziva. Prošla je i zima. Sa planina vetar donosi miris snega i šumske truleži, ali po drveću se već nazire zelenilo i oseća bujanje prirode. Brigada je razmeštena u selima Miočinović, Mrkoplje, Bučje. Napregnutost popušta, borci se smiruju i polako opuštaju, a jedinice dobijaju uobičajeni vojnički izgled. Kazani su puni gustog pasulja sa govedinom. Duvana ima u izobilju. Svako je mogao da bira cokule po meri, a uniformu prema svome stasu. Podeljeni su novo oružje i municija, pa je Brigada bila kompletno borbeno opremljena i ojačana za dalja dejstva na neprijatelja.

Borci bi želeli da je predah posle ofanzive što ugodniji i bezbrižniji, ali rukovodstva i štabovi, i po vojnoj i po političkoj liniji, danonoćno i neumorno šalju instrukcije, zadatke i naređenja. Ofanziva je pokazala sjajne osobine komandovanja i borbenosti, ali otkrila i dosta slabosti, od najosnovnijih borbenih radnji i rukovanja oružjem do taktičkih postupaka. Sada je to valjalo otkloniti kroz obuku.

Na proplancima i livadama oko sela već od jutra se egzerciralo, puzalo i pretrčavalo. Kopani su rovovi, maskiralo se, sklapalo i rasklapalo oružje. U štabovima bataljona komandiri četa i bataljona

učili su o izviđanju, proceni situacije i pisanju borbene zapovesti i izveštaje, uz analize proteklih borbi.

Pokretačka snaga političkog rada u Brigadi, pored komesara, jeste načelnik Agitpropa Brigade Feđa Milić, španski borac, prekaljeni i umešni agitator. Organizovao je nabavku, umnožavanje brošura, pisanje i izdavanje zidnih i džepnih novina od Brigade do čete, održavanje časova političke nastave, političkih kurseva, organizovao je kulturno-prosvetni rad, tečajeve za nepismene, drugarske večeri po selima, zborove i mitinge s narodom. U Brigadi su održavani partijski i skojevski sastanci na kojima se zahtevalo da komunisti i sada, kao i u borbi, prednjače u disciplini, učenju, zalaganju i da budu primer u svemu. Na tim je sastancima, a povod za to bila je jedna pritužba sa terena, raspravljano i o odnosu partizana prema narodu.

e Na sednici Kotarskog Narodnooslobodilačkog odbora Pakrac predsednici opština doneli su izjavu naroda o lošim postupcima partizana prilikom prolaza kroz pojedina sela, o primerima samovolje pojedinaca. Tako je u izjavi rečeno da su u Gornjem Čagliću borci 2. bataljona 12. brigade uzimali hranu i rakiju od seljaka bez pit
Brusniku su uzeli šest prasića i raskalašno ih pekli
u selu. Narod, koji je inače gladan, gledao je kako

se baca parčad pečene prasetine. U selu Popovcima je ekonom 2. čete 3. bataljona 12. brigade pronašao bunker sa skrivenom hranom, uzeo rakiju i pio sa još nekolicinom partizana. Plahte koje je narod dao borcima za maskiranje nisu vraćene, već su bacane i po blatu, što je ogolele ljude teško pogadalo. Borce koje zbog bolesti ostavljaju po selima trebalo bi da obilaze bolničari i njihovi drugovi i rukovodioci, što

se ne čini, pa se po narodu priča: dobar je dok je zdrav, a kad oboli ili bude ranjen, više ne mare za njega. Predsednik NOO Popovci žali se da se u njegovom selu nalazi neki drug major, čije ime ne znaju, a seljaci moraju da ga dvore i ugađaju njemu i njegovoj porodici. Majorov sin Miško, čije je partizansko ime Finac, bahato i s pištoljem je pretio i predsedniku Odbora da moraju da mu donesu najbolju hranu i piće. Narodna vlast moli partizanski štab da spreči takve pojave radi časti i ugleda narodne vojske.

Štab Brigade je, zajedno sa brigadnim komiteom, razmatrao ovu, a i neke druge pritužbe, pa i međuljudske odnose u Brigadi. U štabu 2. bataljona su, na primer, bili nezdravi odnosi između komandanta Šaule i zamenika komesara Jote, zbog čega su Antolović i Grbić tražili od štaba Divizije da se ta dvojica smene, a na njihova mesta postave Borisav Mijoljević Šubara i Duš

*

Streljanja partizana zbog prestupa nisu bila retka, ali redovno su ostavljala težak i mučan utisak u jedinicama. Starijim borcima je još ostalo u neprijatnom sećanju da je dva dana posle borbe u Gradištu pročitana presuda ratnog suda pri štabu Brigade o streljanju Milenka Milanovića, zamenika intendant brigade predratnog člana KPJ, zbog navodnog neizvršenja naređenja i klevete, streljanja borca Đure Đurića, zbog toga što je prilikom povlačenja zakopao pušku sa municijom i borca 1. čete 3. bataljona Stanka Kuprešanina zbog dezerterstva i nediscipline.

U Brigadu je stigla direktiva da se svečano proslavi Prvi maj. Vojska i narod, štabovi i narodnooslobodilački odbori, vojni i terenski komiteti, brigadni i terenski skojevci su zajednički pripremali program.

Tog dana osvanuo je sunčan i svečan dan, pun mirisa i razdraganosti. Brigada i narod našli su se na poljani na Ravnoj gori. Partizani doterani, sa tek isparenim odelima, sa sjajnim oružjem, kicoški naherenim kapama, a devojke i snaše u uštirkanim i mirišljivim suknjama.

Bio je to izazov patnjama, ratnim strahotama, trijumf mladosti i pesma životu i sreći. Pevaju se partizanske i slavonske narodne pesme. Nasred poljane je svečana tribina, ukrašena zastavama, parolama, čilimima i peškirimima. Smenjuju se govornici, kliče se iz sveg glasa. U sportskom takmičenju iz narodnog višeboja učestvuju i borci i starešine. Na kraju je, uz burno odobravanje, održana i konjička trka.

I dok su posle ofanzive u jedinicama za kratko činjenice rata i borbi ustupile mesto osećanjima mira, u partizanskom rukovodstvu Slavonije su žurno planirana nova dejstva na ovom delu jugoslovenskog ratišta.

Neprijatelj je već u maju prikupio snage jačine 120 hiljada vojnika i preduzeo novu ofanzivu protiv glavnih snaga Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije. Vrhovni štab i Tito su se nalazili u Đurđevića Tari, odakle je upućen radiogram Glavnom štabu Hrvatske da se preduzmu akcije gde god je to moguće. Vlado Popović, sekretar Centralnog komiteta KP* Hrvatske, odmah je poslao instrukciju Trećoj operativnoj zoni, u kojoj su bili naznačeni

glavni zadaci: ponovno zauzeti Voćin, preneti borbe u požešku, daruvarsku kotlinu i u Podravinu i proširiti slobodnu teritoriju; oteti novo oružje i formirati nove brigade; uputiti jače snage u Hrvatsko zagorje i ubrzati narodnooslobodilačku borbu u tim krajevima. U toj instrukciji se i dalje naglašavalo rušenje glavne železničke pruge kao jedan od najvažnijih zadataka.

Nevidljivo bojište

Nakon ofanzive „Braun” neprijatelj je ponovo došao u Voćin u nameri da ga čvrsto brani. U mestu je bila jedna bojna iz Gorske divizije „Ante Pavelić”, oko 650 dobro naoružanih ustaša, sa utvrđenjima i položajima na Turskoj gradini i u samom mestu. Pred svim vatrenim položajima bila su minska polja i bodljikava žica. U svemu potpuna i tvrda odbrana po svim pravilima savremene fortifikacije.

Štab Divizije je odredio da se Voćin ponovo osvoji. Glavni zadatak, napad na uporište, izvodile su 16. i 17. brigada, a 12. i 18. brigada imale su zadatak da spreče pristizanje pomoći iz obližnjih garnizona. Osim toga, obe brigade su ojačale 16. i 17. brigadu sa po 12 puškomitraljeza i minobacačkim odeljenjem. Trebalo je, s obzirom na stepen utvrđenosti i jačinu posade u uporištu, stvoriti vatrenu i udarnu nadmoćnost. Radi toga je obavljena i specijalna operacija. Jedna divizijska haubica od 100 mm izvučena je tek prokrčenim putem preko nepristupačnog terena na Točak, jedan od visova Papuka koji dominira Voćinom. U napad se krenulo 8. maja 1943.

Dvanaesta brigada je osiguravala napad iz pravca Podravske Slatine, Pivnica i Đulovca, a 16.

i 17. su tri dana, sa naizмениčnim uspehom, imale jednu od najtežih borbi sa surovim i na svaku žrtvu spremnim protivnikom.

Iz taktičkih postupaka odmah se videlo da je i neprijatelj pomno proučio dosadašnje borbe sa partizanima u naseljenim mestima. Sada je, u sistemu odbrane, svaka od šest satnija, koliko ih je bojna imala, bila osposobljena za samostalno dejstvo i u okruženju, a svaki predah neprijatelj je koristio za protivnapade.

I dok se u Voćinu borilo, često i prsa u prsa, između partizana odlučnih da po svaku cenu skrše ustaški otpor i zauzmu uporište, i ustaše rešenih da se brane do kraja - tekla je jedna druga borbena aktivnost, ali na nevidljivom frontu. Bila je to aktivnost bez pravog početka i kraja, nečujna i nevidljiva, nadasve važna i u kojoj mir, spokojstvo i život ni trenutka nisu bili sigurni.

*

Već 8. maja u 8 sati iz Voćina je alarmiran Daruvar, a odatle je ustaški pukovnik Čanić radio-putem obavestio Zagreb: „Voćin napadnut premoćnim snagama; posada traži hitnu pomoć; obavestiti grupe „West“, od kojih zamoliti najžurniju pomoć njemačkih motorizovanih snaga i zrakoplovstva“.

} Istu depešu je, u isto vreme, primio i načelnik obaveštajnog centra 4. divizije Bogdan Trgovčević Smeli. U Daruvaru je depešu predavao partizanski * obaveštajac Mladen Vrsalović, šef radio-centra Pavelićeve 1. divizije. Ko je bio Mladen Vrsalović?

Krajem 1942. godine obaveštajna služba 4. slavonske divizije i Obaveštajni centar Treće operative zone uspeali su da u većem broju neprijateljevih

uporišta ostvare dobru vezu i angažuju za saradnike neke domobranske oficire i podoficire, simpatizere Narodnooslobodilačke vojske. U nekoliko garnizona postojali su i vojni komiteti koje je formirala organizacija Komunističke partije, i koji su, pored političkog delovanja, među domobranima, dostavljali i podatke obaveštajne prirode. Takav je bio i Vojni komitet u Slavonskoj Požegi kojim je rukovodio Krunoslav Leontić.

U Daruvaru je u to vreme došao stožer (štab) 1. gorske divizije, neposredno potčinjen Glavnom stožeru oružanih snaga tzv. Nezavisne države Hrvatske. Podređene jedinice ove divizije bile su: 1. gorski zdrug „Ante Pavelić” sa sedištem u Kutini i 4. gorski zdrug, čiji je stožer bio u Pakracu. Divizijom, koja je smatrana elitnom, komandovao je konjički pukovnik Matija Čanić. I baš u toj diviziji je partizanska obaveštajna služba uočila nekoliko podoficira koji su izražavali naklonost za saradivanje sa partizanima. Zahvaljujući njima, partizanska obaveštajna služba je gotovo za svaku satniju imala podatke o brojnom stanju, naoružanju, lokaciji, a iz spiskova sa imenima starešina i vojnika saznavalo se za mnoge pojedinosti. Ipak su to bila ograničena obaveštenja. Bilo je potrebno da se angažuje ličnost koja se nalazi na izvoru najvažnijih podataka i koja je u stanju da ih na vreme dostavlja za celu diviziju, pa i za planove o celoj Sloveniji. Čovek koji je ispunjavao takve zahteve bio je narednik Mladen Vrsalović, šef Radio-centra 1. gorske divizije.

Vrsalović je po dolasku u Stožer pobudio pažnju partizanskih obaveštajaca pošto je prilično otvoreno i loše govorio o Nemcima, a sa simpatijama o partizanima. Nakon pažljivo prikupljenih podataka

o njemu, pozvan je u obaveštajni punkt pokraj Daruvara. Već na prvom sastanku Mladen je partizanskom obaveštajcu Zoranu dao najsvježije podatke o 1. gorskoj diviziji i upoznao ga sa sadržajem poslednjih važnih depeša. Vrsalović je tražio da se odmah, među partizanima, nađe radio-telegrafista koji će stručno i sigurno primati njegove poruke. Na tom je sastanku, kao najvredniji dokaz svoje rešenosti da pomaže partizane, dao obaveštajcu Zoranu ključšifrekoja je bila u upotrebitih dana, a takođe i vreme rada i frekvencije sa pozivnim znacima. Stručnom radisti ovi su podaci bili sasvim dovoljni da prati radio-stanice Gorske divizije i da dešifruje sve depeše.

Načelnik Centra veze 4. divizije Bogdan Trgovčević Smeli bio je ushićen kad je dobio šifru. I on je bio podoficir Službe veze u bivšoj Kraljevskoj mornarici. Posle kapitulacije vratio se u rodnu Derezukraj Pakrac i ubrzo otišao u partizane, uzimajući nadimak „Smeli”. Bio je desetar i vodnik, ali je teško prihvatio partijski zadatak da kao stručnjak za veze pristupi organizaciji službe veze u partizanskim jedinicama.

U to vreme sve što nije bilo uključeno u neposrednu borbu, a to su bile sve pozadinske, intendantske, sanitetske, pa i druge službe, smatrano je manje važnim i manje dostojnim.

Tako su mislili naročito školarci, intelektualci, a posebno bivši podoficiri. U boračkoj masi, a to je kao linija provejalo i u partijskim ćelijama, u političkom radu i u radu komesara, na sve te školovane i učene gledalo se pomalo podozrivo. Oni su bili, „deo buržoazije i starog režima” i radije su skrivali svoju prošlost. Malo je šta moglo da se

poredi, u to vreme, sa recima: ja sam radnik, ili ja sam siromašni seljak ili iz siromašne radničko-seljačke porodice. Ponosno je zvučalo: ima samo osnovnu školu, a još ponosnije - ja sam samouk. Ali, život i borba su lomili te zablude. Pored siromašnih i hrabrih, bili su potrebni i učenici i stručni. Trgovčević je postao partizanski stručnjak za veze. ~

U Pavelićevoj vojsci bila je u upotrebi mornarička šifra bivše kraljevine. To je bila šifra koju je poslao Vrsalović, a njen princip je dobro poznavao i Bogdan Trgovčević Smeli. Tadašnja radio-sredstva 4. slavonske divizije bila su vrlo skromna: mala stanica tipa „gođevac“, jedna amaterska stanica i jači prijemnik. Ali, i to je bilo dovoljno da se Smeli uključi u neprijateljev radio-sistem.

Tajna linija radila je izvanredno. U isto vreme kada su u Kutini i Pakracu radisti 1. i 4. gorskog zdruga primali depešu, njen sadržaj je hvatala i partizanska stanica „Godevac“ smeštena na obroncima Papuka, u šumi Duboka rijeka, nedaleko od Vučjaka. Pomoću ključa šifre Smeli je brzo dešifrovao uhvaćenu depešu i već posle nekoliko minuta ona je bila kod Drapšina. Verovatno u isto vreme, a možda i koji minut kasnije, sa depešom su se upoznawali i oni kojima je stvarno bila namenjena: pukovnici Šolc i Grlić, komandanti Pavelićevih zdruгова. Na taj je način počeo i mesecima trajao priliv dragocenih obaveštenja o neprijatelju.

A u Voćinu je borbena drama postajala sve napetija. Šesnaesta i 17. brigada su sa promenljivim uspehom, ali uporno i sistematski, zatvarale обруč oko Turskog grada i Prevende, najtvrdih uporišta u Voćinu. Nadsatnik Dujić, zapovednik posade, stalno

je tražio pomoć u ljudstvu i oružju. Iz Daruvara mu je odgovoreno da se kod Pivnica prikupljaju snage koje će krenuti preko Huma. Na zahtev da odredi prostor za bacanje municije iz aviona, Dujić je odgovorio: „Ledina kod crkve u Voćinu!" Pošto je sve ove poruke primao i Smeli, partizani su pojačali svoje napade, znajući da je protivnik bez municije. Uzastopnim jurišima 16. brigada je zauzela prostor oko crkve, pa su avioni bacili materijal partizanima.

U isto vreme 12. brigada je upozorena na nailazak neprijatelja iz pravca Pivnica. I, zaista, noću 8. maja, 4. bataljon 12. brigade se sukobio sa ustašama koje su iz Pivnica krenule Voćinu u pomoć. Potpuno spremni, partizani su dočekali iznenađene ustaše i posle kraće žestoke borbe bili su odbačeni pretrpevši teške gubitke. Ali, već sutradan su 12. brigadu ponovo napale dve bojne 1. gorske divizije i jednog nemačkog bataljona - ukupne jačine oko hiljadu dvesta vojnika koji su krenuli iz Miokovićeva. U teškom sukobu i ovaj protivnik je razbijen, ostavljajući za sobom oko stotinu mrtvih.

Ujutru 9. maja neprijatelj ponovo napada 12. brigadu, ali se u isto vreme pojavljuje iza njenih leđa snažna grupacija, koja je uspela da se probije iz Voćina. Dvanaesta brigada se našla u opasnoj situaciji, između dve vatre.

Brzim pregrupisavanjem snaga i uvođenjem u borbu brigadne rezerve i ti su napadi razbijeni, pa je neprijatelj ponovo pretrpeo teške gubitke. Ohrabren ovim uspesima, štab 12. brigade odlučuje 10. maja da napadne Hum, važno uporište na pravcu Đulovac-Voćin. Međutim, neprijatelj očigledno nije želeo da izgubi ovo mesto, pa je preduzeo koncentrično nastupanje u tom pravcu. Voćin je u to vreme

već bio oslobođen, sav plen iz njega evakuisan je, pa više nije bilo potrebe za borbe u zasedama. Dvanaesta brigada se nakon toga povukla u pravcu vrhova Papuka, Pijetlove noge i Vranog kamena.

U višednevnim teškim borbama za treće oslobađanje Voćina, 12. brigada je, obezbeđujući napad, nanela neprijatelju teške gubitke. U voćinskoj akciji bilo je ukupno oko dvesto poginulih, sto dvadeset pet zarobljenih i mnogo ranjenih ustaša i domobrana. Ponovo je zaplenjen i ogroman ratni materijal. Ali, i brigada je pretrpela osetne gubitke - dvadeset poginulih, oko pedeset ranjenih i trideset nestalih drugova. Poginuli su: Bogdan Pirović iz Cečavca, komandir čete; Matilda Brkić, bolničarka iz Donje Pištane, Stanko i Pero Kukić iz Kuzme, Dušan Karagača i Lazar Bošnjak iz Budimaca, Dušan Nikolić iz Krskovića, Gavro Radović iz Pušine, Ivan Bogdan iz Seovaca, Đuro Bošnjak iz Šušnjara, Nikola Dragojević iz Kuzme, Božo Ivičić iz Voćina, Joža Židov iz Osijeka, Rade Jorgić iz Smuda...

U izveštaju štaba Brigade o borbama kod Voćina zbog svoje hrabrosti se ističu: komandir 3. čete 1. bataljona, zamenik komesara 1. čete 1. bataljona Drago Klun, komandir 2. čete 2. bataljona Pero Dobričić, komandir 1. i 3. čete 3. bataljona Dušan Ostojić Osman i Nikola Šušnjar i komandir 2. čete 4. bataljona Petar Valanović.

Prodor na istok

Po naređenju Vrhovnog štaba NOVJ u Slavoniji su u maju 1943. formirane nove jedinice. To je bila posledica opšteg i naglog razvitka narodnooslobodilačke borbe u Slavoniji. Pored 4. koja je dobila naziv

12. sada je formirana još jedna - 10. nešto kasnije preimenovana u 28. diviziju, u čiji su sastav ušle: 17. i novoformirana 21. brigada. Došlo je do novih rastanaka.

Dvanaesta brigada je kao prva formirana bila rasadnik kadrova za sve ostale brigade i divizije. I sada su u 28. diviziju otišli za komandanta Vicko Antić Pepe, za komesara Vlado Janjić Capo dotadašnji komandant i komesar Treće zone, za zamenika komandanta Radojica Nenezić, a za načelnika štaba divizije Gedeon Bogdanović Geco. Za komandanta 21. brigade postavljen je Dako Puač Dule, a za komesara Ferdo Milić.

U 16. brigadu za komandanta je otišao Đuro Dulić, a za komesara Ivan Senjug Ujak. Sve su to do juče bili rukovodioci u 12. slavonskoj brigadi, duša i telo njenog dotadašnjeg ratnog puta i sve što se na njemu preživelo.

I još jedan rastanak: ceo 4. bataljon 12. brigade otišao je u novoformiranu 21. brigadu, kao jezgro za njeno osnivanje, a umesto njega u 12. je došao bataljon iz Moslavičkog partizanskog odreda, kojim je komandovao prvoborac Stjepan Brkljačić, dvadeset petogodišnji Riječanin.

Došlo je i do promena u 12. brigadi. Za komandanta 1. bataljona postavljen je Stanko Prodanović, prvoborac, za komesara Anđelko Valter, za zamenika komandanta Dušan Ostojić Osman, a za zamenika komesara Dušan Majetić. Komandant 2. bataljona postao je Borisav Mioljević Šubara, komesar Ivica Milićević, prvoborac, Pero Dobričić, zamenik komandanta, a Dušan Drlić - zamenik komesara. U 3. bataljonu za komandanta je određen Mile

Puškarić, za komesara Nikola Šušnjar, a za zamenika komandanta Milivoje Babac.

Najznačajniji događaj u maju 1943. bio je formiranje Slavanskog korpusa, čiji je štab preuzeo rukovođenje operativnim jedinicama i borbenim dejstvima. Komandant korpusa postao je Petar Drapšin, komesar Duško Brkić, a načelnik štaba Mate Jerković. Formiranje korpusa imalo je snažno propagandno dejstvo i u partizanskim jedinicama i u narodu. To je stvaralo pobjedničko osećanje snage i revolucionarno-oslobodilačkog ponosa kod boraca, a kod stanovništva jačalo veru u nezaustavljivo narastanje i konačnu pobjedu narodnooslobodilačke borbe.

Oformljene, organizaciono sređene, sa velikim borbenim moralom, jedinice korpusa krenule su u istočni deo Slavonije, u oslobađanje Požeške kotline. Ovu kotlinu neprijatelj je branio sa uporištima u samoj Slavanskoj Požegi, zatim Pleternici i nizom manjih garnizona: Kaptol, Kutjevo, Kula, Čaglin, Vetovo, Jakšić, Bekteže, Ljeskovica, Darkovac. U celoj kotlini bilo je oko četiri do pet hiljada vojnika. Plan Štaba korpusa je pažljivo, na vreme i podrobno razrađen i predviđao je da se najpre zauzmu Vetovo i Kutjevo, zatim Kula i Bekteže, pa Poreč i Čaglin i, najzad, Ljeskovica i Darkovac.

*

Dve brigade (12. i 18) u jednom silovitom naletu su likvidirale uporišta Kaptol u kojem se nalazilo oko trista ustaša. Sve je ukazivalo na to da je neprijatelj znao za ofanzivu partizana, pa je veći deo posade pobegao, a manji je razbijen i uništen. U većini akcija na ova manja uporišta 12. brigada je bila na obezbeđenju napada na pravcu od Slavon-

ske Požege, pošto se odatle i očekivao prodor jakih snaga. Ipak, neprijatelj se nije usuđivao na ispade većih razmera. Izuzetak je događaj kod sela Čosinac.

Posle izvršene akcije na Ljeskovicu i Darkovac, 12. brigada se nalazila u selima duž železničke pruge Pleternica - Čaglin. Na osiguranju od Pleternice, nedaleko od sela Čosinac, kod šume Serdan, u zasedi je bila 2. četa 2. bataljona, čiji je komandir bio junak iz akcije u Podravskoj Slatini Milorad Vidović, a komesar Mladenka Ostojić, nenadmašna partizanka 2. bataljona, hrabri borac svih akcija od Voćina do toga dana.

Tek se ručalo. Dan je bio blag, svuda unaokolo miris mladog žita, ćurlikanje ševa. Rat je, a samo trenutak zatišja i dodir spokojstva što ga nudi moćna priroda u prekrasnom prolećnom danu dovoljni su da čovekom ovlada njegovo pravo biće. Na položaju se sanjari, šapuće, gleda bez reči. Negde u daljini zalaje poneki pas, kukuriču petlovi, odjekne pucanj, ili rafal, pa onda stalna i uspavljujuća zrika popaca. Mir. Koliko sunca, meda i koliko lekovitih mirisa raskošno širi kotlina. U daljini plamti Papuk kao tajni smaragd i, najzad, ova čarobna, zagonetna varljiva Slavonija.

Idilu prekida jedva primetno, zatim sve jasnije i snažnije brujanje aviona. Uskoro se pojavljuje trakalica, kako su partizani nazivali izviđački avion „brege". Leti sve bliže i niže. Već kod prvog naleta izbacio je desetak bombi i pogodio i uništio teški mitraljez na položaju. Sve se desilo brzo i nenadano. U četi je nastalo komešanje. Ali, to je bio početak.

Gledajući u nebo, u avion, borci nisu primetili prikradanje kroz rastinje, streljački stroj, oko tri stotine ustaša. Očigledno dobro upoznati sa raspore-

dom partizanskog položaja nastojali su se privući što bliže i iznenada napasti. Uglavnom su u tome i uspeli. I tada je došlo do borbe na život i smrt.

Nekoliko puta brojno slabiji partizani prihvatili su borbu ručnim bombama, prsa u prsa. Borba sa ustašama, naročito kada su premoćni, uvek je podrazumevala istrajavanje do kraja, do poslednjeg daha. Nije bilo izbora. Najstrašnija za svakog partizana bila je pomisao da može živ pasti u ruke tim krvolocima. Oni su uživali da partizanima kopaju oči, seku delove tela, lagano gule kožu sa čoveka, tuku do smrti, a najbestijalnije bi mučili i ubijali uhvaćene partizanke. I kod malodušnih i nemoćnih pred opasnošću da ih ustaše žive uhvate, rađala se bezumna hrabrost do pogibije.

Ipak, pretilo je da ih ustaše opkole. I tada se, kao po pravilu, javljao junak dana, ličnost u kojoj se sjedinila odlučnost, hrabrost i misao čete, te sposobnost da nadvlada situaciju. Bila je to Mladenka Ostojić, komesar čete. Držeći bombe u rukama i s prodornim povicima: „Napred, udri“, osokolila je ostale, učinila ono što je u tom kritičnom borbenom trenutku i bilo najvažnije: da pojedinac oseti da nije sam i da ima snažnog vođu. Zasute bombama i očajničkim protivnapadom, ustaše su za trenutak počele da se povlače, da beže. U isto vreme četi je hitao u pomoć ceo 2. bataljon. Iz trčućeg koraka bataljon je stupio u borbu. Među iznenađenim ustašama nastala je pometnja i oni su odstupili, uz osetne gubitke.

A u mladom žitu ležalo je dvanaest mrtvih partizana. Kao iznenadna proletnja oluja sručila se smrt na ove do maločas u snove zagledane mlade

ljude. Među njima su bili Mijo Kos iz Janja Lipe, Jovo Prodanović iz Glavice, Simo Ojkić iz Vočina, Đorđe Mihaljević iz Bakića, Nemanja Lazić iz Poginovaca, Spasoja Korać iz Macuta. I među njima, sa zgrčenom šakom, punom žita i jednim crvenim makom - Nevenka Ostojić. Preko leđa joj je ležala kožna komesarska torbica, a kapu kao da je odložila da bi malo odspavala.

Nemi i potresni stoje drugovi oko svog komesara. Svaki je sa njom izgubio deo svoje uspomene, neku reč, pogled, razgovor, prigovor. Bila je na trenutke stroga, drugi put mila i nežna. U trenucima predaha, u opuštenosti milovali su je žudni pogledi. Bila je tako mlada i sa osmehom koji bi zaiskrio u očima, pa skliznuo na sočne usne i bele zube. Imala je samo dvadeset i dve godine.

Život je devojci, partizanskom borcu, gotovo u samo jednom danu skršio svu njenu prošlost. Ratni uslovi su odjednom drastično menjali potrebe, psihi i sve ono čemu se ženska priroda protivi. Rat postaje njena svakodnevica. Prljava, oznojena čohana uniforma, puna vašaka, teške cokule i pocepani obojci, kruti opasači puni fišeklija i bombi što ostavljaju rane po bedrima, zamenili su lake, meke i nežne tkanine toliko pristale ženskom telu. Stalni marševi borbe, bdenja, spavanja na slami ili goloj zemlji, na štagljevima i stogovima, bez redovnog kupanja i presvlačenja, bez sapuna i mirisa - izgledalo je da žena ne može da ostane žena. Ipak, nekom volšebnošću samo njima znanim one su se dovijale i bile čiste, i uredne. Kada su drugovi spavali, drugarice su bdele, kada su se oni odmarali, one su radile - prale, čistile i krpile njihovu odeću. Bile su i sestre

i majke. Ali, sve je to sa Mladenkom nestalo. Ona je ležala mirna, dostojanstvena, mrtva, okružena žitom, mirisima i večnošću.

*

U korpusu, diviziji i brigadi je oduševljenje, za samo šest dana Slovenci su očistili Požešku kotlinu od neprijatelja. Ostali su još samo Slavonska Požega i Pleternica sa uspaničenim posadama. Bila je to velika vojna i politička pobjeda 1. slavonskog korpusa. Da bi se zaokružio prodor u istočni deo Slovenije predstojao je još napad na Našice. U operativnom pogledu Našice su bile jedno od važnih saobraćajnih čvorišta u Podravini. Vrsta prema Dravi i Mađarskoj. Od početka ustanka Našice su bile tvrđava neprijatelja, stanica njegove koncentracije i prodora u slavonsko gorje. Sa bila Krndije mesto je izgledalo nedokučivo u ravničarskoj izduženosti, u zagrljaju železničkih pruga i opletene putevima kojima su neprekidno prolazile kolone neprijatelja u svim pravcima.

U uporištu se, krajem maja 1943. nalazilo oko šesto domobrana, pedeset žandarma i dvadeset pet Nemaca dobro naoružanih i još bolje utvrđenih. Kao i u svim uporištima, oslonac odbrane bile su velike zgrade, među kojima su se izdvajale: dvorac grofa Pejačevića u centru mesta, žandarmerijska stanica, samostan i železnička stanica, koji su bili okruženi bunkerima, rovovima i bodljikavom žicom.

Dvanaesta brigada je i ovom prilikom dobila glavni zadatak: napad na Našice, a borbeni raspored je izgledao ovako: 4. bataljon je napadao železničku stanicu i ustaški tabor, 2. - električnu centralu i Sokolski dom, zadatak 3. bataljona je bio zauzimanje

Pejačevićevog dvorca i samostana, dok je 1. držao zasedu prema obližnjem uporištu Đurdenovac.

Neprijatelj je pružao najjači otpor, najpre iz rovova i bunkera oko tih zgrada. Ali, kada je zasut topovskim granatama i minama povukao se u najtvrdje zgrade. Od početka napada, koji je počeo u 3.00 sata, to je po žestini otpora i gustini vatre bila jedna od najljućih borbi za 12. brigadu. Neprijatelj je branio svaku ulicu, zgradu, svaki prozor, sve dok nije bio ućutkan bombama, rafalima ili neposrednim topovskim pogocima. Na pozive partizana da se predaju, ustaše su još žešće odgovarale vatrom i borbom. Tako je bilo oko žandarmerijske stanice, gde su borci 3. bataljona bacili oko sto bombi.

Najljući otpor bio je na železničkoj stanici, čiju je odbranu pojačavao oklopni voz. Na dva njegova vagona bile su montirane tenkovske kupole, što je, za one prilike, strahovito pojačavalo njihovu vatrenu moć. Taj je oklopnjak tako manevrisao da je železničku stanicu bilo nemoguće zauzeti. Jedan rafal sa tog pravca zahvatio je i partizanku Paulu Zec, bolničarku bataljona. Život je bio surov prema toj dvadesetogodišnjoj devojci. Već prvih dana ustanka teror se nadvio nad njenim selom kraj Bosanske Dubice. U vreme ofanzive na Kozari zarobile su je ustaše. U logoru je mučena, ali je uspela pobeći i u Slavoniji se priključuje partizanima. Hrabra, pažljiva, požrtvovana bila je miljenica svojih drugova. I sada joj je rafal u Našicama presekao obe noge, pa je ubrzo i umrla.

Dok se 12. brigada obračunavala sa posadom u Našicama, 21. brigada je napadala Donju Motičinu, manje uporište, desetak kilometara udaljeno od Našica. Posle dvadeset sati borbe neprijatelj je i tu

savladan. U borbi je junački poginuo tek postavljeni komesar brigade, španski borac Ferdo Milić Feda. Vest o njegovoj pogibiji brzo je stigla i u 12. brigadu, gde je izazvala veliku žalost, jer je Feda bio cenjen i voljen kao izuzetan drug, starešina i omiljeni komesar.

Našice su, ipak, bile suviše važne za neprijatelja. Još dok su se vodile ogorčene borbe u tom mestu, neprijatelj je krenuo u pomoć iz Đakova, Osijeka, Donjeg Miholjca i Đurđenovca. Na svim tim pravcima pritisak je bio sve veći na zasede, pa je Štab korpusa 5. juna odlučio da prekine borbu za Našice i da se sve partizanske snage povuku na Papuk i Krndiju.

Pokret na zapad

Krajem juna Glavni štab Hrvatske naređuje 12. diviziji da krene preko Bilogore za Kalnik i u Hrvatsko zagorje.

Dvanaesta brigada je u Voćinu. Nakon teških i uspešnih borbi u Požeškoj kotlini i, najzad, posle osam meseci postojanja, dolazi radostan trenutak. Na svečanosti u Voćinu komandant Glavnog štaba Hrvatske Ivan Rukavina proglasio je 12. brigadu udarnom. A Petar Drapšin, komandant korpusa je, čestitajući ovo veliko zvanje prethodnici partizanske Slavonije naveo i podatke o njenim borbenim uspesima: iz stroja je izbacila 3.150 neprijateljevih vojnika, od toga je 1.300 ubijeno, a 2.150 zarobljeno. Brigada je zaplenila oko dvesto mitraljeza, devet teških mitraljeza, četiri topa i drugog oružja, oruđa, opreme i municije. Zahvaljujući njoj formirane su nove slavonske brigade i divizija.

Ali, već se u Brigadi pričalo o novom velikom pokretu. Ubrzo je sve zvanično i potvrđeno. U jedinicama od čete do brigade i u svim partijskim ćelijama, skojevskim grupama i komitetima održani su sastanci na kojima je naglašena važnost narednih zadataka 12. brigade.

Krenulo se na marš dugačak nekoliko stotina kilometara, za mnoge borce u nepoznato i u neizvesnost.

Prolaze dani u pokretu preko Bilogore, preko puteva i pruga, sa povećanim oprezom i spremnošću za borbu. Kolone su duge i kreću se raznim pravcima. Dvanaesta je u prethodnici. Osamnaesta je zaštitnica, a 16. u sredini.

U svim usputnim garnizonima neprijatelj je predosećao da je u pitanju pothvat većih i ozbiljnijih razmera, pa je na svaki način pokušavao da spreči prodor divizije na zapad. Dok su se brigade nalazile na Bilogori, neprijatelj 6. jula kreće jakim snagama u ofanzivu.

Osamanesta brigada je ubrzo upala u težak položaj. U selu Zrinjskoj, Brigadu noću iznenađuje neprijatelj i u krvavom sukobu gine oko dvadesetak partizana. U selu Ribničkoj je pri naletu avijacije poginuo i komandant 18. brigade Uroš Popara Grom. Tako je ona, opterećena još i ranjenicima koje su za sobom ostavljale 19. i 16. brigada, stigla do Carevdara, na železničkoj pruži Koprivnica-Križevci. Ali, pruga je već bila blokirana sa više od 10 hiljada Nemaca, ustaša i domobrana. U dramatičnoj borbenoj situaciji, nasuprot toliko premoćnom neprijatelju, 18. brigadi je jedino preostalo da se vrati u Slavoniju.

Dvanaesta je, pak, bez većih teškoća prešla komunikacije Koprivnica-Križevci i ušla na područje severozapadne Hrvatske.

Susret Slavonaca sa narodom toga kraja je u početku bio u znaku obostranog ispitivanja i posmatranja. Naučeni na prisnost i toplinu svojih zavičaja, borci su se prvih dana teško navikavali na uzdržanost, nepoverenje i odbojnost stanovništva u nekim selima, na kajkavski dijalekt, na drugačiju ishranu i običaje. Bila je redovna pojava da je stanovništvo prestrašeno, da su uglavnom, izbegavali razgovor s partizanima. Tek poneki seljak, pop ili viđeniji meštanin je u razgovoru izražavao sumnju u partizansku borbu, navodeći kao argument fašističku silu. Bilo je očigledno da je ustaška propaganda učinila svoje. Bila su to čudna osećanja. Na zakazani miting gotovo niko ne dolazi. Ili, kolona partizana tiho prolazi kraj nepoznatih kuća s čvrsto zatvorenim vratima i prozorima, a iza njih stoji čeljad stisnute duše i neprijateljskog držanja.

I dok su ova svakodnevna preživljavanja ipak zbližavala Slavonce i Zagorce, vetrovi rata su određivali nova borbena dejstva i nove pokrete. Dolazak Slavonske divizije bila je prilika i da se ostvari važna operacija.

*

Još u 1942. komandant domobranskog artiljerijskog divizionu u Jalkovcu, bojnik Demeter Varda je održavao vezu sa Okružnim komitetom KP za Varaždin i sa partizanima na Kalniku. Na sastanku se predstavnicima Kalničkog NOP odreda on je utanačio pojedinosti i u noći 7. jula 1943. organizo-

vana je kompletna predaja artiljerijske jedinice partizanima.

Dvanaesta brigada je zauzela položaj oko Jalkovca da bi osigurala aktivnost u samom mestu. Patrola Kalničkog NOP odreda, u domobranskim uniformama, sa urednim znacima raspoznavanja, ušla je u selo Jalkovac, udaljeno samo nekoliko kilometara od Varaždina. Na ulazu u kasarnu prošla je jednog stražara i stigla do Štaba gde je patrolu sačekao bojniki Varda. Iza patrole kretao se partizanski bataljon u punom sastavu. Domobranima je dat znak za uzbunu. Sanjivi, zaprepašćeni i potpuno obeshrabreni, nemo su gledali partizane svuda oko sebe. Odmah im je objašnjeno: od sada je divizion partizanski i svako ima dužnost da izvršava svoje obaveze. Po izlasku iz kasarne - ko hoće može da ostane, ko neće neka ide. Da bi celokupna akcija bila izvedena ovako bezopasno, pobrinuo se komandant Varda. On je iste večeri naredio da se povuku sve straže i zasede, jer navodno predstoji pokret. A pre nego što su divizion i partizani napustili kasarnu, Varda im je održao govor, nakon čega je osamdeset domobrana i četiri oficira odmah prišlo partizanima. Rezultat akcije je bio: osam haubica od po 100 mm, vagon granata, te celokupno naoružanje i oprema na upotrebi i iz ratne rezerve postali su partizanski. Na žalost, samo je jedna haubica izvučena dok su ostale, usled nemogućnosti transporta morale biti uništene.

Taj je događaj pokazao pravo stanje stvari u redovima domobranstva, koje je predstavljalo takozvanu redovnu vojsku NDH. Po austrijskom uzoru domobranstva je bilo podeljeno na zborna zapovedništva koja su se delila na divizije, a ove na pukovnije

sastavljene od četiri bojne (bataljona), od kojih je svaka od njih imala četiri sata (čete).

Hrvatsko seljaštvo nije želelo da odlazi u domobrane, pa je formiranje domobranskih jedinica teklo, uglavnom, pod prisilom. Ni pretnje ni hapšenja nisu svuda koristila. Ustaše su u tome bile aktivne. Stanovništvo je plašeno represalijama, a najviše slanjem mladića na istočni front. Ipak, u domobranstvu je manji deo bio za ustašku, Pavelićevu NDH, a pretežni njegov deo bio je protivnik toga režima. Kada je hrvatski seljak posle kapitulacije stare Jugoslavije izbegao zarobljeništvo, želeo je da što duže ostane kod kuće, slobodan, da ne ide ni u kakvu vojsku. Prisilno mobilisan samo je čekao priliku da se iz te nevolje izvuče. Dezerterstva, bežanje u šumu, odlazak u partizane bili su redovna pojava od samog stvaranja domobranstva. A sa porastom snage i uticaja narodnooslobodilačke borbe, prelazak domobrana na stranu Narodnooslobodilačke vojske dobijao je sve veće razmere. To se dogodilo i u Jalkovcu.

*

Juli je. Dvanaesta brigada nastavlja marš na zapad. Sada je to za većinu boraca nepoznat teren. Operativno područje Kalnika i dalje prema Ivanščici obuhvatalo je teritoriju na kojoj su razvijali aktivnost okružni komiteti KP Hrvatske za Varaždin i Bjelovar. Tu su kotari: Klanjec, Pregrada, Krapina, Zlatar, Ivanec, Donja Stubica, Varaždin, Ludbreg, Koprivnica, Križevci i Bjelovar - znači ceo masiv Kalničkog gorja, Ivanščice i zapadne Bilogore.

Borci 12. brigade iznenadili su se kada su videli da na tom području nema onakvih planina i bogatih

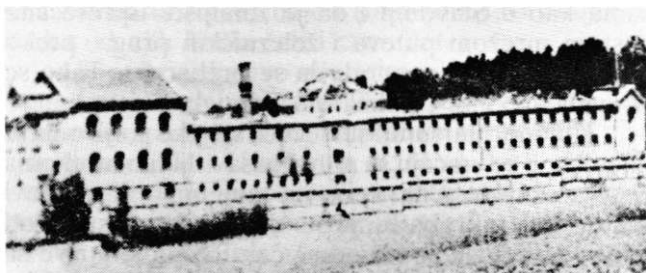
šuma kao u Slavoniji i da je zemljište ispresecano gustom mrežom puteva i železničkih pruga, preko kojih su svaki čas morali da se prebacuju. Tako se Brigada sve više približavala Lepoglavi.

Kolone maršuju, susrećući seljake koji odlaze na polja ili se vraćaju sa njih. Na savitljivim motkama nose svežnjeve sena, žene na ramenima ili na glavi vešto, kao akrobate, nose duguljaste posude od gline, zavežljaje sa hranom, čak i goleme gužve sa travom. Lica kao od zlata, sa živim, prodornim očima. To su seljaci - Zagorci poput žita koje vole: tanki od večnog posla, siromaštva i studeni ili gorčine. Uvek isti pozdrav: „Hvaljen Isus i Marija”. Smeran, zabrinut, kao da je prožet osećanjem predstojeće nesreće. Trebalo je boriti se za srca, za naklonost ovog življa, zaplašenog, neobaveštenog, obmanutog.

*

Sada se znalo: ide se na Lepoglavu, Jugoslovensku Bastilju, zloglasnu i omraženu tamnicu, u kojoj su čamili i trunuli rodoljubi i u staroj Jugoslaviji, a i sada je u njoj bilo zatočeno preko stotinu političkih i nekoliko stotina ostalih zatvorenika. Za zauzimanje Lepoglave određen je isti onaj dan kada je srušena Bastilja i čijim je padom obeležena francuska revolucija. Taj zadatak je poveren 12. slavonskoj udarnoj brigadi.

Lepoglava se nalazi na železničkoj pruzi Varaždin-Golubovec, u dolini reke Bednje, podno ogranka Ivanščice. Veći deo ovog mesta je kompleks kaznioničkih zgrada, koji se sastoji iz dva dela međusobno odvojena: stare i nove kaznionice. Već nekoliko meseci se unutar Lepoglave govorilo da se

Devetog jula 1943. borci 12. divizije oslobodili su iz kaznionice u Lepoglavi 80 političkih zatvorenika. Na slici: zgrada kaznionice posle akcije

očekuje napad partizana, pa je uprava kaznionice pojačala budnost i odbrambene mere: izgrađena su betonska utvrđenja, na zidovima puškarнице, prozori utvrđeni.

Štab 12. divizije imao je podatke da se u kaznioni nalazi 120 stražara, pretežno smeštenih u staroj zgradi, pet žandarma i oko desetak ustaša. Bilo je tu i trideset legionara s istočnog fronta koji su ovde, zbog raznih prestupa, izdržavali kazne, ali su odmah, u početku napada, primili oružje i priključili se borbi. Posada je bila naoružana sa tri teška mitraljeza, a ostali automatskim oružjem. Noću se većina stražara nalazila u staroj, a manji broj u novoj zgradi kaznionice i u štalama.

U okolnim uporištima neprijatelj je imao u Ivancu sto domobrana i žandarma; u Golubovcu pedeset; u Krapini trista; u Varaždinu četrismo pedeset i na kaznioničkom dobru „Čret“, dva kilometra udaljenom od Lepoglave, dvadeset pet vojnika.

Pre početka napada štab Divizije je poslao upravi kaznionice ultimatum da se preda, a u slučaju

da se on odbije, sledio je napad. Plan napada je predviđao da se krene u dve kolone: jedna na staru, druga na novu kaznionicu. Početak je određen za 12. juli u 22.00 sata. Sa zapovešću za napad, njegovom značaju i odgovornošću bili su upoznati svi borci i rukovodioci.

U sumrak, uoči napada, na jednom brežuljku, odakle se pružao pogled na Lepoglavu, našli su se komandant divizije Milan Stanivuković Oficir i komandant 12. brigade Josip Antolović Hrvat. Obojica su obilazili polazne položaje za napad, raspored oružja, stanje u jedinicama. Stisak ruke i čvrsti pogledi, umesto suvišnih reči, izražavali su njihov uzajamni odnos.

Bila su to dva partizanska komandanta, dva već iskusna ratnika, dva drugara. Iako je Oficir sada komandant divizije, a Hrvat komandant Brigade, 12. brigada je njihova zajednička majka. U njoj su se prvi put sreli: Oficir kao načelnik štaba i Hrvat kao komandant bataljona. Svašta se od tada preturilo preko glave. Prilike su takve da se retko i sretaju, iako ih zajednički borbeni zadaci povezuju kao jednu dušu. Bilo je ranije, a i na ovom putu u Zagorje, teških iskušenja, ali nikada nesporazuma. Stojeći jedan naspram drugog očitavali su disciplinovane vojnike, iskrene prijatelje, ljude koji se poštuju, jedan drugom veruju i koji su jedan drugom potrebni kao dve ruke jednom telu.

Kao komandanti ukratko su sagledali i proverili spremnost za izvršenje zadatka, a onda još jednom krenuli da svaki iz svoje nadležnosti dovrši poslednje pripreme za napad.

Oba rukovodioca bila su svesna da to i nije običan zadatak. Lepoglava je pojam stradalništva

rodoljuba i revolucionara, tamnica opričana i opevana među komunistima, buntovnim radnicima i studentima, simbol žezla, kundaka i batinjanja. U njoj su tamnovali Tito, Moša Pijade i drugi istaknuti komunisti. Njeno zauzeće odjeknuće snažno širom Jugoslavije, izazvaće oduševljenje u svim partizanskim jedinicama od Makedonije do Slovenije. Biće to i primeren udarac i izazov Pavelićevoj vlasti, novi znak njene bliske propasti.

U senovitom lugu, u seni ocvalih lipa, okupio se 3. bataljon. Borci su netremice slušali komesara Nikolu Šušnjara. Na njegovom licu i pored nekih bora i veštačke ozbiljnosti ogledala se mladost. Naherena kapa i nabubrela čuperak kose, kao i kod mnogih drugih boraca, govorili su o momačkim sklonostima. Ali, glas mu je bio prijatan. Slušali su ga napregnuto, jer je govorio neposredno i slikovito, kao da i ne razmišlja što će reći. Reći same teku, neusiljeno kao blaga voda. Bio je to njihov komesar, načitan, odavno je komunista, znao je šta to znači, živio je i počeo ratovanje baš u ovim krajevima u Moslavini, na Kalniku još 1941. Govorio je borcima o tamnicama, o Bastilji, o francuskoj revoluciji, o Bilećanki, o Lepoglavi. Dočaravao im je slike mladih ljudi, okovanih, ispijenih, njihov život bez slobode, samo zato što veruju i žele jedan drugi bolji život, ne za sebe, već za sve ljude i koji su sebe žrtvovali da bi drugim pokazali put. Takvi su i tu, u Lepoglavi, samo nekoliko kilometara udaljeni. Oni čekaju 12. brigadu, čekaju baš nju da ih oslobodi.

U sumornoj čeliji, na gvozdenim crnim krevetima, sede osuđenici. Približava se teška, neizvesna noć. Ivan Franković, Drago Lenard, Joža Baković, Pero Đurović, Aleksa Ratko, Branko Hajdin

komunisti, sužnji. Već dva dana ovi ljudi gledaju užurbanost, nervozu stražara i strepe za svoje živote. U daljini, u brdima osluškuju štekatanje mitraljeza i pucnje. Nadaju se oslobodiocima, ali proturene su vesti da je sve to samo ustaška obmana koja treba da bude opravdanje za likvidaciju svih zatvorenika.

Tako je bilo sve do nedelje. U nedelju su već sve veze Lepoglave sa ustaškim vlastima u drugim garnizonima bile presecene. Pozivi kaznionice za pomoć ostali su uzaludni. Ceo dan je protekao u napetosti i iščekivanju. Na ultimatum koji su partizani postavili upravnik je poslao parlamentarce sa porukom da prihvata uslove predaje. Međutim, njegov zamenik, okoreli ustaša Marko Češnjaj preuzeo je komandu i naredio borbu.

Prodor u Lepoglavu je izvršio 3. bataljon. Oko dvesto boraca se prebacilo preko severnog zida stare kaznionice, između tvornice „Lepa“ i kažnjeničkih radionica, ali su bili zaustavljeni jakom puščanom vatrom. Ostali delovi 3. bataljona napadali su staru kaznionicu s južne strane, na glavni ulaz. Uprkos nekoliko ponovljenih juriša, nije se moglo približiti zgradi. Podršku su pružali minobacači i artiljerija. Jedna granata je probila zid ćelije u kojoj se nalazio i zatvorenik, komunista Kolarac i raznela mu glavu.

Pošto se napad prilično otegao, a bez vidljivih rezultata, komandant Brigade Antolović je naredio da se dovuče haubica zaplenjena u Jalkovcu. Oruđe je postavljeno kod gostionice „Fidler“ na odstojanju od oko sto metara, na jugoistočnom uglu stare kaznionice. Kroz oveću rupu na zidu bunkera, koju je načinila granata, jurnuli su partizani. Prvi je prošao komesar bataljona Nikola Šušnjar.

Nakon što su zauzete radionice neprijatelj se povlačio u unutrašnjost zgrade, ali je postupno, uz

ogorčenu borbu prsa u prsa i u gušanju savladavan sprat po sprat, hodnik po hodnik.

Uparedo sa osvajanjem delova zgrade, razbijana su i vrata ćelija, a oslobođeni zatvorenici su se odmah pridružili partizanima, pre svega, oslobađajući svoje ostale drugove iz ćelija. Otpor je jenjavao, a najzad je prestao 13. jula u 9 sati.

U toku borbe porušena je upravna zgrada, a glavna ulazna vrata raznesena su eksplozivom, dok su drugi delovi kaznionice poliveni benzinom i zapaljeni. Svi politički zatvorenici bili su oslobođeni, dok se najveći broj kriminalaca razbežao. Pri oslobađanju Lepoglave neprijatelj je imao 17 poginulih i oko 120 zarobljenih. Još u toku dana formiranje narodni sud, pa su oni najsuroviji stražari osuđeni na smrt i streljanje.

Dirljivo i simbolično bilo je i upoznavanje zatvorenika, starih komunista i mladih partizana. Bile su to dve generacije, a i dva sveta. Stari komunisti ne samo što su čamovali, nego su njima bili ugušivane i sve njihove ideje i ideali, jer su bili odsečeni od života i svake revolucionarne borbe. Ponešto su čuli, nešto naslućivali, ali to što su sada svojim očima videli, prelazilo je sva njihova očekivanja. Osećali su svoju nemoć i razočarenje, kao da su odjednom postali suvišni i nepoželjni. A da nesporazumi budu veći, oslobodioci partizani su u njima gledali mučenike i komuniste, ljude vredne strahopoštovanja. Ali, sve je to prevladao trijumf pobeде.

I ova je borba odnela svoj danak. Metak ne bira, svaki ne pogađa, ali skoro uvek ima smrtonosnih. Drugovi zatočenici slažu svoje mrtve drugove. To rade i partizani. Od šest izgubljenih života, dve

su drugarice: osamnaestogodišnja Petra Zdjelar i Kata Božić iz Orljavca. Do njih su mrtvi drugovi: Milan Bosanac iz Voćina, Jovo Golubović iz Cerajlija, Dušan Mirosavljević iz Šumetlice i Stevo Živković iz Cerajlija.

Od oslobođenih političkih zatvorenika formirana je borbena grupa. U njoj su Radivoje Davidović Kepa, Mihajlo Javorski Bata, Ante Ramljak, Ivan Romić, Đoko i Jovo Popović, Ljubinko Vukelić, Anto Majstorović ... Ali, to će potrajati samo kratko. Pokazalo se da ti ljudi, zbog svoje nemoći, pomanjkanja borbenog iskustva i fizički nespremni, ne mogu opstajati kao borbena jedinica, pa su raspoređeni po jedinicama divizije i Kalničkog NOP odreda.

Divizija i 12. brigada nastavile su borbeno krstarenje Kalnikom i Zagorjem. Na tom su području Slavonci već mesec dana. U vojničkom smislu bio je to duboki prodor u srce neprijateljeve pozadine, u samo središte Pavelićeve vlasti, nadomak Zagreba. Svaka druga velika vojna formacija, bez klasičnih izvora snabdevanja, daleko od svojih prirodnih baza, manevrišući u osinjaku neprijateljevih uporišta, na lako prohodnom zemljištu, u spletu gustih komunikacija, brzo bi se našla u vrlo teškom položaju. Ali, za partizane je (postojala važna) politička prednost. Oni su snabdevani i podržavani od većeg dela stanovništva, pa su i Divizija i Brigada bile u mogućnosti da se pojavljuju i udaraju iznenadno, da se kreću neotkrivene, da se povlače raštrkano, a udaraju sasređeno, da neprijatelja zbunjuju, uznemiravaju i drže u stalnoj napetosti. Da je to tako govori i izveštaj ustaškog štaba u Ludbregu, koji je pisan baš tih dana Zagrebu. U njemu se kaže:

„Potpisani je već mnogo puta zamolio da se odredi čišćenje Kalničkog područja. Sve je ostalo uzaludno - kao glas vapijućeg u pustinji... Tvrdim da je partizansko žarište na Kalniku najopasnije po državu i sadašnji poredak... Narod svakim danom sve više gubi povjerenje u državnu vlast. Mnogi podliježu partizanskoj propagandi, otrov se širi sve dalje poput zaraze, a posljedice su na dlanu..."

*

Na maršu sa Kalnika prema Ivanščici partizanski obaveštajci su javili komandantu Brigade da se u selu Oštricama srušila nemačka jedrilica. Druga četa 1. bataljona dobila je zadatak da hitno stupi u akciju. Zaista, nadomak sela nalazila se jedrilica sa slomljenim krilima i u njoj osam poginulih nemačkih oficira. Nekako u isto vreme i istim povodom pojavila su se dva kamiona puna Nemaca iz pravca Zagreba. Na vreme obaveštena o nailasku Nemaca, četa je postavila zasedu, pustila kamione na blisko odstojanje i gotovo sasekla neprijatelja vatrom. Neki su uspeli panično da pobegnu, a desetak mrtvih, dva avionska mitraljeza i osam mrtvačkih kovčega su ostali na putu.

Ipak, neprijatelj je vrebao i motrio. Prikupljao se i u drugoj polovini jula koncentrično krenuo sa ciljem da razbije i uništi 12. brigadu.

U rejonu sela Zarovnica, Dubranec, Cerje i Ivanec sa nekoliko pravaca su se pojavili nemački srednji i laki tenkovi, praćeni pešadijom. Kretali su se preko polja, vinograda i voćnjaka i tako iznenada upadali u sela, gazeći sve pred sobom. Uvežbavane za tu vrstu borbe, što se u ovoj prilici pokazalo spasonosnim, zasede, a zatim i čete na glavnim

položajima propuštale bi tenkove i sačekivale pešadiju. To je zbunilo napadače, a omogućilo Brigadi da se sasredi i organizovano povlači, pregrupiše i omogućiti napade s boka i iz pozadine.

Samo tako je Brigada uspevala u osam paklenih dana da se, uz natčovečne napore, i neviđenu hrabrost boraca izvuče iz gotovo bezizlaznih situacija, koristeći pritom svaku grešku neprijatelja, prikriveni teren, noć, dragocena obaveštenja stanovništva i - nadasve - inicijativu, dovitljivost i celokupno dotadašnje partizansko iskustvo svojih boraca komandira i komandanata.

Dešavale su se i tragedije. Gotovo iscrpljeni 1. bataljon je zastao u selu Zarovnici kada je bio iznenađen prepadom tenkovske grupe. U trenutnoj pometnji ustaše su uhvatile četiri partizana. Među njima je bila i osamnaestogodišnja Ana Vuković iz Voćina. Sav svoj bes i krvološtvo iskalili su zlikovci nad uhvaćenim žrtvama, zaklavši ih kao jagnjad.

Protiv aviona i tenkova partizani su bili gotovo bespomoćni. Na celom ovom putu u Zagorje Diviziju je vrlo često uznemiravala avijacija. Tako je bilo i sada. Jedina odbrana od toga bilo je maskiranje: kretanje noću, izbegavanje otvorenih i brisanih prostora. Ali, nebom su, kao jastrebovi, stalno kružili izviđački avioni. Ubrzo bi iza njih, ako bi otkrili kolonu ili skupinu partizana, provalili tenkovi. U borbi protiv tenkova postojala su samo dva oružja: ručne bombe i bezumna hrabrost! A u pomanjaku topova, mina i drugih protivtenkovskih sredstava ovog oružja je bilo dovoljno. U svakoj četi, u svakom bataljonu, borba je rađala takve junake.

U selu Mihovljani tenkovi su prikovali za zemlju 2. bataljon. Vodnik Milan Čevizović se, pod zaštitom

mitraljeza, dokopao mrtvog ugla kod seoske škole, odakle je, bacajući bombe pod gusenice, oštetiio dva tenka. Vodnik Radivoje Rončević se, pak podvukao ispod mosta, i kada je tenk prešao preko njega zasuo ga bombama i onesposobio. Slične su podvige učinili Alija Isanović, borac 1. čete i Trivo Mijušković, puškomitraljezac 3. čete.

Sada su dani i noći postajali sve neizvesniji. Neprijatelj je nastupao neprekidno, iz svih pravaca. Stalno je vrebao, postavljao zasede, patrolirao. I biti na straži, u patroli, u izvidanju - bilo je krajnje rizično i opasno. Nebudni stražari bili bi preklani, patrole i izviđači upadali u zamke. I u tim za brigadu teškim iskušenjima brzo su prenošene vesti o primerima hrabrosti, inicijativi, samopožrtvovanju, iako je Brigada dejstvovala taktički rasuto i neuhvatljivo. Ti su primeri hrabrosti podizali borbeni moral, osećanje zajedništva. Tako se pričalo o Milanu Radmiloviću, vodniku 3. voda 2. čete 1. bataljona, koji je sa samo deset boraca i jednim puškomitraljezom kod sela Glogovnice sačekao dva tenka i kamion pun pešadije. Tenkove je propustio, a od iznenadne vatre kamion se srušio u provaliju, dok su tenkovi odmaglili. No, već posle nekoliko dana hlabrog Milana Radmilovića je usmrtila mina kod sela Osjeka.

U borbi sa tenkovima veliku hrabrost je pokazao i borac 1. čete 3. bataljona Adam Zorić, zatim Stevo Đokić i Lazo Popović, a od mitraljezaca Nikola Dračić, Rade Starčević i Karlo Simerovski.

U borbi kod Trakošćana, u sukobu sa velikom zasedom u herojskom jurišu prednjačili su mitraljesci Tomo Bosić i Cedo Janošević, delegat Josip Vraneš i kurir Antun Bradić.

Pravi podvig učinio je i Veljko Lađevac, puško-mitraljezac 3. čete 2. bataljona. U selu Ivanec, posle proboja iz ustaškog obruča lutao je sa drugom Aleksom Gajićem u potrazi za svojom jedinicom. Svestan opasnosti u kojoj su se našli, stavio je jednu bombu u nedra za slučaj da bude živ uhvaćen. Tako su naleteli na zasedu. Aleksa je odmah poginuo, a njega su odveli u kamion pun ustaša, derući se da su najzad uhvatili jednog živog partizana koji će im propevati. Veljku Lađevcu bio je potreban samo trenutak njihove nesmotrenosti. Aktivirao je bombu, iskočio iz kamiona i spasao se.

*

Sredinom jula namere neprijatelja da razbije 12. * brigadu poprimaju sve očiglednije forme. Tek što bi se neki bataljon izvukao iz okruženja i izveo noćni marš-manevar, ujutru bi bio suočen sa novim napadom. Tako je 3. bataljon osvanuo u selu Kalniku na komunikaciji Križevci-Varaždin. Ali, tek što se stalo, patrole su javile da nailaze jake snage iz pravca Križevaca. Bilo je jasno da je neprijatelj nastojao da zatvori sve pravce prema Bilogori, a time i odstupnicu 12. brigadi.

Komandant bataljona je odmah ubacio u vatru 2. četu, čiji je komandir bio Branko Baričević Čeh. On se proslavio junačkim držanjem u Našicama, a prilikom borbe za osvajanje Lepoglave vodio je grupu odabranih boraca koji su u lavirintu kaznioničke zgrade zauzimali prostoriju za prostorijom u borbi sa vrlo veštima i za takvu vrstu borbe pripremljenim zatvorskim stražarima. Taj dvadesetdvogodišnji Istranin, koji je mladost proveo u Slavonskom Brodu, bio je primer partizana borca. Predratni skojevac i

prvoborac, prožet idealima i verom u borbu, što je pokazivao i svojom skromnošću i poštenjem, trčao je na čelu čete da bi se zauzeo položaj iznad sela Žimbirovca. Nemci, potpomognuti tenkovima, krenuli su na juriš. Da bi osokolio svoje borce, Ceh je zgrabio mitraljez i iz stojećeg stava kosio po bliskom streljačkom stroju. Ali, kada su Nemci prišli na blisko odstojanje, bacio je mitraljez i počeo da na njih baca bombe. I baš kada mu je iz ruku poletela „kragujevka“, tane ga je pogodilo u glavu. Borci su jedva uspjeli da iznesu iz borbe svog teško ranjenog komandira. A Branko Baričević Ceh živio je na rukama svojih drugova još samo nekoliko trenutaka.

*

Vreme predviđeno za boravak slavonske divizije na Kalniku i u Hrvatskom zagorju bližilo se kraju. Operativni ciljevi, koje je postavio Glavni štab Hrvatske, uglavnom su bili izvršeni: zauzet je Jalkovac, oslobođena Lepoglava, neprijatelj tučen na desetine mesta između Kalnika i Ivanšćice i u trouglu Zagreb-Križevci-Varaždin. Slavonski su partizani bili u mnogim selima i varošicama gde još partizanska noga nije kročila. Svuda su održavani mitinzi i glas istine o Narodnooslobodilačkoj vojsci je moćno i borbeno odjeknuo unutar Pavelićeve tvrđave. Više ni za koga, ni u tom delu Jugoslavije, nije bilo nedoumice: ko su partizani, kolika je njihova snaga i kakvi su im ciljevi.

U svim ovim borbenim dejstvima 12. brigada je zarobila 154 vojnika, a pobila oko dvesto dvadeset. Zaplenjene su i uništene velike količine najraznovrsnijeg oružja i opreme. I 12. brigada je imala bolne gubitke: na bojištima je ostalo trideset i pet mrtvih

drugova i drugarica, četrdeset i dva su ranjena dok ih je dvadeset nestalo.

Ali, povratak u Slavoniju bio je dramatičan. Posle borbi kod sela Kalnika i Zimbirivaca neprijatelj je čvrsto zatvorio komunikaciju Križevci-Koprivnica u rejonu Carevdara, gde je bilo predviđeno prebacivanje na Bilogoru. Brigada je bila, u stvari, u okruženju. Tokom noći 21. jula svuda unaokolo čula se tutnjava tenkova, motorizacije, ona preteča i zloslutna „simfonija“ gvožđa, motora, nejasnih uzvika, povremenih pucnjeva sa učestalim osvetljavanjem mutnog neba raketama svih boja.

Borci 12. brigade, okupljeni po četama, po šumarcima, u zaklonima sa umorom u nogama, iscrpeni, prenapregnuti od danonoćnih borbi, nespavanja, iščekivanja i nadanja, udišući teški vazduh letnje noći, natopljen mirisom opasnosti, straha i smrti[^] očekivali su naređenje.

Stab Brigade bio je na okupu. Većao je. Na svim licima videla se zabrinutost. Odluka je - proboj. Ali, sva težina i sva odgovornost za izvršenje te odluke svalile su se na komandanta Josipa Antolovića Hrvata. Trebalo je što pre formirati borbeni poredak za proboj uz prenošenje desetine ranjenika, obezbediti sadejstvo između delova borbenog poretka, mesto i vreme proboja i pravce daljeg nastupanja. I sve to bez preko potrebnih sredstava veze, osim nekoliko visprenih i hrabrih mladih kurira, spremnih da odmah krenu sa njegovim porukama i naređenjima.

Antolović jaše svog Ridana od bataljona do bataljona. Ponekad sjaše i blago tare gubicu konju, jer su rovovi neprijatelja udaljeni samo koju stotinu metara dalje. Mrak je. Svuda oko sebe oseća grupe

boraca, njihove nevidljive poglede i nadimanje grudi. Ponegde prepoznaju njegovu siluetu, nastaje tihi žamor, trenutak iščekivanja. Komandant je duša, matica, oslonac i uzdanica Brigade. On ih vodi već mesecima sigurno i pouzdano. Bilo je teških, ali ne i bezizlaznih situacija. Oko hiljadu ljudi, četiri bataljona, partizanska brigada, sve to čeka na komandantovu odluku i naređenje.

Sviće. Iznenada vest - tenkovi odlaze. Na cesti se primećuje neka opuštenost neprijatelja. Neko primećuje: pa oni i ne slute da smo mi ovde, možda nas očekuju na drugom mestu. Antolović u trenutku shvata situaciju - to je najpogodniji trenutak. Odmah naređuje juriš.

Drugi i 4. bataljon, ojačani sa trideset mitraljeza u vidu „klina“, sjuriše se na cestu. Bio je to vior ljudskog zanosa, vatre, eksplozije, vike, psovki, pretnji i urlika. Pred tim naletom kod neprijatelja je nastala neopisiva panika, bežanje, spasavanje. Stvorena je breša i Brigada je ne časeći časa savladala komunikaciju.

Ipak je neprijatelj brzo reagovao. Ponovo je zatvorio obruč, pa 1. bataljon nije uspeo da se prebaci na drugu stranu. Njemu je preostalo da se povuče, i da uz primenu najboljih dotadašnjih iskustava vođenja partizanskog ratovanja manevriše i da se posle dva dana, na drugom mestu, bez velikih teškoća priključi Brigadi.

Ponovo u Slavoniji

Posle napornog marša 12. brigada je na Bilogori. Predstoji nekoliko dana odmora, oporavka, ali i osiguranja žetvenih radova koji su bili u jeku. Dani

Mladi partizan u krugu svoje porodice

su veoma topli, večeri mirišljave, voćnjaci otežali od plodova, mladost se razgalila. Samo dan odmora, pun stomak, suva odeća i vedrina u očima, pa još dojučerašnje patnje, umiranja, ratna zbilja doimaju se tako daleko i nestvarno. Majke nećijih sinova i kćeri, izgubljenih ko zna gde po ratištima, bojažljivo propituju borce o putevima i kretanjima svakojake vojske, sedi i za vojsku ostareli muškarci, „hrane“ se najnovijim vestima o raskršćima ratnih zbivanja, a borci, svesni važnosti, opisuju i dočaravaju junaštva, neverovatne podvige partizana, dajući svojim pričama dublje ili uzvišenije značenje, kao da snose odgovornost da epski prizvuk njihovog ratovanja ne izgubi od važnosti i uzbudljivosti.

U ovim lepim trenucima, kada okupljeni u manjim grupama, na mekoj travi, sa očima punim jablanova, breza, jedrih vinograda i zelenih brežulja-

ka, najgovorljiviji daju sebi oduška, pa sa izrazom nadmoćnosti mešaju istinu i taštinu, stvarne događaje i uobrazilju, prikrivenu skromnost i neskriveno junačenje.

Za sve to vreme, čim se zastane, vojni mehanizam počinje da radi. Sav onaj fluid što se zove komandovanje i rukovođenje i vojna administracija, u brigadni krvotok i njen nervni sistem ubacuju naređenja, zapovesti, saopštenja, informacije. Od ranog jutra počinju postrojavanja, prebrojavanja, razvrstavanja - ko je na licu mesta, ko u rashodu. Prave se spiskovi brojnog stanja, naoružanja, dežurstava, osiguranja, zakazuju se raporti, sastanci. Počinje vojna obuka, pa politička, počinju sastanci po četama, pa partijski i skojevski. Partizani po desetinama i vodovima su u stalnom pokretu i žurbi, nešto im se naređuje, komanduje, određuje, dok komandiri i ostale starešine, svako po svom zaduženju, u nekakvom zaklonu, na kolenu, na panju, u kući na stolu, u svesci, često na bilo kakvom papiru, pa i masnom, šarenom, olovkama koje jedva ostavljaju trag pišu preglede, brojna stanja, izveštaje i informacije. Pišu se referati, nove zapovesti, naređenja i planovi i sve ono mučno zlo, bez kojeg se ne može biti u ratu, niti u partizanima, a zove se birokratsko piskaranje.

Sada se Brigada nekako naglo razgranjava. Formiraju se jedinice veze, regrutna i prateća četa, inženjerijske, izviđačke, automatičarske, jurišne, obaveštajna i informativna služba. Sve to dovodi do novih prekomandi, rastanaka, nesporazuma, tuge, ali i novih susreta zbližavanja, novih drugarstava.

Mnoge priče, glasine, događaji, slučajevi, junaštva, podvizi, inicijative i aktivnosti - o kojima su

kazivanja išla i kružila od usta do usta, sa obaveznim dodavanjima, iskrivljavanjima i netačnostima, sada su zamenjena savremenijim i pouzdanijim načinom obaveštavanja. Bili su to brigadni bilten, zidne i džepne novine bataljona, četa, a i nekih vodova, jednom rečju - partizanska štampa. Saradnja u toj štampi shvaćena je vrlo odgovorno, jer su agitacija i propaganda, a u to je spadala i saradnja u štampi, smatrani ozbiljnom i strogom obavezom za svakog komunistu, starešinu, pa i pismenijeg partizana.

Brigadna štampa je uz mnoge teškoće brzo dobila jasnu organizaciju: redakcije, urednike, saradnike i dopisnike. Brigadni bilten „Brigadir“ uređivala je redakcija pri Agitpropu brigade. Članke su pisali: komandant, načelnik štaba, komesar brigade, komandanti i komesari bataljona, referenti raznih službi. Prilozi su bili direktivni, bili su to pregledi borbi, analize, opisivanje, isticanje jedinica i pojedinaca za hrabro držanje. Bilo je obično mnogo pesama posvećenih poginulim borcima i starešinama.

U zidnim i džepnim novinama jedinica mnogo je slobodnije i raznovrsnije odslikavan svakodnevni život. Najviše se pisalo o borbama, pogibijama, junaštvima, a sve to najčešće u desetercima, često i neuko i nejasno.

Čak i „Brigadir“, koji je izlazio u svega desetak primeraka, rađen je priručno, na desetak stranica loše providne hartije, kucan mašinom, ilustrovan drvenim bojicama, opšiven jemstvenikom, ili običnim kanapom. Ostala bataljonska i četna štampa pisana je ručno, na bilo kakvoj hartiji, obično formata manje sveske.

Štampa je postepeno i sve više formirala javno mnjenje u Brigadi, omogućila da se brže, ubedljivije

i istinitije doznaju vesti o događajima na svetskim ratištima, u Jugoslaviji, u Slavoniji i samoj Brigadi. Razmenom novina i čitanjem članaka na sastancima rasla je i jačala svest o ciljevima oslobodilačke borbe, izgrađivano je idejno-političko i moralno jedinstvo Brigade, svi oblici vaspitavanja od vojnog do normalnog međuljudskog ophođenja. U štampi je mnogo pažnje posvećivano zdravstvenom i higijenskom prosvjećivanju, podizanju opšte kulture, pismenosti i obrazovanju. Te, naizgled, primitivne, tanušne i neugledne sveščice učinile su mnogo da se na nenametljiv način jačaju sveukupne ljudske i moralne vrednosti i ta se štampa čitala, slušala, pamtila i prepričavala.

Redakcije su se dovijale na sve moguće načine i borile sa svim novinarskim nedaćama: vremenskim, materijalnim i tehničkim, kako bi se redovno ili bar što češće izdavale novine. U akcijama, borbama, često i ginući zbog toga, tragali su za mašinama, pišacim i crtačim priborom, a u predahu - kada su se ostali odmarali - oni su zaduživali i molili saradnike da pišu, sami pisali, crtali, raznosili novine i čitali ih na skupovima.

I važnost i potrebu partizanske štampe u Brigadi, ali i manjkavosti koje se u njenom oblikovanju pojavljuju, naglasio je sekretar brigadnog komiteta Partije Petar Car. On je u jednom od prvih brojeva „Biltena“ 12. brigade, u uvodnom članku pisao: „O čemu i kako treba pisati u „Brigadiru“? Kako pišu naši drugovi. Ti članci izgledaju kao neki prošireni vojni izveštaj, a većina članaka izgleda ovako: kad smo se odmorili pošli smo dalje. Stigli smo u selo, tu smo se opet odmorili do naveče i ponovo smo krenuli dalje. Ili: bili smo ukopani i čekali bandu

(neprijatelja), drugovi mole Boga da se pojavi, ali nje nema. I tome slično. Onda se kaže: kada nema akcije, drugovi se pravdaju da se nema o čemu pisati, a pogrešno je mišljenje da se nema o čemu pisati ako nema borbe. Treba pisati o narodu, o svakodnevnom životu, o drugarstvu, tako da „Brigadir“ bude ogledalo Dvanaeste udarne brigade. U „Brigadiru“ se ne srne pisati nečitko, bez podataka, ili da se neke stvari izmišljaju, pa se onda takav, sasvim štetan članak pošalje redakciji...”

*

Odmor posle povratka iz Zagorja se bližio kraju. Novi planovi i novi zadaci, kao i nove borbe već su bili u zapovestima i odlukama viših štabova i u štabu 12. brigade.

Brigada se nalazila u selima istočne Bilogore. To se područje, u širem smislu, prostiralo između Virovitice, Daruvara, Garešnice i Bjelovara. U vojnom pogledu, za sve vreme narodnooslobodilačke borbe, ono je bilo izuzetno važna veza između partizanske Slavonije i Moslavine.

Tu su i železničke pruge Daruvar-Virovitica, Bjelovar-Podravska Slatina. Iz nekoliko uporišta neprijatelj je nastojao da kontroliše ceo taj teren i saobraćaj na tim komunikacijama. Među uporištima su osobito važna bila: Miokovićevo, Veliki i Mali Bastaji i Suhopolje.

Dvanaesta divizija odredila je da 12. i 16. brigada zauzmu Velike i Male Bastaje. Cilj ovih akcija je bio da se izbací iz upotrebe i onesposobi železnički saobraćaj u tom delu Slavonije.

Brigada je 24. avgusta 1943. izvršila napad na železnički vijadukt na pruzi Pakrac-Daruvar. Taj je

objekat bio prava tvrđava. Pošto se procenilo da će ga neprijatelj žestoko braniti, tri su bataljona osiguravala napad prema Pakracu i Daruvaru, dok su dve čete sa minerima dobile zadatak da vijadukt i zgradu oko njega unište i savladaju.

Borba je trajala četrnaest sati i na zasedama i na mostu. Bio je to ogorčeni sukob, naročito na položajima 3. bataljona prema Pakracu, odakle je neprijatelj sa- krajnjom rešenošću pokušao da se probije i spreči uništenje vijadukta. Međutim, u tome nije uspeo. Most dužine pedeset metara bio je dignut u vazduh. Nakon toga se cela divizija sjurila na prugu između Suhog Polja i Daruvara i onespobila je za upotrebu na dužini od oko 18 kilometara. Tako je ostalo sve do kraja rata.

Zbog velike važnosti uporišta Veliki i Mali Bastaji, a prema procenama da će ovim uporištima priteći u pomoć svi okolni garnizoni, za akciju su pripremljene 12, 16, 17. i 18. brigada, te daruvarski i Bilogorski NOP odred - ukupno sedamnaest bataljona sa 4.500 boraca.

U uporištu Mali Bastaji nalazila se satnija legionara sa 200 do 250 ljudi sa jakim naoružanjem i dobro utvrđen. Na železničkoj stanici Veliki Bastaji nalazilo se oko 50 legionara, takođe veoma snažno utvrđenih. U okolnim uporištima: Miokovićevu, Grubišnom Polju i Daruvaru bilo je oko 3 hiljade neprijateljevih vojnika i sa tim snagama je, takođe, trebalo računati.

Velika koncentracija slavonskih jedinica na tom području i rešenost da se neprijatelju nanese što teži udarci, imala je i svoje političke razloge, zbog mešovitog sastava stanovništva i složenih međunarodnih odnosa na tom području.

Tu je uoči rata živelo oko 25.000 stanovnika. Od toga 11 hiljada Srba, 8 hiljada Hrvata, 1.200 Mađara, 3.500 Čeha, i oko tri stotine ostalih. Sam grubišnopoljski kotar imao je najviše Srba u severozapadnoj Hrvatskoj. Ostali kotari, naročito Virovitica i Garešnica, pretežno su naseljeni Hrvatima. U Daruvaru i okolini su najveća naselja Čeha u Jugoslaviji. Iako mešovito, stanovništvo je uprkos nastojanjima svih klasnih, nacionalističkih i fašističkih elemenata uspeło i tokom okupacije da živi miroljubivo i složno. Ni ustaške vlasti, sa strahovitim progonima Srba i zločinima nad njima, nisu uspele da nahuškaju hrvatske mase na Srbe.

Ali, bolni tragovi su se ipak duboko usekli u narodnu svest. U avgustu 1941. ustaše su počele sa masovnim uništavanjem Srba u tom kraju. Radile su to, uglavnom, čete koljača dovedenih iz Hercegovine. Iseljavanje u Srbiju, ubistva, likvidacija petsto ljudi u Jadovnom - imalo je za cilj fizičku likvidaciju Srba, ali i to da se zaplaše Hrvati, Česi i svi ostali. Da bi stabilizovali i održali svoju vlast u tome kraju, a imajući u vidu pasivan, pa i odbojan stav hrvatskog stanovništva prema ustaškoj vlasti, ustaše su kolonizirale na imanja proteranih i pobijenih Srba oko šesto porodica iz Hercegovine, Dalmacije i Zagorja koje su sve bile proustaški nastrojene. No, sve veće okretanje naroda narodnooslobodilačkoj borbi nateralo je ove dođoše da se brzo vrate odakle su i došli.

Sada je svom snagom i ubedljivošću trebalo pokazati i dokazati celokupnom stanovništvu toga kraja opštenacionalni i narodni karakter narodnooslobodilačke borbe i njene vojske, njenu istorijsku i istinsku misiju nosioca bratstva i jedinstva, zaštitnika svih ljudi, narodnosti i naroda od progona, zuluma i svih mogućih neprijatelja.

Dvanaesta brigada delom snaga napada železničku stanicu Veliki Bastaji, a delom je bila na osiguranju napada. Iako brojno slabiji, neprijatelj je na svim čvornim tačkama pružao odsudan otpor. Svaki su objekat vesto i do smrti branili. Za najotpornije tačke, kao što je bio vodotoranj na železničkoj stanici Veliki Bastaji, formirane su udarne bombaške grupe koje je lično usmeravao komandant brigade Josip Antolović. U tim su grupama bili najiskusniji bombaši, prekaljeni borci, mahom komandiri jedinica.

Kao što se i pretpostavljalo, Bastajima su krenule u pomoć jake snage iz Grubišnog Polja i naišle na 2. bataljon 12. brigade. Do borbe je došlo kod sela Rašenice. U napad je krenula ustaška bojna, podržavana avijacijom, artiljerijom, minobacačima i teškim mitraljezima. Punih osam sati su svom žestinom pokušavali da probiju položaj 12. brigade. U tome nisu uspjeli. Drugi bataljon je junački odolevao i proređivao redove napadača. Kada bi osetili malaksalost kod ustaša, na pojedinim odsecima, partizani su prelazili u protivnapad. I opet bi dolazili do izražaja najsmelij. Takav je bio i komandir 3. čete 2. bataljona Ivica Vrbanić. Kada je u četi trebalo dati još veću udarnu snagu i polet, on je poveo borcu u protivnapad. U jeci gromoglasnog uzvika „juriš“, naglo je pokleknuo i pao zauvek, u svojoj dvadeset drugoj godini.

Krajem 1941. i početkom 1942. ljudski život nije mnogo vredeo u Novoj Gradiški. Bilo je to vreme ustaškog klanja, slanja u Jasenovac, očaja srpskog naroda i nečuvenog progona svih antifašista. I u to vreme rodoljubi i mladići, skojevci, među kojima je jedan od najaktivnijih bio Ivica Vrbanić, po nacional-

nosti Hrvat, ali u stvari pripadnik velikog i borbenog komunističkog sveta, postaje vojnik revolucije.

Najvažniji zadatak skojevaca je u to vreme bio održavanje veze sa rukovodstvom ustanka u Zagrebu i partizanskih grupa na Psunju, te prebacivanje istaknutih komunista na slobodnu teritoriju.

Ivicu Vrbana uhvatile su ustaše i zatvorile kada je prvi put, po zadatku, trebalo da organizuje prebacivanje dr Grujice Žarkovića u partizane, gde je bilo ranjenih, a bez ikakve lekarske pomoći. Ubrzo posle njega ustaše su pohapsile još desetak komunista i rodoljuba. U zatvoru u Novoj Gradiški svi su bili strahovito mučeni. Da bi ih slomili i dobili podatke o organizaciji Partije i Skoja, pokazali su im unakaženi leš nekog kovača Bogdana Savurdića, rodom iz Vrbovljana, koji je prvio ključeve za demoliranje glavne pruge. Umro je u najtežim mukama, ništa ne priznajući.

U zatvoru su Ivica Vrbani i ostali bili vezani lancima i strogo čuvani. Ali, nada u bekstvo i spas držala ih je i sjedinjavala. A taj se trenutak i pojavio. Čuvari su bili podmitljivi i lakoverni. Za nešto ustaških kuna oslobodili su nekolicinu Hrvata lanaca, a od novca su se dobro i napili. Pijane stražare primamili su do rešetaka, savladali ih i uzeli im ključeve. Vrbani, koji je bio najspretniji među zatvorenicima, popeo se na zid zatvora i pomogao ostalima da ga preskoče.

Nakon muka i mučenja, pred samo streljanje, pod rukovodstvom Milana Tomića iz zatvora je pobeglo osamnaest drugova i drugarica. Među njima: Ivo Vrbani, Andrija Petković Ljuti, Milan Tomić Slobodan, Alojz Tencer Makija, Vlada Milanović Had... Bili su to Srbi, Hrvati, Česi - borci, braća i

komunisti za koje je pripadnost naciji bila beznačajna. Ali, za narod, koji je za taj događaj brzo saznao, bio je to trijumf bratstva i jedinstva među rodoljubima, koji su pravo otišli u partizane i s vremenom od boraca izrasli u proslavljene partizanske rukovodioce.

A Ivica Vrbanić, koji je toliko mnogo obećavao, ostao je na pragu životnog sna u lepu budućnost zauvek, nedaleko od roditeljskog doma.

Dvanaesta brigada je u borbama oko Bastaja neprijatelju nanela velike gubitke. Samo je u Malim Bastajima bilo 75 mrtvih fašista. Ali, pošto je pritisak na obezbeđenje rastao uz sve masovniju upotrebu avijacije i teške artiljerije, 12. brigada je dobila naređenje da se povuče na Bilogoru.

*

Sredinom avgusta 1943. iz Vrhovnog štaba NOVJ odlaze direktive korpusima u kojima se preciziraju neposredni i najvažniji zadaci. Za Slavonški korpus to je ponovno napad na glavnu železničku prugu Beograd-Zagreb. To je vreme i velikih ratnih promena. Na pomolu je kapitulacija Italije. Na jugoslovenskom ratištu neprijatelj je sabijen u uporišta.

Dvanaesta brigada je na maršu iz Podravine u Posavinu. Sa podravske pruge je, sa diverzantskim bataljonom, u samo desetak dana, onesposobila komunikaciju Osijek-Virovitica. Uništene su 23 lokomotive, preko sto vagona i ubijen veliki broj fašista.

Marš je dug oko pedeset kilometara, usiljen, naporan. Svaki borac, iako nije znao zadatak i kuda

se ide, pretpostavljao je da je pokret važan. Toliko se hitalo napred.

Na obroncima Psunja, u selima naspram Okučana, na zemljištu gde su brda najbliža železničkoj pruzi i tako se pruža mogućnost nevidljivog prilaženja i većeg iznenađenja. Noću 13. septembra 1943. cela je 12. divizija - tri brigade - sišla na komunikaciju između Nove Gradiške i Kapele Batine. Zajedno sa jedinicama NOVJ su bile i stotine meštana iz okolnih sela koji su morali da prevrću i onesposobljavaju tračnice, telefonske linije i signalizaciju, dok su operativne jedinice: Dvanaesta, Šesnaesta i Osamnaesta brigada napadale uporišta - Dragalić, Staro Petrovo Selo, Vrbovu i Bili Brig i odbijali neprijatelja koji je priticao u pomoć iz Nove Kapele, Slavenskog Broda i Slavonske Požege.

Te noći, 13. septembra, uništeno je desetak kilometara železničke pruge, porušene telefonske i signalne instalacije, mnogi bunker i mostovi, likvidirane ili rasterane manje posade, potpuno je uništeno nekoliko železničkih kompozicija, a iz punih vagona su na slobodnu teritoriju evakuisane tone i tone živežnih namirnica, voća i vune, duvana, hiljadu pari uniformi, obuće, rublja i druge opreme predviđene za nemačku vojsku na frontovima. Osobito je dragocena bila zaplena vagona kratog sanitetskog materijalom, od onoga za prvu pomoć do hirurških i drugih skupocenih instrumenata.

*

U koloni zaprežnih kola prema Psunju bila su i jedna koja je tokom marša nekoliko puta obišao komandant divizije Milan Stanivuković. Njegova pojava i prisustvo kod boraca uvek su izazivali

srdačno raspoloženje, a i podizali moral. Nadaren da bude blizak, prirodno neposredan, nije uzmicao od razgovora oči u oči, nije mario za bolećivosti i neiskrenosti. To je i činilo da su ga borci poštovali. Svoju ličnost sjajno je iskazao i u borbi za Male Bastaje. U borbi za svaku kuću, kada je zapelo, lično je tražio izlaz iz situacije, a najviše je sudelovao u gađanju iz topa. Opominjao je borce da koriste zaklone, bdio je nad njihovim životima. Prisustvo Stanivukovića je, bilo gde da se nalazio, borcima davalo krila. On je komandant divizije, među partizanima slavna i čuvena ličnost, ali i pored svega on je sa svojim borcima delio spasonosni zaklon, sudbinu i iskušenja smrti. Zato su ga svuda sledili.

A sada primećuju da kada dođe do zaprežnih kola, u pratnji dvojice kurira, sjaše sa konja, skine kapu i pognute glave, očigledno ošinit dubokom tugom, korača, držeći se za šaraglje.

U kolima, na slami prekrivenoj belim čaršavom, leži njegova rođena sestra, dvadeset jednogodišnja Danica Stanivuković. Bila je u borbenom stroju kada je na zasedu 2. bataljona 12. brigade naišao oklopni voz. Mitraljeski rafal smrtno je pogodio Milanovu najmlađu sestru miljenicu političkog delegata voda, koja je imala najveću i najdragoceniju partizansku privilegiju - neizmernu ljubav komandanta.

A u drugim kolima ležalo je mrtvo telo Ljube Furlana, osamnaestogodišnjeg Slovenca, člana skopjevskog komiteta 1. bataljona. Njegova smrt u borbi na brdu Sveta Jelena, iznad sela Druškovca, duboko je potresla ceo Prvi bataljon. Pratili su ga njegovi drugovi borci. To je bio dirljivi partizanski sprovod, koji je pratila cela divizija, odmičući ka plavim

ustaničkim brdima Slavonije. Tamo su na skrovitim mestima skromna partizanska groblja. Groblja mladih, hrabrih, koji su verovali, imali ideale i za te ideale ginuli. Pred oproštaj, nad njihovim grobovima, borci su se zaklinjali: zaklinjali su se čašću, koja ih obavezuje da će dok su živi poštovati njihova junačka dela.

*

Već je dvogodišnjica ustanka. Malo ko o tome razmišlja. Rat je stanje. Ponekad se čini da meseci lete, a sekunde su večnost. Kada je teško, pogibeljno, neizvesno - nikada da se završi. Sve što je lepo: san, odmor, idila, spokojstvo i slične radosti minu kao tren. Borba je sve izmenila: sećanja, osećanja, navike, pa i fizionomije. Svi su partizani bili preplasnuli, sa oštrim crtama i borama, odlučni u izrazu. Nekada toliko raznovrsni i individualni, sada su u Brigadi povezani u celinu koja ih izjednačuje u ponašanju, osećanjima i mislima. Nije samo u pitanju borbeno jedinstvo i nisu oni samo ratnici. Sve njih prožima jedna tiha nada o zajedničkom sutrašnjem danu, o budućem životu za koji se oni bore, daju svoje živote, stradaju. Nestaće neprijatelji koji sada pucaju, ubijaju, nose raznorazne uniforme. S njima će nestati i nepravde, mržnje, zavladaće opšte i istinsko drugarstvo, ljubav među ljudima, sve će biti lepo i dostupno. Tako su pričali, maštali i sanjali partizani na sastancima, u razgovorima.

Dvogodišnjica ustanka je u Slavoniji obeležena na dostojan i za neprijatelja upečatljiv način: likvidacijom zloglasnog uporišta Miokovićevo.

Miokovićevo je veoma važna tačka na presedlini Bilogore i Slavenskog gorja i na železničkoj pruzi

Banova Jaruga-Virovitica. Od početka rata Miokovićevo je bilo pravi bunker, mesto iz kojeg je neprijatelj kontrolisao celo okolno područje i terorisao uglavnom srpski živalj.

Dvanaestoj brigadi pripao je najvažniji zadatak - napad na samo mesto. U kolonama je marševalo hiljadu tristo boraca i rukovodilaca, od čega sto trideset šest drugarica. Preko hiljadu pripadnika bili su seljaci, dvesto osamdeset radnici, a petnaest đaci i studenti. Najviše je bilo Srba, preko devet stotina, Hrvata četrsto osamdeset i po desetak Slovenaca, Muslimana i Mađara. Temelj brigade sačinjavalo je preko pet stotina komunista i skojevaca.

Dvanaestom brigadom u to vreme rukovodili su: komandant Josip Antolović Hrvat, komesar Ivan Senjug Ujak, sekretar brigadnog komiteta Pero Car Zvrk, načelnik štaba Mile Puškarić i zamenik komandanta Borislav Mijoljević Šubara. U 1. bataljonu su: komandant Dušan Ostojić Osman i komesar Anđelko Valter Slatki. U 2. Bogdan Jovanović Tenk i Ljubo Mraović, u 3. bataljonu Milivoje Babac i Jovan Kokot Korčagin, a u 4. - Stjepan Brkljačić Busa i Ivica Miličević.

Sve su to stari, provereni i prekaljeni partizani, dušom i telom odani ciljevima oslobodilačke borbe. Bez izuzetaka su počeli kao borci i borba ih je postepeno uzdizala, iskušavala i vaspitavala. Većina od njih je nosila rane i ožiljke iz borbi, svu težinu i surovost partizanskog načina ratovanja. Od prvih ustaničkih dana upijali su duh nove vojske koja se rađala u nedrima svoga kraja, naroda, delili su dobro i zlo međusobno i sa narodom, istinski osećali bratstvo i drugarstvo, poštovali se i međusobno potpomagali. Zakoni partizanskog ratovanja i mora-

la: ljudska čast, istina, poštenje i poverenje bili su najviši ideali i principi svakodnevnog ponašanja, a partizanska zakletva bila je zastava i himna pod kojom su se borili. Takav su duh prenosili i na svoje borce. Mladi kakvi su inače svi bili, najčešće su u svemu tome bili strogi i prema samima sebi, i prema drugima. Kompromisi i popustljivosti prema greškama smatrani su nedoličnim, pa su za to kritike bile oštre i dosledne, a kazne za nemoralna dela nemilosrdne i bez izuzetka. Lišavanje položaja i degradiranje i visokih rukovodilaca u obične borce, pa i streljanje pred strojem - zbog nedela - bile su nemile, ali preko potrebne mere da bi se visoka načela revolucije čuvala i negovala kao svetinja.

Poštovanje partizanskog morala bilo je ugrađeno u način života jedinica. Pre i posle svake borbe, akcije ili bilo kakvog važnog zadatka, obično bi po četama, a nekada i u celom bataljonu održavani sastanci: kritike i samokritike. Nikli u prvim partizanskim grupama, ostali su i kada su se formirale brigade kao savremene vojne formacije. Na sastancima kritike i samokritike svi su bili jednaki - od komandanta do poslednjeg borca. I svako je imao i pravo i dužnost da govori, pre svega o svojim postupcima i slabostima, a onda i o drugima. Niko nije bio izuzet od kritike, a pomanjkanje samokritičnosti, laž i izbegavanje priznanja izjednačavani su sa kukavičlukom u borbi. Nikome nije bilo svejedno šta o njemu misli četa, drugovi. Zato su i stroge, pa i najstrože osude primane kao reč pravde i istine. Na tim su sastancima odavana i priznanja, pohvale i predloži da se najbolji i najhrabriji istaknu za primer ostalima. Najčešće je mišljenje jedinice bilo najvažnije i za izbor novih komandira i komesara.

Bio je to jedan nepogrešivi i pravedni revolucionarni i ratni savet koji je obezbeđivao da pravi ljudi dođu na prava mesta.

*

Miokovićevo, mesto od oko tri hiljade stanovnika i središte područja od 24 naselja, ugnezdilo se između valovitih brežuljaka koji se blago spuštaju u kotlinu, dovodeći bistro i pitke vode čemerničkog,

Ćosini Rijeka potoka. U Miokovićevu, u višenacionalnoj varošici živela je i jaka nemačka narodnosna skupina, uglavnom učlanjena u folksdojčersku organizaciju, a izrazito neprijateljski raspoložena prema narodnooslobodilačkoj borbi. Neprijatelj je u uporistu imao oko 450 vojnika, veoma dobro naoružanih i izrazito dobro utvrđenih. Postojao je sistem bunke-
ra, povezan saobraćajnicama, opasan bodljikavom žicom i minskim poljima. U fortifikacijskom pogledu to je bio jedan dobro uređen odbrambeni čvor sa nizom međusobno povezanih otpornih tačaka. Sva stečena i skupo plaćena iskustva iz borbi sa partizanima neprijatelj je promišljeno, i ne žaleći sredstava, ugradio u odbrani Miokovićevo. Komandant uporišta bio je Ivo Tutić Poljanić, okoreli ustaša, iako mu je rođeni brat bio komunista i borac NOVJ.

Odluka za napad štaba 12. brigade predviđala je tipičnu borbu u utvrđenom naseljenom mestu, pa je tako razrađen plan borbe, raspored snaga i sadejstvo po prostoru i vremenu. Posebni su zadaci predviđeni za prateća oružja i grupe bombaša bez kojih bi bilo nemoguće osvojiti uporište.

Prvi je bataljon nastupao sa južne strane od sela Katinci, 2 - sa severa, 3 - od Alaginac bunara, a

4. je delom pomagao 1. bataljon, a delom bio u rezervi.

Bataljonske su kolone krenule sa padom mraka, koristeći duboko usečena korita potoka. Toplo je, tišina, mrak i napetost. Tek negde, poneki pucanj, ali kao slučajno. Tiho, oprezno, bez reči, sve bliže, svuda unaokolo prilaze uporištu kolone. Zadatak je bio: privući se bez vatre, dokle god se to može, što je trebalo da izazove psihičku napetost, nervozu i strah kod neprijatelja.

Prednji delovi 2. bataljona dolaze do bodljikave žice. Pioniri je seku u tišini, bez pucnja. Nedaleko je, na desetak metara, neprijateljev bunker. Najpre se čuje izazovno: ko je tamo? Tajac. Iz bunkera okinuše rafali. Nekoliko boraca je ranjeno, ali se ne uzvraća paljbom, a ni glasom.

Treći bataljon kreće od Alaginca. To je čuveno, istorijsko mesto Slavonije. Jednog dana, bilo je to u leto 1941. godine, u selo Staru Krivaju, između Miokovićeva i Lisičina, sela zvanog „Mala Moskva“, došla je povećća grupa ustaša. Otkolili su selo. Jedni pođu po kućama i pohvataju oko pedeset ljudi i žena. Sve su ih postrojili po dvoje, povezali žicom i poterali! u pravcu sela Kuzme, prema šumi. Bilo je jasno da će ih sve pobiti. Ves o tome doprla je do Nikole Miljanovića Karaule, koji je već tada oformio ustaničku grupu od seljaka iz rodoljubivog sela Lisičine. Ne časeći časa, Karaulina je grupa hitala da spase ljude. Sačekale su ustaše kod bunara Alaginac. Narodni junak i legenda Slavonije Karaula, je koseći iz mitraljeza, zajedno sa svojom grupom iznenadio i razbio satniju ustaša koji su se razbežali, ostavljajući za sobom petnaest mrtvih i za ono vreme dragoceni plen: dva puškomitraljeza i dvadesetak

karabina. Oslobođeni narod proneo je glas o pojavi nove narodne vojske. Karaulina akcija kod bunara Alaginac uzima se kao prva organizovana i uspešna oružana narodnooslobodilačka borba u Slavoniji. Treći bataljon Brigade ima najkraći, ali i najtvrdi pravac u središte Miokovićevo.

Kada je obruč oko uporišta stegnut, prema utvrđenom planu, počeo je opšti napad. Na svakom pravcu, od spoljne odbrane, ka unutrašnjosti, valjalo je osvajati bunker po bunker, kuću po kuću. I ovde je primenjivana, sada već uvežbana taktika: prodiranje kroz zidove kuća. Jedan top od 28 mm koji je imala brigada, a njime rukovao Franjo Kofler, artiljerijsko-minobacački majstor, postupno je otvarao put bombašima, a onda i jurišnim grupama. Ustaše, Nemci i ostali povlačili su se u centar, gde je i bilo središte otpora. Tada je komandant Brigada Antolović osetio pravi trenutak: uveo je u borbu rezervu, deo 4. bataljona, sa komandantom Stjepanom Brkljačićem Busom na čelu.

Poneseni borbenim poletom hrabrog Buse, partizani su privodili kraju likvidiranje uporišta Miokovićevo. Iako ranjen, komandant Brkljačićje, odbijajući da mu se odmah ukaže pomoć, nastavio da pokreće streljački stroj. Pao je, jer je malaksao od gubitka krvi, a ubrzo zatim i izdahnuo. Tako se završio još jedan mladi život. Dobro su ga znali svi prvoborci Moslavine, a i Moslavina je znala za hrabrog Busu. Sa Josipom Ružičkom, jednim od organizatora ustanka u daruvarskom kraju, preobučeni u ustaške uniforme, presretali su i likvidirali neprijatelje i tako stvarali legende o neuhvatljivosti partizana. Hrabar, naočit, bistar, postao je i komandant bataljona Moslavačkog NOP odreda koji je

kompletan ušao u sastav 12. udarne slavonske brigade.

Oko 17 sati 19. septembra 1943. Miokovićevo je bilo oslobođeno. Neprijatelj je imao oko četrdeset poginulih i toliko ranjenih, dok ih je preko stotinu pedeset zarobljeno. Jedan broj je uspeo da se provuče kroz obruč i pobegne u susedna uporišta.

I Brigada je imala trinaest poginulih i šezdeset devet ranjenih. Poginuli su i: vodnik Mirko Smoljanović, osamnaestogodišnji Nikola Smoljanović iz sela Pasikovci i dvadesetogodišnji borac Veljko Vučić iz sela Pušine...

*

Naspram Miokovićeve, na drugoj strani operativnog područja Slavanskog (šestog) korpusa, podno Krndije, na pruži Podravska Slatina-Osijek nalazilo se zloglasno uporište Čačinci. To je mesto kao ključ zatvaralo prolaz između Brđanske i Podravine. U Čačincima je boravila po zlu čuvena 16. ustaška bojna, pod komandom zločinca bojnika Ivana Stira.

Napad na Čačince izvodila je 18. brigada pod komandom junaka i prvoborca Slavonije Ive Marinkovića. Dvanaesta brigada osiguravala je akciju sa pravca Podravske Slatine.

Osamnaesta je u izvanredno teškoj i krvavoj borbi, u toku noći između 2. i 3. oktobra 1943. zauzela Čačince i razbila Stirovu bojnu. Ubijeno je šezdeset ustaša, a gotovo isto toliko ih je zarobljeno. Jedna grupa je, ipak, uspela da se probije iz okruženja i, bežeći prema Podravskoj Slatini, udarila u leđa 4. bataljona 12. brigade. Došlo je do krvave borbe, pa je odmah ubačen i 3. bataljon i tako je bio zatvoren obruč oko te grupacije. I taj je otpor savladan.

Tako su u relativno kratkom vremenu oslobođene dve ustaške tvrđave, na dva kraja Slavonije - dva uporišta koja su oličavala teror, zločine i bila velika prepreka za povezivanje slobodne teritorije od Moslavine do Dilja. Važnost izvršenja ovih akcija naglašena je i u zapovesti štaba 16. slavonskog korpusa u kojoj se izražava zahvalnost brigadama i rukovodiocima za junačko držanje u njima. Šesti korpus, sa dve divizije - 12. i 28. - sa pet brigada, dve grupe odreda, sedam vojnih područja, sa ukupno oko šest hiljada boraca postao je potpuni gospodar situacije na celom području između Save i Drave, od sremske ravnice pa sve do obronaka Kalnika. Neprijatelj je na tom prostranom području sabijen u samo nekoliko izolovanih uporišta. Sada su i ona bila na redu.

Odluka štaba Korpusa bila je da se ponovno napadne Pakrac. I neprijatelj je preduzimao mnoge mere da to važno vojno-političko i društveno središte jednog šireg regiona u zapadnom delu Slavonije dobro zaštiti. Gubitak Pakraca bi za Pavelićevu NDH bio osobito težak vojno-politički poraz, sam početak kraja ustaške vladavine. ~

Neposredan napad izvodile su dve brigade 12. divizije: 16. i 18. Dvanaesta brigada imala je zadatak da izvede demonstrativni napad na Lipik i tako odvрати pažnju od pravca glavnog udara, a sa tri bataljona da spreči dolazak pomoći u opkoljenom uporištu.

U Pakracu se u to vreme nalazila 4. bojna 4. gorskog zdruga, baterija topova 75 mm, satnija ustaša, satnija železničke bojne i trideset žandarma. Cilj partizanskog napada bio je: uništenje neprijateljeve posade, oslobođenje mesta i odatle pri prema napada na Lipik, Okučane i Novsku. Takav je bio plan Štaba korpusa.

Posle dugog i napornog marša iz istočnog dela Slavonije preko planina, znanim putevima i stazama, ali jednako beskonačnim za umorne i teške noge, 12. brigada se našla na polaznim položajima u selima Brusnik, Šeovica, Skenderovci, što okružuju Pakrac i Lipik.

Baš se u tom borbenom svrstavanju, pred pakračku akciju, 11. oktobra, navršila godišnjica od formiranja 12. brigade, prethodnica partizanske Slavonije, prve njene brigade, matice svih ostalih snaga koje su izrasle u moćni korpus, koji je neporeciva vojna moć NOB-a na operativnom području između Save i Drave.

*

Ratna godina. Čudesan venac dana i noći, venac u kome su ispleteni i zagrljeni i smrt i hrabrost, strah i nada, mir i nespokoj. Sva su osećanja, sav duševni svet, celokupni ljudski život izmenjeni i potreseni, prilagođeni jednom društvenom vihoru i opštem narodnom nemiru. Malo ko, osim rukovodilaca, misli na dane i datume. Zapažaju se izlazak Sunca, mlad mesec, prvo lišće, odlazak lasta. Dan prođe kao oblak preko neba, meseci se primećuju po godišnjem dobu. Vreme je večnost, ono teče kao sudbina. Pamte se najviše ljudi, pa zbivanja. Ali, što više odmiče i otiče i ljudi i događaji uranjaju u neumitnu reku koja sve odnosi u zaborav, u nepovrat, ostavljajući sve nejasnije i blede uspomene na protekle dane i mesece, ljude i krajeve, silna uzbuđenja i nekakve radosti. I tako na ratnim brazdama dolaze, tu su i odlaze ljudi i drugovi.

mladići i devojke, rastu, sazrevaju kao jedno pokoljenje. Drugi idu u stopu za njima.

Sa blagih obronaka Psunja, u dolini Pakre, svetlucaju gradske sijalice. Desno je Pakrac, ispred Lipik. Drugi bataljon se privukao prvim kućama i osuo vatru. Četvrti bataljon je poseo put i železničku prugu i ujutru, kada je krenula pomoć prema Pakracu, sačekao je neprijatelja na bliskom odstojanju i primorao ga da se vrati. Još nekoliko puta neprijatelj je pokušavao sa prodorom, ali je 12. brigada svaki takav pokušaj sprečila. To je bio partizanski zakon: ni po koju cenu neprijatelj ne sme proći, dok drugovi koji oslobađaju uporište veruju da im drugovi čuvaju leda.

*

Dok je 12. brigada kao bedem branila prilaze Pakracu, 16. je u samom mestu imala svoj dan iskušenja. Od prvog pucnja pa nadalje neprijatelj je pružao besomučan i nemilosrdan otpor. Svaki prilaz, svaka ulica i raskršće bili su tučeni unakrsnom vatrom. Šesnaesta je postepeno i uz velike gubitke napredovala, osvajala bunkere, zgrade, ulice, ali je bilo očigledno da neprijatelj, a to su iskusni i okoreli zdugovci, ustaše i folksdojčeri, imaju pripremljene planove za sve, pa i najteže varijante. Uzmicali su lukavo, neopaženo da bi se organizovaniji i sa većom vatrenom moći pojavili na drugom, još opasnijem mestu.

U 16. brigadi rastu gubici. Ginu i bivaju ranjavani, naročito mladi, neiskusni, oni kojima je to bila prva borba. I stare iskusne borce i starešine je zbunio pakleni i strašni otpor u Pakracu. A noć se pretvorila u sudnji čas. Hiljade svetlećih kuršuma

šarali su nebo. Fijuk tanadi koji zlokobno odzvanja u ušima, detonacija mina, granata, bombi, neartikulisani divljački urlici neprijatelja, smrtni krici i bolni jauči, kratki, ali opaki trenuci borbenog zastoja, nabijeni neizvesnošću i strepnjom - sve je to razaralo čoveka, kidalo njegovu ličnost, bacalo u očaj, u bezumlje. I najslabiji i najhrabriji mire se sa sudbinom, jer sve je u trenutku i u pokretu. Jedna nesmotrenost, nepažnja, nebudnost, pogrešan pokret i za čoveka je sve gotovo.

Noćna borba u naseljenom mestu je ispit života, veštine znanja, umeća i izdržljivosti. U mraku, u nepoznatom spletu zgrada, ulica, raskrsnica i ruševina, kada je sve usredsređeno da otkriješ, a da ostaneš neprimećen, da pogodiš, a ne budeš ubijen, kada se u svemu tome lako izgubi veza i čovek ostane sam, bez veze sa svojim, neizmerna toplina odjednom prostruji pošto borac otkrije da sumnjivi šumovi, tihe reči, poznata imena - da su to drugovi iz desetine, voda ili čete. Čovek u trenutku klonulosti oseti i shvati da nije izgubljeni pojedinac u pomrčini, u mreži smrti, već samo jedan od drugova koji ga okružuju, da su izjednačeni i ravnopravni u času kada se vodi ta sudbonosna borba.

To je veličanstveni trenutak ljudskog osećanja, ona silna potreba da svoje lice i telo stopi sa drugovima, svoj glas i reči da im udahne i kaže - borbeno drugarstvo je najpotrebnije, najdirljivije i najuzvišenija veza koja ljude spaja.

Tri teška i krvava dana preživela je 12. divizija u Pakracu i oko njega. Uprkos svim naporima i svoj hrabrosti i želji za pobedom, zadatak ipak nije izvršen. Nesalomljiv otpor neprijatelja u uporištu i sve veći pritisak na zasede iznudili su odustajanje

od zamišljenog plana 6. korpusa. Stiglo je naređenje za povlačenje.

Kolone odlaze put Psunja. Sa tugom. Za obične borbe, za štabove, to je povlačenje bilo ravno razočaranju. Pitali su se međusobno: čemu tolike žrtve? Neki nisu shvatali, niti sagledavali važnost podnesenih napora i gubitaka. Ali, za Slavoniju u celini akcija na Pakrac je veliki događaj.

Bosna - marš u nepoznato

Kroz selo Lužani kod Slavonskog Broda, na glavnoj železničkoj pruzi Zagreb-Beograd, u prvi mrak se pojavljuje i žurno zamiče vojska. Iz mraka svojih kuća, iza zavesa zure prestrašeni meštani, ne znajući šta se dešava. Bilo je vojski i ranije, ali ovo je neobično, dugo i žurno promicanje kolone koja ne prestaje. Ko su, kuda idu? Veliki strah i velika zbunjenost vlada narodom, a noću se to pretvara u crni i preteći bezdan pred kojim strepi sve živo.

Na kraju sela je tiho lupanje na prozor koje potresa domaćina. Nema se kuda. Domaćin izviruje kroz vrata i pomalja glavu: tata, tata! Tajac. Izlazi iz kuće sredovečna žena i zuri u mladog vojnika. Sine, sine moj! Zagrljaji, suze, jecaji.

Stojan Rudež, mladi komesar 3. čete 3. bataljona na maršu kroz rodno selo nije mogao odoleti a da se ne javi roditeljima. Uz saglasnost komandira da ide samo na viđenje, sada je grlio oca i majku. Nije mogao u kuću, niti da se zadrži. Lužani su na putu i pruzi, brigada hita da što pre „preskoči" ovu opasnu liniju. Svako zadržavanje preti da se izostane iza brigade, da se izgubi veza. Stojan nije video roditelje mesecima, oni za njega dotle ništa nisu čuli

niti znali gde je. Sada je tu, pred njihovim očima, pozdravlja se i otimajući se iz majčinih ruku odlazi. Kuda: ne zna da im kaže, a i da zna, ne sme im reći.

Odlazi Stojan. Da li će ikada više videti roditeljski dom, a otac i majka njega. I to je partizanska sudbina, nešto posve teško i surovo, ali neminovno u ratu. Još i sada, krajem 1943. godine svi su partizani uglavnom dobrovoljci. Dolazili su u partizane svojom voljom, zbog svojih ideala, iz patriotizma, mnogo su bežali od nepravde u roditeljskom domu, u selu, drugi su imali nejasne predstave da će im borba ostvariti željene životne ciljeve. A borba i brigada su sve te želje i nade topile u partizanski način života i shvatanja. Većina mladih partizana gubili su vezu sa mestima odakle su dolazili. Nije bilo pošte, pisama, nikakvih vesti i veza i gotovo nikakvih mogućnosti da se pojedinac javlja svojim, prijateljima i drugovima u Zagreb, Osijek, Slavonsku Požegu, u neko selo na Bilogori, u Posavini, u Đakovštini.

Za onoga ko je otišao u partizane, zbog ustaške odmazde, njegovi su jednostavno govorili da je nestao. Takav je nestajao i iz tekuće administracije, a s vremenom i iz sećanja. A partizani su išli svojim putevima borbe. Retka je okolnost bila da Brigada prođe baš kroz rodno selo. I tako su mnoge majke i očevi čeznuli i nadali se svojoj deci, partizanskim borcima, milujući ih, hlabreći ili oplakujući u svojim mislima. A oni su bili živi i zdravi, ili već mrtvi. Ko sve to proživi naći će se sa svojim, ali sudbina mnogih partizana biće tako okrutna da će u vihorima rata neznano nestati, da se za poginule neće saznati niti gde su, niti kakav im je sudnji čas bio. Svi će oni imati zajedničko ime: partizan, mesto boravka

12. brigada, a otišli su u jednu zajedničku - partizansku legendu!

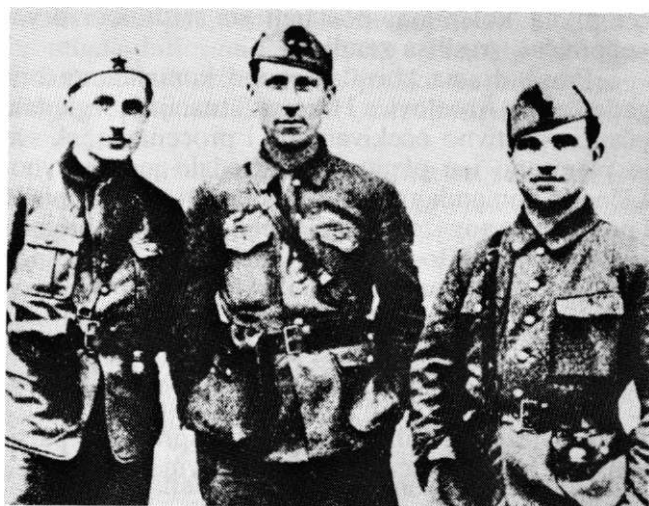
Hladan jesenji vetar donosi miris ravnice i reke, onaj kiselkasti miris truleži, vlage, pustih oranica i golih vrbaka. Kuda se ide? Običan borac ništa ne zna, on čuti i čeka i kreće dalje. Posle nekoliko sati iscrpljujućeg marša stiže se do obale Save. Preko puta je Bosna.

Ali, šta će Slavonci u Bosni? Bosna je tako daleka, nepoznata, ona je većini mlađin Slavonaca seljaka, koji su malo putovali i osim užeg zavičaja samo malo sveta videli i poznavali, zemlja iz priča i čuvenja, svet i narod drugačiji i nekako čudniji, uglavnom nepoznat. A svašta se priča. Ne sme da se govori o pokretu, a opet šaputanja na uvo, u poverenju, nagađanja, mišljenja udvoje, u grupi, na zastanku, stvaraju jezu kao i ovaj studeni vetar koji razdire lice, prve novembarske noći 1943. Ipak se ide u Bosnu.

*

Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ je bilo da se jedna slavonska brigda prebaci u srednju Bosnu, na šire područje planine Motajice i taj kraj očisti od četnika i drži ga pod kontrolom. Izbor je pao na 12. udarnu slavonsku brigadu. Naređenje i pokret su držani u najvećoj tajnosti, jer su prelazak železničke pruge i puta, a zatim prebacivanje preko Save bili i opasan i rizičan vojni poduhvat. Zadatak su znale samo starešine do štabova bataljona. Svi ostali su te noći samo nagađali kuda se ide.

Tokom noći 3. novembra prednji delovi brigade su izbili u selo Dubočac, koje se priljubilo i razvuklo uz levu obalu Save. Do jutra su pristizali glavnina i

Rukovodioci 12. brigade: Ivan Senjug, politkomesar Brigade, Mile Puškarić, načelnik štaba Brigade, i Borivoj Mikoljević, zamenik komandanta Brigade, u Bosni 1943.

osiguranje. Što se više razdanjivalo, prizor je bio sve tmurniji. Sivo, hladno, vlažno, jutro, a u selu i na obali Save pravi krkljanac k'o u kotlu. Komandanti i komandiri nastoje da okupe i drže svoje jedinice, ali stalno dolazi do mešanja, gužvi, gubljenja i cepanja veze. Još je veći metež nastao sa pridolaskom komore, intendanture, prateće čete, te desetine i desetine tovarnih konja i zaprežnih kola. Sve se to nabilo na malom prostoru, smetajući jedan drugom, komešajući se uz uzvike, dozivke, nervozu, lošu volju i opštu neizvesnost u to šta se zbiva. Mnogi borci, oslobođeni drugih briga, osim da slušaju šta im se naredi, jedva su čekali ovaj trenutak zastoja i onako iznureni, upola bi se skljkali sa

čelom na kolenima, postajali su tvrdi kao drvo, nepomični, srasli sa zemljom.

Prava drama zbivala se oko komandanta brigade Josipa Antolovića Hrvata. Situacija je izgledala očajna: protivno očekivanjima i procenama. A sve je planirano i u planovima izgledalo jednostavno. Lično je komandant korpusa Petar Drapšin zamislio i potpuno se angažovao radi prebacivanja 12. brigade iz Slavonije u Bosnu. Radi bezbednog i uspešnog izvođenja ove opasne akcije uključeni su bili i svi najodgovorniji partijski i politički organi područja Slavonski Brod. Njihov je zadatak bio da obezbede čamce, skele, vodiče, veslače, topli obrok. Drapšin je dodelio 12. brigadi i operativca štaba korpusa Radu Kneževića Tihog, iskusnog i spremnog partizanskog rukovodioca da lično učestvuje i pomaže u desantu.

Od svega toga ništa. Ni čamaca, ni skela, niti ljudi koji bi prebacivali Brigadu. Ispred je bila široka, žučkasta i od kiša nadošla šlepa i nema, gotovo nepokretna voda - reka Sava. Neprelazna prepreka. Kao izazov ratniku i izazov komandantu. Tristo metara široka, levo i desno, do u beskraj vodena masa preteča i podmukla.

*

Vreme je neumitno prolazilo. Napetost je rasla. Svaki trenutak čekanja, neodlučnost i dvoumljenje, pogrešne odluke, brzopleta naređenja, sve je to pretilo kobnim posledicama. Brigada je bila kao u klopci: ispred vodena prepreka, iza komunikacije, desno i levo uporišta krcata vojskom, ustašama, domobranima, Nemicima. Ukoliko bi neprijatelj krenuo jačim snagama, sabio bi 12. brigadu u Savu,

na zemljište gde je otpor neravnompravan, a odbrana bi mogla biti samo očajnička. Poznate su takve katastrofe iz istorije ratova, ljudske tragedije i kasapnice, prepune neiskazanih i nezamislivih pogibija i stradanja.

Komandant Brigade, u kome su se stekle sve brige, nevolje i strahovi nije imao vremena nizašto drugo osim da deluje odlučno. Odredio je jake snage da zatvore glavne pravce prema Dubočcu i brane ih, ako zatreba, do poslednjeg čoveka. Drugo, pronaći čamce i neku skelu i odmah početi sa prebacivanjem preko reke. Grozničava pretraživanja po šiblju urodili su plodom: pronađeno je nekoliko šiklji i iz mulja izvučena jedna stara kompa.

Udarni, desantni delovi otisnuli su se put druge obale sa zadatkom da stvore mostobran i održe ga po svaku cenu, jer je bilo neizvesno da li na drugoj strani Save ima kakvog neprijatelja.

Na nasipu sedi na vlažnoj zemlji, skrhana od umora i neke nejasne i neizrecive tuge mlada partizanka Smilja Grabić, rodom iz sela Macuta. Gleda u reku, u jedan čamac koji odmiče, u jedan lik koji postaje sve nejasniji i dalji. To je Rade, njen najmlađi, najdraži brat, jedini koji je ostao. Najstariji Stevo je poginuo kod Velike Pisanice, mladi Đuro u borbi za Našice. Ostao je Rade s kojim je odrasla i koji joj je bio najprisniji. Kad god bi imao vremena, u predahu, na maršu, Rade bi obišao svoju sesticu, donosio joj male, ali drage darove, nekad rupčić, nekad čarape, a nekadje imao samo topli zagrljaj. Sta će biti sa Radom? Čamci su sve bliže bosanskoj obali. Ništa se ne dešava.

Ubrzano se određuju grupe, prema planu desantnog prelaza. U jednoj takvoj grupi, oko komesara

čete Mate Hreljaka i njegovog zamenika, sekretara čelije, okupili su se borci: Dragić Milinović, Mirko Marulić, Dragan Puđa, Kaja Medarić, Ivan Pejić... Svi imaju zajednički problem - ne znaju da plivaju. Boje se vode, nasmrtno se plaše reke. Nisu sami. U stvari, samo je mali broj plivača u Brigadi. Ali, i oni sa zebnjom gledaju u hladnu, nabujalu mutnu vodu. Sve su to deca brdskih područja, za koje su velike vode prava čuda prirode prema kojima nose nejasan, iskonski strah.

Tačno naspram Slavonskog nalazi se Bosanski Dubočac. No, voda je zanela prednje delove, pa su oni pristali na pustu drugu obalu bez teškoća. Brzo su krenuli na određeno mesto. Iznenadili su u Bosanskom Dubočcu mesnu muslimansku miliciju i tako stvorili mostobran za bezbedan prelazak Brigade. Na bosanskoj strani je pronađeno još nekoliko čamaca i još jedna kompa. Sada je prebacivanje moglo početi nesmetano i ubrzanim tempom.

Neprijatelj je, saznajući za prelazak partizana preko Save, na svu sreću, mlako intervenisao. Sa slavonske strane nikako, a sa bosanske snagama iz Dervente koje su bataljoni Brigade, koji su se već bili prebacili, odbili od mostobrana.

Ono što nije uspeo neprijatelj, učinila je sama priroda. U popodnevnom satima, pod naletima vetra i zbog visokih talasa, jedan se čamac prevrnuo. U mutnoj vodi smrt je našlo nekoliko boraca.

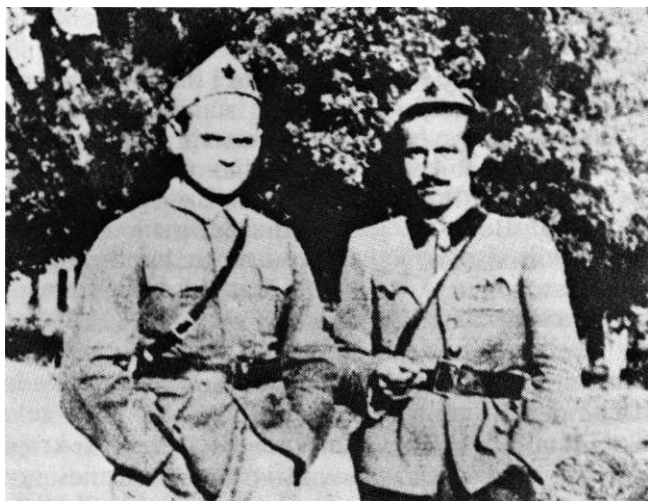
Tako je, od rane zore do kasnih popodnevni sati, u grču i uz puno neizvesnosti i strepnje, sa najoskudnijim plovnim sredstvima, ali u najvećem redu i organizovanosti, i u najkraćem mogućem vremenu, 12. slavonska udarna brigada forsirala veliku reku.

Ako je sa one strane Save još i bilo nedoumica, zavičajnih povodljivosti i ličnog stava, sada, prelaskom u Bosnu, sve je podređeno stvarnosti i zadacima. Život ratnika je neprekidno prilagođavanje. Već na prvim kilometrima od reke Brigada je osetila Motajicu. Borci su je gledali za bistrih dana, sa slavonskih visova, kao glavnu mrku kupu magle i plavičaste senke, a doživljavali kao predstražu nevidljivih bosanskih brda.

Sada su prolazili njenim obroncima, blagim šumovitim kosama, punim potoka, pašnjaka, livada i čudno raštrkanih sela. Prvi susret bio je u selu Slobodna Vlast. Tamo su borci više saznali o kraju u kome se nalaze. Stanovništvo je ovde izmešano: Srbi, Hrvati, Muslimani, Poljaci, Česi, Slovaci, Italijani, Rusi, Rusini, Nemci, Ukrajinci, Mađari, Romi.

Od početka ustanka kraj oko Motajice bio je operativno područje proleterskog bataljona, one slavne jedinice koja je prešla u Slavoniju i sa slavonskim partizanima nekoliko meseci razgarala ustanak od Gojila do Španovice. Sada Slavonci uzvraćaju borbenu posetu bosanskim proleterima.

I neprijatelj je pridavao veliki značaj ovoj teritoriji: okupator, zbog komunikacija koje prolaze dolinama Vrbasa i Bosne, a ustaše i četnici iz političkih razloga. U prvo vreme Brigadu je očekivao teren Motajice i područje Dervente. U tom mestu bilo je središte štaba 3. domobranske pukovnije 4. divizije, čije su jedinice pokrivale rejon do Save i liniju južno od Motajice između reka Bosne i Vrbasa. Tu su važna uporišta bila i Prnjavor, selo Glogovac

Josip Antolović, komandant 12. brigade sa Bogdanom Jovanovićem, komandantom bataljona iste brigade, u Bosni, novembra 1943.

i Srbac, gde je neprijatelj imao ukupno oko 20 hiljada vojnika.

U vojnom pogledu za slavonske partizane sasvim je nova situacija bila susret i borba sa četnicima, koji su u centralnoj Bosni imali jednu od glavnih uloga. Pod oružjem ih je bilo oko 2.500, a imali su i važan uticaj na ovdašnje srpsko stanovništvo.

Glavna četnička jedinica bio je Borjanski odred sa bataljonima zvučnih imena: Mrkonjić, Obilić, Karađorđe, Voja Tankosić. Isticali su se i u narodu bili poznati četnički komandanti: Nikola Forkapa, Jovo Kitić, Dušan Dukić, Ilija Mikašinović, Maksim Tešić, Pavle Radišić i poznati koljač Savo Stanojević.

Neverovatno za slavonske prilike bilo je i saznanje da je dobar deo četničkih glavešina, običnih četnika, pa i celih četa i odreda nekad bio u partizanima, pa su se u nekom trenutku odmetnuli na drugu stranu. U mržnji i osvetoljubivosti prema partizanima bili su isti kao i ustaše i Nemci, a sa njima su bili povezani i otvoreno ili prikriveno sarađivali.

Novo iznenađenje bilo je i način borbe, četnička vojna taktika. Bio je to tipičan gerilski način ratovanja. Četnici nisu imali uporišta u naseljenim mestima, već su im baze bile seoska područja. Nisu imali niti velikih jedinica, već su to bile grupe, raštrkane po celoj teritoriji. Napadali su, uglavnom, noću, iz zasede, iznenadno, i to samo na manje grupe partizana, na patrole, straže, kurire, na neoprezne i zaostale iza kolone. Živeli su po selima, iz kojih su i poticali, za tili čas bi od boraca postajali nedužni seljaci, a oružja bi im nestajalo bez traga. Za svaku pojavu partizana odmah bi saznali, a koristili su sva moguća lukavstva da dođu do potrebnih obaveštenja. Bio je to neprijatelj koji se nalazio svugde i nigde, imao je oči, uši i pipke na sve strane, a bio nevidljiv i nečujan. Poznavali su odlično zemljište, sve staze i bogaze, šume i gudure, prilaze i prolaze, prečice i zaklone, znali su zemljište kao napamet naučenu knjigu, što je za ratovanje jednako visokoj učenosti.

Partizani su ih zvali dikani. Kao što je za partizane u Slavoniji svaki neprijatelj bio banda, ovde u Bosni banda su bili dikani. I bez sastanaka, političkog rada, ubeđivanja i sveukupne agitaciono-propagandne delatnosti, partizani su se uveravali na svakom koraku da pred sobom i protiv sebe

imaju skrivenog, opakog, podmuklog i spretnog protivnika.

Jedna od prvih žrtava četnika bio je mladi Simo Vuković, informativni oficir 2. bataljona. Brigada je nekoliko dana bila razmeštena u selu Nova Ves, na odmoru. Dok je odmarala, informativci-izviđači su bili najaktivniji. Prikupljali su sve moguće podatke, potrebne za naredna dejstva Brigade. Jer, sva iznenađenja, ako do njih dođe, dobrim delom se pripisuju kao krivica obaveštajcima i izviđačima. Oni su oči i uši Brigade.

Simo Vuković je, u pratnji dvojice izviđača, Omera Aleksića i Srete Danilovića krenuo u obližnji Bosanski Kobaš. Oprezno su prošli voćnjak jedne od prvih kuća. Na vratima je stajala mlada žena, u beloј bosanskoј haljini. Kada je ugledala partizane prenula se i počela da viče: odlazite, odlazite! Simo joj priđe, u želji da je smiri, ali ona je i nadalje vikala. Bio je to, u stvari, znak upozorenja četnicima koji su u kući jeli, a neki u ambaru spavali. Četnicima nije bilo teško da zaskoče i uhvate nesrećnog Simu Vukovića, dok su ostala dvojica jedva umakli. Četnici su nemoćnog Simu Vukovića ubili na zverski način.

*

Gotovo ceo mesec decembar 1943. 12. brigada je krstarila Motajicom od zaseoka do zaseoka, od sela do sela i to kao celina, u punoj borbenoj snazi i gotovosti. Cilj je bio da narod ovoga kraja vidi partizansku brigadu kao moćnu, organizovanu, disciplinovanu vojnu jedinicu, da 12. slavonsku udarnu brigadu oseti kao narodnu i revolucionarnu vojsku koja im nosi bratstvo i jedinstvo, zaštitu i prija-

teljstvo. To je trebalo da bude i upozorenje četnicima da pred sobom imaju protivnika kojeg treba da respektuju.

Uoči katoličkog Božića u Brigadu su stigla obaveštenja da su pripadnici Muslimanske ustaške milicije izvršili veliku pljačku po okolnim srpskim selima. U kasnim večernjim satima, na sam Badnji dan, bataljoni Brigade su opkolili Bosanski Kobaš i iznenadno upali u mesto. Desetine zatečenih milicionara razbežalo se glavom bez obzira, ostavljajući za sobom trpeze pune pečenica i druge hrane. A naređenje štaba Brigade je bilo da se sve vrati onamo odakle je i opljačkano.

Bilo je to vreme velike oskudice. Rat je činio svoje. Vojska je uzimala, narod je davao. Onda su počele otimačina i pljačka. Uz smrt, pretila je i glad. Po selima je ponestajalo petroleuma, a šećera i soli nije bilo ni za lek. So je postala prava dragocenost. Hrana se krila, jelo se krišom. Sve više se koristilo brašno od zobi. Onda je i zobenice ponestajalo. Nemci i ustaše su bili prvi pljačkaši, onda su postavili četnici. Oni su bili pravi stručnjaci da pronađu i najskrivenije. Za četničke glavešine, vojvode i komandante, uvek je moralo biti rakije, pečenice i najboljeg sira. Što se išlo dublje prema Čečavi i Šipragama, prema planinama Uzlomcu i Borji, stanje je bivalo sve teže i gore. Glad, oskudica, bolesti i strah su pritiskali narod kao neizmerna i beskrajna patnja.

Sa takvim narodom trebalo je znati i hteti deliti sudbinu, saosećati a, kad go je to bilo moguće, i pomoći mu. Oskudica je pogađala i Brigadu. Obroci su postali sve oskudniji, snabdevanje neurednije. U kazanima je bilo sve manje mesa i soli, a sve više čorbe i zobenice. Izbori snabdevanja su presahli.

Počela je zima. Hladne kiše, snegovi, blato i bljuzgavica, na visinama sneg, led i mraz. A Brigada je bila stalno u pokretu. Njena snaga u borbi sa četnicima bila je u pokretljivosti. Ili izdržljivosti, u dokazivanju da su vičniji i spretniji u partizanskoj taktici. Ma gde da su se pojavili četnici, trebalo ih je pronaći, poterati, uništiti, pa makar ih bilo i samo dvojica. Ali, i to je imalo svoju cenu: umor se uvlačio u noge, cipele su se kidale, odeća cepala. Bilo je sve više bosih, odrpanih, izmučenih i nadasve umornih. Pojavio se i tifus - po selima, među četnicima, pa i u Brigadi.

*

Treći bataljon je u selu Brezovljani. Žene kukaju. Mole partizane da se smiluju njihovoj deci. Neka ih ne ubiju. A po kućama, u teškom tifusu, leže četnici, u stvari dečaci od po petnaestak godina koje su četnici na silu mobilisali i bolesne ostavili po selima. Jad i tuga od stradanja. Nema lekova, a od trbušnog tifusa umire se u velikim mukama. Sve se čini da se pomogne toj jednoj deci koju je rat ščepao svojim nemilosrdnim čeljustima.

Borci 2. čete 3. bataljona nose svog komesara Josipa Juraka. Bunca, grči se, na trenutke moli da ga ubiju. Tifus. Trese ga već danima. Četa ulazi u selo kraj Prnjavora i unosi ga u jednu kuću. Živeo je do večeri. Za svoje dvadeset i dve godine Josip Jurak je prošao dug i težak put od zagrebačkog Černomerca do Prnjavora. Učenik, skojevac, pun snova. Još 1942. godine sa svojih dvadeset godina, u vreme kada je bio podvig napustiti Zagreb, a još više od toga, ilegalnom vezom, od javke do javke, danima putovati do oslobođene teritorije, Jurak je

krenuo na taj opasan put. Došao je u Brigadu, koja ga je prigrllila, a on joj se nesebično predao. Postao je i komesar čete. Uzeo ga je tifus. Uzela ga je bosanska zemlja.

Pojavili su se i čerkezi. Vojska na konjima. Dolaze iz Banjaluke. Krstare po selima oko Prnjavora do Dervente. Zli i okrutni, ali više od svih drugih vole piće i napastvovanje žena.

Izviđačka grupa Brigade našla se u selu Lišnji. Desetak partizana. Izviđaju, prikupljaju podatke. U grupi su Mirko Mazurić, Dragan Puđa, Ivan Pejić, Josip Vinković...

Vinković je nedavno imao pravu odiseju. Na maršu ka Savi spopala ga je dizenterija. To ga je mučilo i iscrpljivalo. Nije se žalio, niti tražio pomoć, ali je često izostajao za kolonom. Tako je, pri jednom napadu dizenterije, duže izostao u grmlju i izgubio vezu sa kolonom. Kada je izišao, nigde nikoga. Mrak, u daljini se čuju psi. Oko njega zjapi noć. Ne zna gde je, niti na koju stranu da krene. Bio je očajan. Na sreću, znao je da se ide prema Savi. Nakon lutanja od dva dana i noći, od sela do sela, krišom i oprezno, naišao je na sredovečnu ženu koja mu je dala pouzdan podatak da je Brigada prešla u Bosnu kod Dubočca.

Borac Vinković je bio partizan od glave do pete. Stupio je u Brigadu u Moslavini. Bio je toliko vezan za svoje drugove, za sve ono što čini biće Brigade da bi otišao bilo gde, bez obzira na opasnosti, samo da stane u stroj na svoje mesto. Sa tim mislima stigao je noću na blatnjavu obalu Save. U jednom trenutku je pomislio da pušku sakrije u grmlju. Sa puškom će sigurno potonuti. Nikada nije plivao toliko koliko je široka Sava. I to u decembru

i još noću. I sam samcat. Izuo je cipele. A pušku stegao oko vrata.

Život je bio u pitanju, ali nije mogao da baci, ostavi ili sakrije oružje. To je bio zakon. Za oružje se ginulo^ Iz partizanske puščane cevi radala se sloboda. Šta bi mu rekli drugovi, njegov komandir, da se vrati bez oružja. Zaplivao je niz Savu.

Iscrpen, polumrtav, prešao je na drugu obalu, zavukao se u šiblje i zaspao. Srećom, Brigada nije odmakla daleko. Posle još podosta lutanja i puno sreće, Vinković se vratio u Brigadu.

Sada u Lišnji, sa svojim drugovima izviđačima, raspituje se o neprijatelju. Slušaju gotovo neverovatne priče o čerkeskim bestijalnostima u selu. Silovali su čak i starice i devojčice. Narod je ogorčen, prestrašen, a i partizani.

Izviđači nastavljaju put. Zaustavljaju se radi odmora na brdu kod škole. Tu je i nekakva partizanska straža. Na decembarskom suncu većina je i zadremala. Koliko dugo, ko zna, kad ih prene uzvik: Kozaci!

U panici su svi potrčali niz strmi, duboko usečeni put, pravu vododerinu. Bežali su bezglavo. Vinković se sapleo i pao. Preko njega su jurili konji. A ispred...

Čerkez je sustigao partizana, podigao se u stremenu i sevnuo sabljom. Nesrećni partizan se raspolučen skljojao. Drugom je glava, kao da se otkinula, nastavila da se kotrlja niz put. Ivan Vinković se bacio u šipražje pokraj puta. Pijani čerkezi su napravili masakr, a on je nemoćan, ukočen od straha, još satima ležao duboko u vododerini u nepristupačnoj divljoj kupini. Tek pred veče se iskrao i ponovno počeo da traga za Brigadom sa svojom strašnom pričom.

Krajem 1943. neprijatelj je ponovno krenuo da uništi glavne snage Narodnooslobodilačke vojske i sačuva ugrožene komunikacije na Balkanu, koje su za njega, posle teških poraza na Istočnom frontu i pada Italije, bile od životne važnosti. Pravac glavnog udara usmerio je na istočnu Bosnu. Da bi taj pritisak oslabio, Vrhovni štab NOV i POJ naređuje svim jedinicama, širom Jugoslavije, da predu u ofanzivu. Široki plan borbenih dejstava obuhvatio je i napad na Banjaluku, veoma snažno uporište u Bosni.

Noću između 24. i 25. decembra 1943. tri bataljona 12. brigade i Motajički NOP odred napali su u isto vreme uporišta: Bosanski Dubočac, Pijevalovac, Bijelo Brdo, Korače i Agiće, u kojima je bilo oko dvesto ustaša, te uporište Kukljanovac, koji je branila satnija domobrana. Bio je to obuhvatni napad iz pravca Save i od sela Smrtić. I to je bio deo plana napada na Banjaluku. Iz svih tih mesta neprijatelj je proteran, ali je, vešto manevrišući, uspeo da se izvuče u Derventu.

Dvanaesta brigada je u to vreme bila pod komandom 11. udarne divizije, a ona u sastavu 5. krajiškog korpusa. Sve su te snage napadale Banjaluku. Slavonci su dobili zadatak da zatvore pravce od Dervente i Bosanskog Kobaša.

Procena je bila da će neprijatelj žestoko reagovali sa svih strana pri napadu na Banjaluku, jer je ovo mesto bilo stožer odbrane u dolini Vrbasa i u povezivanju zapadne i centralne Bosne. Zbog toga su i obezbeđenja imala zadatak da po svaku cenu spreče prodor opkoljenoj Banjaluci.

Štab Brigade primio je naređenje sa izuzetnom odgovornošću: komandant Josip Antolović Hrvat i

komesar Ivan Senjug Ujak su sa štabovima bataljona utanačili zadatke. Svi su se složili da 12. brigada u toj velikoj akciji brani čast i dostojanstvo Slavonije. Komandni sastav Brigade tada je bio: u 1. bataljonu komandant Dušan Ostojić Osman, komesar Anđelko Valter Slatki, u 2. Pero Dobričić i Bogomil Verbole, u trećem Milivoje Babac i Jovan Kokot Korčagin, i u 4. Vlajko Gavrilović i Ivica Miličević.

Napad na Banjaluku počeo je 31. decembra 1943. Ubrzo je na položaj 1. bataljona naišla motorizovana kolona čerkeza. Bataljon je pustio neprijatelja na blisko odstojanje i posle plotunske vatre krenulo se na juriš. Čerkezi su se dali u bekstvo prema Derventi. Bataljon je prešao u gonjenje neprijatelja do pred samu Derventu. Tom prilikom svu veštinu rukovođenja četom pokazao je komandir 2. čete Nikola Brković Hasan.

Na 3. bataljon koji je zatvarao put od Dervente, na liniji Cigansko brdo-Dubočki Brod, naišla je kolona od oko sedam stotina čerkeza, ojačanih artiljerijom i teškim bacačima. Čerkezi su nastojali da probiju položaj kod 1. čete, čiji je komandir bio već proslavljeni junak 12. brigade Milutin Vujnić, koga su, zbog izuzetne smelosti, prozvali Nebojša. Četrnaest časova vođenja borbe i osam uzastopnih juriša izdržao je 3. bataljon, zahvaljujući i tome što se dobro utvrdio, što su iskopali rovove punog profila u kojima su borci našli potpunu zaštitu. U odbijanju juriša osobito se istakao puškomitraljezac Dušan Marelj i Ivan Moslavac, kao i nišandžija teškog mitraljeza Petar Živković, kome je rafal dva puta presekao šaržer na mitraljezu.

Drugi bataljon se nalazio na osiguranju prema Bosanskom Kobašu. Četnici, pod komandom Vlade

Vinčića, zaposeli su i utvrdili vis Gavranić i odatle pripuevali. Samo jedna četa bila je dovoljna da rastera ovu skupinu.

Međutim, borbena situacija kod 3. bataljona se naglo pogoršavala. Nakon što je ceo dan u talasima jurišao, neprijatelj se odjednom umirio. Spustila se noć, tamna, puna neizvesnost. U zatišju su se čerkezi pregrupisali, pod okriljem noći dopuzali do samih rovova bataljona i jurnuli na nož. Bataljon je morao da se povuče. Da čerkezi ne bi zašli iza leđa 2. bataljonu, štab Brigade naređuje da se i oni povuku na nove položaje.

Borba za Banjaluku dostizala je vrhunac. Krajiške brigade zauzele su gotovo polovinu uporišta. Za to vreme izvlačen je na oslobođenu teritoriju ogroman ratni plen. Bilo je to 3. januara 1944. Tada neprijatelj težište borbenih dejstava prebacuje iz istočne u centralnu Bosnu. Iz nekoliko koncentričnih pravaca, iz doline Bosne, od Teslića, Doboja i Dervente sručaju se na teren gde se nalazila 12. slavonska udarna brigada.

*

Siloviti napadi na 3. bataljon bili su početak nastupanja neprijatelja pravcem Derventa-Prnjavor-Snjegotina. Pošto je nastupao u nekoliko kolona, a 12. vodila aktivnu odstupajuću odbranu, pojedini bataljoni su se nalazili čas u poluokruženju, čas odsečeni da bi se, ipak, svi uspešno, iako uz dano-noćne i iscrpljujuće borbe, izvlačili u pravcu planina Uzlomac i Borja, u čijim su se neprohodnim gudurama nalazile partizanske bolnice i skladišta.

Četvrti bataljon bio je prethodnica Brigade. Kolona se satima probijala kroz snežnu vejavicu.

Putu nema kraja. Samo brda, brda. Iza jednog dolazi drugo, treće, sve strmije i teže. I tako u nedogled. Nigde kuća ni naselja, samo poneka pojata. I paprat, sasušena ljuta, otužna mirisa. Od dugih i iscrpljujućih marševa, gotovo je polovina boraca ostala bez obuće. Raspale cokule se pričvršćuju, umotavaju maramicom, krpama. Više se ne zna šta je bolje - umotati glavu ili noge. Sitan, oštar sneg bije u lice, oči. Ruke se koče. Njima ne sme da se hvata hladan čelik puške, mitraljeza. Lepi se koža do bola. Oči upale, usta suva, usne popucale, krvave. Ali, marš ima svoj cilj i mora se dalje. Najzad selo. Tek što se čelo kolone primaklo prvim kućama, sa svih strana osu se paljba. Bataljon je brzo zauzeo borbeni raspored po obližnjim uzvišenjima. Po ciki i podvriskivanju vidi se da su u pitanju đikani.

Nakon tri dana neprekidnog marša, bez sna i odmora, preko snežnih goleti, bez veze sa Brigadom, uznemiravan od četnika, 4. bataljon stiže u selo Kovačeviće. Bosansko selo, raštrkano po ćuvicima, siromašno. Bataljon se raspoređuje u nekoliko kuća. Bilo je vremena samo da se borci malo okrepe, a potom je nastavljen pokret prema Maslovarama. Ali, tokom daljeg marša, u snežnoj goleti, sreću kolone Krajišnika koji su se povlačili od Kotor Varoši prema Uzlomcu i Sipragama. Vesti su bile obeshrabrujuće. Nemci su nadirali sa svih strana. Nastupali su širokim frontom, u borbenim udarnim i jurišnim kolonama. Bile su to jedinice, obučene za dejstva u planini, opremljene za zimske uslove. Iz potpune beline iskršavali su maskirani poput aveti. Sistematski su pretraživali svaki teren, a vodili su ih četnici, poznavaoći i najskrivenijih surduka i ponora.

Bataljon se vratio u selo Kovačeviće kasno u noć. Sneg je još dublji, vetar ledeniji. Ponovno se

borci raspoređuju po kućama. Legaju oko ognjišta. Ako je postojalo nešto blagosloveno i željeno, onda je to tog trenutka, bilo malo topline i malo sna. A to je davala bosanska kuća. Jedna prostorija. Na sredini ognjište sa žarom i pepelom. Nad ognjištem bakrač. Iznad glava šindra, crna kao noć, od dima. O crnim zidovima vise tikve, venac luka, motika, kosa. U jednom uglu koza na malo suve paprati, u drugom unezverena žena stiska uza sebe dvoje dece. Dim nagriza oči kao kiselina, vazduh začas postane zagušljiv, a proklete vaške kao da su podivljale.

Tek što se bataljon razmestio, prasnuše pucnji. Na selo su ponovno napali četnici, ali su se brzo razbežali, ostavljajući za sobom nekoliko mrtvih. Tek toliko da ostatak noći borci provedu u budnom stanju. A u jutru, koje je osvanulo mirno i hladno, začu se iznenadno i prodorno: Banda!

Ovoga puta to su bili Nemci. Napadali su odasvud. Potpuno iznenađeni, uhvaćeni na prepad, zasuti unakrsnom ubitačnom vatrom iz mitraljeza i automata, iz neposredne blizine, u gužvi, bežanju, panici, partizani su bili prava meta profesionalnih ubojica. Padali su mrtvi oko kuća, plotova, u šljivcima, ostajali su da leže nepomični na belom snegu. Ležali su kao mrke krpe. Mrtvi nepomični, a ranjeni bauljali zapomažući.

Među ranjenima je i Stjepan Pavleković, zamenik komesara 4. bataljona, rodnom iz Siska. Rafal mu je presekao obe noge. Shvata da nema pomoći. Crne senke su sve bliže. Odvrće bombu i aktivira je...

Treća četa koja je ranije ustala i bila spremna za pokret, iznenadni udar je dočekala spremnije i, što je najvažnije, bez panike. Komandir Drago

Manojlović i komesar Franjo Brozović, procenjujući trenutno šta se dešava, povelu su četu u protivnapad. Samo taj trenutak hrabrosti povratio je samopouzdanje kod ostatka bataljona. Otpor Nemcima postajao je organizovan i žešći, pa je i ono najgore, uništenje bataljona, sprečeno. Po dubokom snegu, uz paklenu vatru, po delovima, bataljon se nekako izvukao i dočepao kose. Ali, ovaj prepad, prava ratna katastrofa, za samo sat borbe, odneli su 4. bataljonu trideset pet mrtvih i više od desetak ranjenih boraca, svu komoru, tovarne konje. Bio je to najtragičniji dan 4. bataljona 12. brigade.

*

Devetog januara je cela 12. brigada u selu Kaoci, duboko u centralnoj Bosni. Selo je izgubljeno u planinama, u snegu i vihorima. To je bila krajnja tačka njenog povlačenja i manevrisanja pred velike neprijateljske ofanzive. Tu je dobijeno naređenje za povratak na sektor Motajice.

Povratak je bio isto tako tegoban. Sve pokriveno dubokim snegom. I opet hladne noći i tmurni dani. Hrana je oskudna, u stvari gladuje se. Sam bog zna kako se intendanti i ekonomi snalaze i gde uopšte u ovoj pustoši nabavljaju hranu. Jer, sva bosanska brda, prošarana senkama, naselja koja se priviđaju, postiru se pod mračnim i teškim nebom. U mutnom danu, gustoj sutonskoj vejavici ne čuje se ništa osim nejasnog škripanja snega, pomešanog sa zveckanjem porcija, redenika i konjskih samara. Povijeni i pogureni borci, mnogi u rite obučeni, idu dugim, umornim korakom, sve u strahu da ne izostanu. Poneki u očajanju, nema druge, već bosu nogu zamotava komadom ćebeta, ali to dugo ne

drži. Iza njihovih koraka, u snegu ostaje trag krvi. Ima ih koji bi sebi, na časak, preuredili obuću, ali to je samo varka: odmoriti se, bar za tren. Zbog toga se često čuje oštro upozorenje: Diži se! Ko je seo, a nisu ga primetili, izgubljen je.

Ipak, Brigada napreduje. Duh i bodrost partizanskog ratnika i kad izgleda da je sve na izmaku izvlači iz sebe novu i novu snagu da se izdrži. Promrzao do srži, on odmiče, zanesen samim sobom, preko beskrajnih i ubistvenih bosanskih brda, satrven bolom, mešavinom osećanja poraza i očajanja, a ponajviše razmišljanjem - ima li svemu tome kraja?

A sve prolazi i čovek sve izdrži.

Veliki marš je završen. Bilo je potrebno nekoliko dana da se Brigada povrati i već je čekaju novi zadaci: napad na Prnjavor.

Živopisna varošica Prnjavor, smeštena u gornjem toku Ukline, ima prirodni vojni značaj, na sredokraći je puteva Banjaluka-Doboj-Slavonski Brod-Kobaš-Srbac. Nalazi se u središtu gusto naseljenog i bogatog područja. Uoči napada u tom uporištu su se nalazile 1. bojna 4. lovačke pukovnije - oko šesto pedeset vojnika. Mesto je, radi odbrane, bilo izuzetno utvrđeno.

Pored 12. brigade, Prnjavor je napadala i 14. srednjobosanska brigada. Plan je predviđao da dva bataljona krenu na uporište sa južne, jugoistočne i istočne strane, a dva bataljona da budu na obe'zbeđenju pored reke Ukline, u ukrinskom Lugu, te dalje preko puta Derventa-Prnjavor do sela Palačkovaca.

Prvi je bataljon imao zadatak da skrši otpor kod bolnice u centru grada i kod džamije na samom putu. Drugi - da prodre sa istočne strane i ovlada

sistemom utvrđenih zgrada. Iako napad nije tekao po planu, zahvaljujući upornosti Štaba brigade na tome da se zadatak mora izvršiti, bataljoni su u uzastopnim napadima sabili neprijatelja u centar. Tu ih je većina zarobljena, ali je jedan deo uspeo da umakne u pravcu Dervente. U Prnjavoru je razbijena 1. bojna, o čemu svedoči oko 150 poginulih domobrana. I ovom prilikom zaplenjen je ogroman ratni materijal, što je bilo dovoljno da se 12. slavonska brigada snabde i kompletno popuni oružjem, municijom i drugim ratnim potrepštinama.

*

Boravak u Bosni je za 12. brigadu neprekidno manevrisanje. Desetak dana posle Prnjavora Brigada sadejstvuje sa bosanskim brigadama u napadu na Doboј i Teslić. U obe ove akcije ponovno su Slavonci pokazali veliku umešnost u borbama za naseljena mesta, u uličnim sukobima i u zauzimanju utvrđenih zgrada. Tako je prošao ceo januar. Stalno u pokretu, Brigada je mnogo puta prelazila brzu reku Bosnu, Usoru i Ukrinu.

Gaženje bosanskih reka do iznad pojasa u januaru, često i više puta za noć, da bi se neprijatelj iznenadio, što pre stiglo ili nadoknadilo vreme, valjda je borbena radnja koju bi svaki borac najradije izbegao, a svakako prokleo. Voda je brza, izuzetno ledena, a na dnu samo oštro kamenje. Jedan neoprezan korak i voda te odnese. Oni slabiji, manji rastom i bolesni drže se konjima za repove, pridržavajući se međusobno rukama. A kada se izađe na obalu, mraz čini svoje: odeća počinje da se ledi, a šljunak u cokulama stvara opake rane na nogama.

U tim se prilikama vide i kakvi su ljudi. I dobija se odgovor na pitanje zašto su neki omiljeni. Zašto ih borci slede. U napadu na Prnjavor, komandant i komesar Brigade, Antolović i Senjug bili su u streljačkom stroju. Došli su u 1. i 2. četu 2. bataljona kod komandira Alekse Srdića i Mirka Pavkovića. Baš kod njih se rešavala borba. Tu je bilo težište. Zato su i ušli među borce, sa njima jurišali, lično odbijali protivnapade. Snaga ličnog primera starešine je nezamenljiva.

Tako je i sada na obali Bosne. Oni pokazuju primer. Sjahali su s konja i ustupili ih partizankama. Sami su gazili vodu sa ostalim borcima. Činili su to i drugi koji su imali konje. Tako su se lakše podnosile strahote.

S vremenom se u partizanima dosta toga promenilo: između starešina i boraca povećavale se razlike. Što se išlo navije, razlike su bivale veće. Počelo se isprva sa boljim oružjem, pa sa hranom, boljom i lepšom uniformom, jahaćim konjima, činovima. Primalo se to isprva ispod oka, ali posle sve više kao razumljiva potreba. Međutim, narav je čoveku njegova sudbina. Partizanski moral je najviše uticao na najmlađe, teže na već formirane ljude. Bilo je i onih koji su u uslovima partizanskog života priuštiti sebi razne komfore, želeli privilegije i čim bi im se za to ukazala prilika, pokazivali su svoju narav. I u prvim partizanskim karakteristikama bilo je ovakvih ocena: neskroman, prgav, nedisciplinovan, nagao, neiskren, sklon raskalašnom životu... A onda se u borbi potvrđivalo: ako poznaješ sebe, a poznaješ i ceniš svoje potčinjene i oni će tebe poštovati.

Tako je snaga ličnog primera klijala i rasla, venula i iščezavala. Bila je izvor bodrosti, ali i

opadanja morala i rasula. Ljudi su se ushićivali, ali u pojedinim primerima i razočaravali jer im je izgledalo da to nije u skladu sa ciljevima narodno-oslobodilačke borbe i sa načelima partizanske zakletve.

Stanje u 12. brigadi i njen izgled, a naročito pravilno ponašanje boraca i starešina prema narodu, bili su isto toliko važna misija u centralnoj Bosni, koliko i borba sa oružjem. Opšte siromaštvo, zaostalost u svakom pogledu, nepismenost, verska zatučnost, predrasude, nepoverljivost prema stranom i svemu novom, pogodavali su taktici i politici četnika, ustaša, muslimanskih fašista, svemu što se porodilo i žilavo uvlačilo u ovo višenacionalno stanovništvo, suprotstavljajući ga međusobno i u isto vreme omogućavajući njegovu pljačku i držanje u pokornosti.

Bio je to onaj front koji nije imao određenog i jasnog protivnika. Nije se na njemu brojao protivnik i snaga oružja, teško je bilo proceniti njegove namere i postupke, vreme trajanja. To je bilo okruženje, stanje duha, talog vremena. Sve je povezano: mir, oboren pogled, opasnost, prividno spokojstvo i posvuda sumnjive senke. Rat kao da je ovde prirodu učinio divnijom i raskošnijom, dajući svim oblicima života njihova svojstva: zimi studen, proleću raskošni kolorit, nebu plavetnilo. Ali, ljudi su postali divlji i surovi, nepoverljivi i prevrtljivi, u njihove se duše uvukao strah i strepnja, osećanje da je sve što je bilo dobro otišlo u nepovrat, a na svakom koraku i od svakog čoveka može se očekivati samo zlo.

I taj je front trebalo probiti, savladati sumnju i strah, nepoverenje i mržnju. Bio je to najvažniji zadatak političkih komesara. Dvanaesta brigada je imala vrsne komesare, ljudi koji su verovali u ideje,

kao što vernik veruje u Boga. Ipak razumljivija strana ideja bila im je narodnooslobodilačka borba, a u njenoj suštini sve je bilo idealizirano i plemenito od običnih svakodnevnih postupaka i ponašanja, do sudbinskih i životnih postupaka. Razumljiv i sažet način komesarskog mišljenja bio je: iako ne znaš šta je marksizam-lenjinizam, znaš šta je pravo i dobro. To pravo i dobro su marksizam i lenjinizam, a sve ostalo su reakcija i fašizam. Reakcija je bila opšti pojam za sve negativno i ružno između neba i zemlje.

*

Komesar brigade je Ivan Senjug Ujak. U Brigadi je sazreo, postao ličnost sa velikim ugledom i poverenjem. Nigde to nije naučio. Učili su život i borba da vojska i narod moraju biti povezani kao usne i zubi. Zato je sve znanje, vreme i mogućnosti usmeravao radi stvaranja prijateljstva, poverenja, od slučajnih susreta do druženja, sastajanja i pružanja svakojake pomoći ljudima. Imao je dobre saradnike u komesarima bataljona: Jovanu Kokotu Korčaginu, Ljubi Mraoviću, Ivici Miličeviću. Bili su to izuzetni mladi ljudi, naraštaj kakav može da stasa samo u teškim i surovim vremenima kada se zaista oblikuju najplemenitije ljudske osobine.

Brigada je u prvim mesecima svog postojanja imala na čelu agitpropa Ferdu Milića Feđu, nadarenog političkog agitatora, kaljenog još u Španiji. Sada je na tom mestu bio ne manje sposoban Mihajlo Javorski Bata. Bio je to provereni revolucionar, vrlo obrazovan, predratni student i član KPJ od 1937, član Okružnog KP Hrvatske za Slavonski Brod. Uhvaćen je, ali bez dovoljno dokaza nije pogubljen, već zatočen u Lepoglavu, odakle ga je oslobodila

12. brigada. Njegovo revolucionarno iskustvo i znanje u radu s narodom, naglašavanje strpljivosti, potreba proučavanja navika, običaja, načina života žitelja, te njihovo poštovanje, što je kao partijska i politička linija strujalo celom brigadom, tokom dana i meseci boravaka u Bosni, urodili su plodom. Dvanaesta je postala vojska toga kraja, uzdanica i zaštitnik naroda i ljudi, bez obzira na sve njihove razlike.

Dvanaesta brigada je u to vreme imala oko hiljadu ljudi u stroju. Od toga više od stotinu drugarica. Na političkom frontu ove hrabre i požrtvovane devojke bile su najbolji melem za ljudska srca. Plašljive, nepoverljive i religiozno vaspitavane žene oko Motajice i na celom tom području, snebivale su se pred ženama u uniformi, pred partizankama. Svašta su čule i slušale od četnika, domobrana, ustaša i folksdojčera o partizankama, o njihovom poreklu i moralu, o razvratu i bludu u brigadama. Ali zdrav razum i bistar pogled čine svoje. Boraveći po selima i kućama, žitelji su videli da su to ipak samo mlade i mile devojke, vredne i vešte, da mnogo znaju, da su poštene i iskrene. Kad njihovi drugovi spavaju i odmaraju, one ih krpe, zavijaju, leče, miluju ih brigom i pažnjom kao da su im majke, sestre ili najrođenije. Svoje prigušeno devojaštvo, nepoželjno supružanstvo i zabranjeno materinstvo one su preobraćale u nadu, u nežno drugarstvo. Takve su bile i sa narodom, posebno sa ženama. Njima su znale da se približe samo ženama znanim i prepoznatljivim vezama, onakvima koje spajaju duše i srca, jače i iskrenije od bilo kakvih reči i prenemaganja. Tu su se neraskidivo zbližavali Slavonija, Srem, Moslavina, Kalnik, slavonska Brđanska

i sva njena sela i varošice sa Muslimankama, Srpkinjama i Hrvaticama ovog kraja, majka sa ćerkom, učenica sa seljankom. Opuštene, ponesene pričama, one su „tkale“ bliskost koja se obimno prelivala svuda oko njih: i po Brigadi i u selima.

I život je bio moćniji od svega. Kurir Stevo Grčić iz Dalja kod Osijeka nosio je izveštaj od komesara čete komesaru bataljona, iz zaseoka više sela Smrtića u drugi zaselak. Sa brda na brdo. Bio je šesnaestogodišnjak, sa prvim maljama iznad usana, garave kose, po stasu je nagoveštavao kršnog momka. Obesio pušku, bezbrižno ide stazom uz brdo, nizbrdo. Nailazi na stazu koja se odvaja i u grmlju primećuje kućicu. Mlad je i znatiželjan. Kućica prava stračara od blata, krov od slame, okolo nekoliko kokošaka i kraj hrpe drva devojčica od tri—četiri godine, jadno obučena, sa krastama po rukama. Stevo postade oprezan, skine pušku. Kad na vratima žena: uplašena, ukočena. Malo zbunjen, Stevo pita kobajagi za put, pa zaište vode i sede na panj. Žena mu donese mleka. Oslobodila se, stajala, gledala ga. Kaže mu da je on još dete. Kako to da je u vojsci. Odakle si. Stevo je i dalje gleda. Viđao je u Bosni siromaštvo i nemaštinu svake vrste, ali ovako jadno obučenu ženu nije. Haljina od konopljina platna, gotovo se raspala oko bedara. Golo telo. A bila je mlada sa velikim jedrim grudima i obnaženim snažnim belim butinama. Sedeli su, gledali se, devojčica se zaigrala, a žena uhvati Stevu za ruku i odvede ga u kuću. Bila je nežna i blaga, ko zna koliko sama i željna. Legla je na slamu prekrivenu asurom. Stevo dotad nije znao šta je žena, ali za svakog mladića njegovih godina to je bio najmoćniji zov života. Skinuo se i predao zagrljaju ruku i nogu mlade i zdrave žene.

Rastali su se nežno i bez reči. Suze su joj zamutile oči. Sklopila je njegove ruke na svoje grudi i onda ga pažljivo prekrstila. Stevo pode, ali se posle nekoliko koraka vrati. Iz svoje torbice izvuče zamotljak u beloj krpici. Bio je to grumen soli koji je ljubomorno nosio i čuvao. I ode.

*

Između velikih akcija, kakvih je 12. brigada u Bosni imala dosta, gotovo svakodnevno je dolazilo do čarki, pripucavanja i uznemiravanja četnika. Posle nekoliko meseci Brigada je uništila četničku Motajičku brigadu, poubijala ili zarobila četničke glavare, razorila njihovu osnovu, podršku u narodu. Severni deo centralne Bosne je postepeno, ponekad bolno, ali nepovratno, postajao partizanski. Slom glavnih četničkih snaga u bici na Neretvi i njihovi uzastopni porazi u drugim delovima Jugoslavije doprli su i u taj kraj. Ali, ostale su da životare njihove grupice, trojke, oni zadrli i u zločin zaglibljeni pojedinci. Dosta jada i ožiljaka naneli su 12. brigadi. Od njih su ginuli stari i prekaljeni borci. Ubijani su iz zasede kada se tome malo ko nadao.

Treći bataljon je imao bazu u selu Jadovici. Odatle je odlazio u akcije, tražeći četnike. Selo bi ostalo prazno i po nekoliko dana. I tada bi u njega upadale četničke grupe. Činili bi odmazde, pljačke, ponovno uvodili svoju vlast. Da bi se tome stalo na put, smišljen je plan: kada idući put bataljon napusti selo, u njemu će konspirativno ostati jedan vod. Sa vodom su ostali i Dušan Drlić Kormilo, zamenik komesara Brigade i Ivan Buzov Mrakan, informativac brigade. Pritajeni, čekali su četnike dan i noć. I nisu ih dočekali. Četnici nisu došli. Vod je krenuo

za bataljonom. Na čelu su bili Kormilo i Mrakan. Jahali su i odmakli od voda. Iznenada zapuca i dva partizana padoše. Zauvek.

Bio je to težak udarac. Dušan Drlić Kormilo dvadesetdvogodišnji prvoborac iz ustaničkog sela Klise prošao je put od borca i političkog delegata voda, do zamenika komesara Brigade i sekretara brigadnog komiteta Partije. Došao je na mesto Pere Cara Zvrka, kao jedan od najiskusnijih i u svim prilikama provereni komunista i borac. Učestvovao je u svim borbama Brigade od Budića do Bosne gde mu je podmuklo četničko zrno zaustavilo život.

Ivan Buzov Mrakan, dvadesetpetogodišnji Kninjanin, mladost je proveo u Donjim Andrijevcima kraj Slavonskog Broda. Mladi radnik je još pre rata postao skojevac, a nakon okupacije bio i uhapšen i izveden pred zloglasni pokretni preki sud bojnika Ivana Štira. Spasio se pravim čudom, a potom odmah otišao u partizane. Iskustvo iz predratnog revolucionarnog rada uticalo je da mu je u 12. brigadi poverena odgovorna dužnost obaveštajnog oficira.

Dva prvoborca, dva druga, pala u istom času, sahranjeni su uz partizanske počasti na seoskom groblju u selu Jadovici. Dušan je bio Srbin, Ivan Hrvat. To na sahrani niko nije pomenuo. To je bilo nevažno.

Više se ne misli na vreme, niti na pravac kretanja. Bar tako je u četama, vodovima, kod običnog borca. Hiljade uobičajenih postupaka postali su jednostavna navika, a boravak u Bosni je stvar sudbine. Dokle, kuda, zašto, sada to kao da i nije važno, niko ionako nije potpuno siguran šta će se desiti idućeg dana. Ipak, neovisno od te prividne

ravnodušnosti, vreme teče. Došlo je proleće. Sve je ozelenelo, rascvalo se. Vazduh je pun mirisa i života. Bosna je prelepa: i hirovita i smirena. Tu se jedino oblak ljubi sa šumom, a orao visoko na nebu svima čuva stražu. Crkve i džamije se dodiruju, bez obzira na to šta ljudi misle o tome, a oni prestareli ljudi, na samom pragu smrti, znaju tajnu osvedočene mudrosti: ono što jeste to i mora biti, i mora biti kako jeste.

*

I Smilja Grabić, partizanska devojka što je sa strepnjom ispraćala najmlađeg brata Rada na drugu obalu, u nekim trenucima traži osamljenost i predaje se mislima. Zapravo je sada uopšte tako: duša je kao magla, misli je nose i oblikuju, kada je oko čoveka mirno i spokojno, a postaje beživotna kada unaokolo besni rat. Plakala bi, ali nema suza. I Rada je izgubila. Poginuo je zimus u Kovačevićima, u onom strašnom i iznenadnom prepadu na 4. bataljon. Kako je poginuo, da li se mučio pred smrt, gde je pokopan? Imao je samo devetnaest godina. Smilja ima svesku i napisala bi pesmu o svojoj braći. Pesmu za četne novine. Ona bi u tu pesmu unela sav svoj bol, i svoju patnju. Ali reči su tako beznačajne i bezvredne, nemoćne i hladne, kao i sve laži i obmane koje se u njima uobličavaju. Ko da shvati jednu sestru, tako usamljenu i tužnu, daleko od kuće i zavičaja, upletenu i izgubljenju među ljudima i njihovim sudbinama.

Ipak, stalno se nešto iščekuje. To samo kazuje da je prilagođavanje i mirenje, navikavanje nešto veštačko, da to nije nikakav duševni mir i spokojstvo, nego potisnuta napregnutost. Najpre se čulo

o velikim promenama u štabu Brigade i po bataljonima.

Komandant Josip Antolović Hrvat, taj junak koji je razborito i tako dugo vodio Brigadu, odlazi na novu dužnost, a na njegovo mesto dolazi komesar brigade Ivan Senjug Ujak, što je bila velika radost, dok je za komesara postavljen Pero Car Zvrk. Odlazi i Borislav Mijljević Šubara. Proslavljeni junaci, prvoborci, vođe juriša, drugovi iz stroja i svih nedaća: Pero Dobričić, Bogdan Jovanović Tenk, Mirko Pavković i Pero Dobrić su sada na čelu bataljona.

Najzad je, isprva prigušeno, a potom sve glasnije počelo da se priča o silnoj želji, o povratku u Slavoniju, u zavičaj. Sve je, odjednom, obuzela silna radost. U opštem oduševljenju oživele su već izgubljene predodžbe o rodnoj kući, selu, roditeljima, o detinjstvu i dečastvu, o godinama bezbrižnosti i radosti, o svemu što je ostalo negde preko Save u Slavoniji. Sve je to živelo, a ipak, kao da ih cela večnost deli od toga, jedan nepremostivi bedem u kome se izgubila prva mladost. Život je dobio tvrdoću. Borba i rat, te stalno očekivanje smrti menjaju ljudsku dušu, utisnuli su u nju ožiljke, sumnje i svakojaka iščekivanja.

Ponovno u Slavoniji

Sada je sve lakše i jednostavnije. Čamci su obezbedeni, plan prelaza Save pripremljen je na vreme, svako je znao svoju dužnost od borca do starešine Brigade. A iznad svega je opšta radost učinila svoje: svako je nastojao da bude što bolji i korisniji. Bilo je i toplo.

Prebacivanje 12. brigade iz Bosne u Slavoniju počelo je noću 15. maja 1944. između sela Kaoci i Bosanskog Dubočca, na tri mesta. Odatle je sa tri brze pokretne kolone trebalo što pre savladati otvoreni teren između Save i glavne železničke pruge Beograd-Zagreb i od nje do ogranaka Dilja. Taj deo marš-rute bio je pun opasnosti i rizika, pa je i povratak obavljen velom najveće tajnosti, a preduzete su i odgovarajuće mere maskiranja.

Jedna je kolona imala pravac šuma Radinje na obali, selo Lužani; druga - kota 91, selo Stupnik i treća - Stari Slatinik. Neprijatelj je, ipak, sačekao Brigadu na železničkoj pruzi sa dva oklopna voza. Otvoreni teren, odnosno brisani prostor, sredina dana i svako zadržavanje pretilo je teškim posledicama. Međutim, brigadni diverzanti su na vreme presekli prugu, a bombaške grupe su spremno dočekale pancere. Za to vreme Brigada je u najkraćem vremenu, trčećim korakom, hitala ka Dilju. Nekoliko manjih pokušaja da se Brigada zaustavi zbrisano je gotovo u trku. U prvi sumrak 12. brigada je bila u svojoj Slavoniji, na bezbednim padinama Dilja.

*

Bili su to dani velikih promena. U Jugoslaviji je u to vreme već bilo jedanaest korpusa sa trideset sedam divizija, dvadeset osam samostalnih brigada i osamdeset šest partizanskih odreda. Ali, to su bili i dani kada su u potaji već bile spremne snage i gotovi planovi za napad na Vrhovni štab NOV i POJ i njegovog vrhovnog komandanta u Drvaru.

I u Slavoniji su se za tih šest i po meseci, koliko je 12. brigada provela u Bosni, dogodile velike promene. Šesti slavonski udarni korpus izrastao je

u vojnu snagu koja je imala potpunu kontrolu na teritoriji od Save do Drave, od Požeške do Daruvarske kotline. Formirana je nova Čehoslovačka brigada i Mađarski bataljon „Šandor Petefi". U jedinice su stupile hiljade mladića i devojka. Brigade su bile popunjene, snažne, borbene vojne jedinice, visokih ratnih kvaliteta. Neprijatelj se nalazio samo u desetak uporišta i na strategijskim saobraćajnicama.

Vesti o povratku 12. brigade šire se Slavonijom, a naročito brdanskom. Iz tih sela Papuka, Psunja, Požeške gore, Dilja i Bilogore i Moslavine najviše je boraca u 1. odnosno 12. slavonskoj udarnoj brigadi. Samo retke, nepouzdanе, i protivrečne glasine dopirale su preko Save o njoj. A sada se sa strepnjom i nadom očekuju mili i najbliži. Ali, zato je zvanično Brigada dočekivana kao jedinica ovenčana slavom, sa pesmama punim milja, hvale i poštovanja, a najsnažnije je zvučala pesma: „Dvanaesta je majka Slavonije - još je niko pobedio nije!"

Lica boraca 12. brigade u susretu s narodom kazuju da su srećni i ponosni. Vratili su se bogatiji, iskusniji, sa širim vidokrugom, sa novim saznanjima. Upoznali su nove krajeve, ljude i njihove običaje, nova sela i gradove, sagledali širinu narodnooslobodilačke borbe i snagu Narodnooslobodilačke vojske u jugoslovenskim razmerama. Odmerili su svoje snage sa novim neprijateljima. Pričama nikada kraja, ni radosnim, ni tužnim.

Brigada je u selu Paka, prostranom mekom diljskom selu, čiju sredinu miluje i rashlađuje rečica Pačica, a okolna brda čuvaju stražu pred vetrovima i nepogodama. U blagi suton oseća se miris nedalekog Sovskog jezera, jednog od retkih ostataka Panskog mora. Tamo u smiraj dana poleću i odleću

packe rode, a nebo je prepuno vivaka, lastavica, kreketanja i setne, otegnute pesme.

Teku dani i Brigada živi uobičajenim vojničkim životom jedinice koja odmara i priprema se za nove zadatke. Sada je Bosna jučerašnjica, ali sveže, žive uspomene same izbijaju na usne, kao iz straha da ne usahnu u varljivom sećanju.

*

Ljubica Ostojić, devetnaestogodišnja partizanka iz sela Lađevca kraj Okučana, priča jednu od onih balada koje putuju od čete do čete, da bi obišle bojište i ratište i izgubile se negde gde će ih neko i nekad otkriti i oživeti kao potresnu legendu o tragediji dva mlada bića.

Ko u Brigadi nije čuo i znao za Stojana Milinovića Abisinca, najmlađeg osamnaestogodišnjeg zamjenika komandanta 2. bataljona. Okretan, bistar kao munja, hrabar, trčao je od vodnika do komandira čete, pa u bataljon. Tako je napredovao. U borbama oko Prnjavora, kada je nadmoćniji protivnik opkolio bataljon, trebalo je probiti obruč. Stojan je na čelu. Bila je to bliska borba i jedan rafal pokosi Stojana. Mara Borčić, šesnaestogodišnja bolničarka, rodом iz sela Pivnica, priskočila je Stojanu da mu pomogne. Drži Mara Stojana za ruku, izvlači ga, oko njih zuje kuršumi, a ona ne vidi da joj se prikrada bandit iza leđa i kosi rafalom. I poginuše Mara i Stojan u isti tren. Mladi, bez mladosti. Iza njih je ostala samo priča.

Priča Ankica Dukić, duševna i nežna devojka sa Psunja, o najdražoj drugarici koje više nema. Sedele su često osamljene u vrbaku kraj Ukline, Ankica i sedamnaestogodišnja Štefica Serežan iz

sela Dereze. Pričale, saputale, poveravale se. Ankica se jadala: tako bi želela sve što doživljava da opiše i zapiše i jednoga dana, kada se vrati kući, čita majci i sestri. Ali, šta će jedna kada je nepismena. Stefica s ljubavlju uze obavezu. Ona Hrvatica, Ankica Srпкиnja: šta više želi, ćirilicu ili latinicu? Pa to je svejedno. Pismeno je pismeno, šta je lakše neka bude prvo. Ućile su strpljivo i Ankica, puna žarke želje, brzo naući ćitati i pisati. I onda je u sveščiću, u svakom slobodnom trenutku, zapisivala sela kroz koja je prolazila, imena žena, dece, brda, cveća, pisala o borbi i ljudima. Sveska je bila njeno blago, a Stefica najdraža drugarica.

Dode ofanziva i Stefica ode sa 4. bataljonom na Uzlomac. U selu Kovaćevići, u jedno rano jutro, pri nemaćkom prepadu, pala je izrešetana. A Ankica je i dalje upisivala u svoju svesku sve dok nije u koloni, jedne snežne noć, gazila Bosnu. Negde na sredini se okliznula, voda je ponela i umalo se nije udavila. Ali, voda je odnela i torbicu sa njenom sveskom. Sada u Paki želela bi da napiše pesmu o Stefici. Ne može nikako: misli su joj raspršene, suviše je tužna, suviše joj bola navire u dušu kada pomisli na Steficu. Sve to prića svojim drugovima i drugaricama.

A Đoko Radovanović, dvadesettrogodišnji Bršadinac, poneo je iz Bosne priću koja i nije za pričanje, niti za pisanje, pa ni za pamćenje. Ali, tako nešto jednostavno zauvek ostaje u ćoveku kao golema grudva iz straha i strave, a i sama pomisao na to izaziva trzaje i na javi i u snu.

Jednog prepodneva išli su Đoko i borac Petar Ivanović, rodом iz sela Zrinjske sa Bilogore, u

patrolu prema selu Smrtićima. Brigada se nalazila u selu Nova Ves, koje ju je srdačno primilo i ugostilo. Bili su to tek njeni prvi dani u Bosni i borci su imali oskudnu predstavu o terenu, a naročito o četnicima. Radi obezbeđenja patrole su slate na sve strane.

Idu Đoko i Petar polako i oprezno, zastajkuju, razgledaju putem, pa će i na ćuvik. Usput taraba od baskija, na putu svinjče sa trouglom oko vrata, okolo šljivaci i čudna tišina. U vazduhu se oseća da nešto nije kako treba.

Iz šiblja odjednom iskoči nekoliko bradatih prilika i za tren oka savladaše patrolu. Đoko i Petar se nisu ni osvestili, a već su bili vezani i vučeni uzbrdo, udarani kundacima i nogama. „Dolijali ste, majku li vam..." pa usledi podvriskivanje i udarci. Dovedoše ih na brežuljak. Tamo oveća kuća, belo okrečena, sa doksatom i ambarima. Pred kućom oko podužeg stola sede bradonje. Sto je pun kao za slavu. „Vide, vide... koga mi to dovode..." Diže se jedan krupan čovek, krvavih očiju, prosede guste brade, u suknenom bosanskom odelu sa redenicima preko grudi. Priđe, raskreči se i izdera: „Na kolena!"

Bili su to četnici zloglasnog Vlade Vinčića, nemilosrdni i do smrti zadojeni mržnjom protiv partizana. Tukli su, ispitivali, pa opet tukli dvojicu nesretnika, zalivajući svoj bes rakijom i podvriskujući.

Mahnitost je rasla. Glavni reče: „A sada, pilići, ovamo..." I svi pođoše iza kuće, niza stranu, gde je bila livadica, sa potočićem, nasuprot šumarak, okolo šljivici. Došli su nasred livade.

Đoko i Petar, dva nemoćna partizana, dva nemoćna mlada bića bili su okruženi sa desetak ljudi uzavrelih, izbezumljenih od pića. A sada, deco

moja, koji od vas još nije bocnuo komunističko kopile... Smeh i komešanje. Ti, Veljo, Obiliću moj, došlo vreme da omrčiš... I glavni bradonja natera dečaka od petnaestak godina da uzme nož. Prvo su oborili Petra. Leži Pero, gleda molećivo, tiho moli, da ga poštede, ništa nikome nije učinio. Moli, rečima nemoćnim, do neba očajnim, a strah mu se pretvorio u grcanje, trzanje. Dečak mu sede na grudi i poče nespretno i sa strahom nožem da struže preko grla. Samo ga je malo isekao, ali krv navre, a dečak baci nož i bace se na zemlju, grčeći se i ridajući. Ne mogu... Ne mogu, ne teraj me, tako ti Boga! Glavni se razbesni, udari nogom dečaka i razbešnjeno sam sede Peri na grudi. Gledaj kako se to radi, jebem vam majku kukavičku...

Đoko na koga sada baš i nisu obraćali pažnju, okrene se i iz sve snage potrči niz livadu. Trčao je, preskočio plot, uleteo u šašu, trčao. Čuo je poviike i pucnje odmah iza sebe. Ali je trčao, bio je lakonog, leteo je na krilima straha i života. Krici, psovke, pucnji, sve je to osećao kao vreli dah iza sebe. Trčao je, ruke su mu bile vezane, što ga je strašno sputavalo, ali je grabio i ponavljao: Pomozi Bože, pomozi Bože! Koliko je trčao, koliko je dugo spasa-vao život. Već je padala noć kada je partizanska straža na ulazu u Novu Ves zaustavila svezanog čoveka, partizana Doku, izbezumljenog i gotovo nesposobnog da bilo šta kaže u prvi mah. A bio je to veseljak, koga su znali i po pesmi. Kada bi suseljani zapevali: „Belo Brdo, Bobota i Vera - ta tri sela puna proletera" - Đoko bi uz partizansku vatru, grleno, da je odjekivalo kroz noć, odgovarao: „U Bršadinu svaka kuća znana, u Dvanaestoj ima partizana"...

Druga četa 12. bataljona 12. brigade u Breznici na Dilju

*

Posle desetodnevnog boravka u selu Paka, 12. brigada je, u sklopu ofanzivnih operacija, koje je 6. korpus preduzimao u istočnom delu Slavonije, ponovno krenula na razaranje i onespobljavanje glavne železničke pruge Beograd-Zagreb. Bilo je to vreme desanta na Drvar i učestalih pokreta trupa glavnim komunikacijama. U istočnoj Slavoniji su se pojavile i jake formacije čerkeza sa kojima su slavonske brigade imale sve češće i sve teže sukobe.

Prve veće borbe 12. brigada imala je na Dilju, gde su prodrli čerkezi, a zatim je sa 18. brigadom izvela veliku diverziju na pruzi između Andrijevice i Starog Topolja. Glavni teret ove akcije ponela je 18. brigada, a 12. je osiguravala napad. U nekoliko noći dignuto je u vazduh nekoliko transporata, neprijatelju su naneseni veliki gubici u ljudstvu i ratnom materijalu, a pruga je razorena na nekoliko mesta.

*

Milan Vignjević, brigadni centralista, i Mihajlo Buranj, linijaš hitali su iz sela Podgorja, prema selu Ostrošinci, da bi odredili teren za izvlačenje telefonske linije. Pre nego što su krenuli, u Brigadi je zavládala užurbanost. Proverava se oružje borcima se deli municija. U tek formiranoj Jurišnoj četi vodnik Trifun Ogar razgovara sa borcima i važno naglašava da već i samo ime govori o važnosti čete kojoj pripadaju. Svi su počastvovani izborom u Jurišnu, jer, ipak, biti u takvoj četi predstavlja i svojevrsnu čast. Ljuban Prodanović, komandir 3. čete 4. bataljona, rodom iz sela Budića, gde je 12. i formirana, posle četnog sastanka, jada se pred starim borcima: Mislio je da će po povratku iz Bosne Brigada do Psunja i Budića, gde ih narod toliko očekuje, a oni, eto, vreme provode na Dilju. Komandant 1. bataljona Dušan Ostojić Osman, čovek koji je prošao put od borca do komandanta nailazi na Marijana Biberovića, pred kojim je u hladu rascvetale lipe rasklopljen „šarac“.

Marijan je bio mešavina mladosti i ozbiljnosti, iskustva i dobrodušnosti, čovek koji je uvek znao pravu reč, ali je često bio zamišljen i usamljen. Znao

je da kaže da čudesa nisu po marskizmu, a ipak se dešavaju, a dešavaju se najviše kad ih najmanje očekuješ. Malo se znalo o njemu. Brigada ga je izbavila iz Lepoglave. Tada je zamolio da bude mitaljezac. Dobio ga je ubrzo u borbi u Trakošćanu, u Hrvatskom zagorju. Za nekoliko meseci on je postao čuveni mitraljezac 12. brigade. Redaju se podvizi: u prvoj borbi je pokosio desetinu ustaša, u Miokovićevu, u jurišu osvaja teški mitraljez, u Bosni juri četnike, ne hajući za glavu, u Prnjavoru sam zaplenjuje tri „šarca". Jedan od tih „šaraca" sada udešava. Razgovara sa komandantom Ostojićem. Najpre, onako po vojnički, posle kao dva drugara, Kaže komandantu: znam da ga moram dobro pripremiti. Dušan mu, onako izdaleka, reče da ako je ikad trebalo onda je to sada. I opominje ga da ne srlja uludo. Hrabre sreća čuva, ali nikad se ne zna. Marijan se zagonetno smeška.

*

Štab Brigade je u krajnje mobilnom stanju. Drži se plana: svako radi po svom zaduženju - vojnom, političkom, partijskom, operativnom, informativnom. Nebrojeni su poslovi koje valja obaviti do trenutka kada se krene na zadatak. Posle sve teče, zavisno od valjanosti izvršenih priprema. Mnogo je pouka u Brigadi koje su učile da se radost pobeđe slavila kada su pripreme bile ozbiljne i naporne, a da je uspeh bio polovičan, ako se u borbu išlo olako. To je u partizanskim uslovima potvrdila ona pravadna i u svim ratovima osnovna zakonitost: što više znoja na vežbi, to manje krvi u borbi.

Ujak, Ivica, Jovo, Mile su u Brigadi od njenog osnivanja. Ali, odskora su svi na sadašnjim dužnosti-

ma. Ivan Senjug Ujak bio je komesar, ali i po velikoj želji i molbi, a i na preporuku komandanta Antolovića postavljen je za komandanta Brigade. Ivica Miličević, predratni sarajevski đak, bistar i načitan, komesar je Brigade. Jovan Kokot Korčagin, dvadesetčetvorogodišnji mladić iz sela Gornje Vrijeske kod Daruvara je zamenik komesara, sekretar brigadnog komiteta, a Mile Puškarić, prekaljeni komandant bataljona, koji je završio prvu partizansku oficirsku školu - načelnik Štaba brigade.

Dobili su divizijsku borbenu zapovest. Pripremali su Brigadu. Šada imaju poslednji sastanak Štaba pred odlazak u akciju. Pred njima je karta, skice ucrtane na karti sa pravcima kretanja jedinica, plan uporišta sa obeleženim otpornim tačkama. Izmenjuju se zapažanja o stanju u bataljonima, u samostalnim četama, vezi. Zorka Klačnja, referent saniteta Brigade, otesita i samopouzdana partizanka, referiše o stanju sanitetskog obezbeđenja. Ova dvadesetdvogodišnja Ličanka, predratni student medicine, pre dolaska u partizane član Okružnog komiteta Skoja, u svim je prilikama pokazala smisao i požrtvovanje za organizovanje borbenog saniteta, a naročito za sanitetsko i zdravstveno prosvetivanje u Brigadi. U toku poslednja dva dana proverila je sve bolničare i bolničarke po četama i pripremila brigadno previjalište. Znajući za pravac glavnog udara zadržala se u bolničkom vodu 2. bataljona. Regina Ralić, Petra Miljanović, Ivan Kramarić, Ivan Kraković i drugi bolničari pokazali su joj zalihe zavoja gaze, joda - svih onih neophodnih sredstava za prvu pomoć kojima je Brigada raspolagala.

Ide se na Podgorač.

Na raskrsnici puteva Osijek-Našice i Našice-Dakovo, u središtu blagorodne pitomine, smestio se

Podgorač, bogato selo od oko dve hiljade žitelja. Stari dvorac, velika crkva, nekoliko kulturno-istorijskih zdanja, govorili su o njegovoj prošlosti. Odatle se najbrže stiže u svaki kutak donje Podravine, a i najkraćim pravcima ka Krndiji, Dilju i Đakovštini. Taj pogodan prirodni položaj odredio je i vojnu važnost Podgorača. Tokom okupacije iz njega su kretale skupine, satnije, legije ustaša, a naročito folksdojčera u krndijska i diljska sela radi terora i pljačke stanovništva. Iza njih su ostajali nemi, optužujući tragovi uništavanja naroda. I sada je Borovik, selo desetak kilometara udaljeno od Podgorača pusto, umesto kuća zgarišta, korov je prekrrio dvorišta. U susjednom Podgorju i nema muških glava, a sve žene nose crne marame.

Podgorač je za taj slobodarski i nedužni narod bio tvrđava zla i smrti, pojam straha i nesreće. I sada se Podgorač uzoholio i prkosio. U njemu se nalazilo oko šesto folksdojčera, dobro naoružanih, zaštićenih bunkerima, rovovima i bodljikavom žicom. Selo se izdužilo uz put, a od sredine sela, gde je župni dvor, puca ravna i čista cesta, desetak kilometara, gotovo do Našica.

U to vreme nijedan neprijateljeve vojnik, nijedna jedinica i uporište nisu bili spokojni i mirni. I u Podgoraču su folksdojčeri znali da su na samo koji kilometar u brdima velike partizanske snage. Bili su potpuno spremni, čekali su svaku noć s prstom na obaraču.

Devetnaesti je juni 1944. Svuda unaokolo oseća se slatki omamljujući miris rascvetale lipe i divljev kestena. Dvanaesta brigada je već u šest sati na nogama. Počinje radni dan: jutarne vežbanje po četama, doručak, utvrđivanje brojnog stanja. Pre

Najbolji mitraljesci i borci 12. slavonske proleTERSke brigade, koji su u toku VII ofanzive uništili čitav jedan bataljon Gestapoa, Slavonija 1944. godine

podne se još uvežbava podilaženje bodljikavoj žici, bunkerima i bacanje bombi. Posle podne je već sve spremno. Svaki komandant, komandir i svaki borac znaju svoj zadatak.

Sada je Brigada već savremena vojska. Nema borca bez borbenog iskustva ni starešina bez ožiljka od ranjavanja. Svi zajedno nose u sebi duh vojne snage i jedinstva, veruju da sve zajednički mogu, a duh pobede je bio jači od svih uobičajenih teškoća i zapreka.

Krenulo se sa padom mraka.

Bataljoni su imali zadatak da se kao klinovi useku u odbranu i da je razdvoje na nekoliko izolovanih delova, a potom da ih pojedinačno uništavaju. Bataljoni su napadali tako da prvi ešelon od dve čete prodire, ostavljajući spoljna uporišta i utvrđene tačke, i prepuštajući drugom ešelonu da ih likvidira. Jedna, posebno pripremljena, udarna grupa krišom se uvukla kroz borbeni raspored u uporište i, kada je planula borba, iznenadnim otvaranjem vatre unela je pometnju u dubini odbrane. Cela Brigada, od članova štaba do borca, kao da se zaklela u tri načela: iznenaditi, udariti silovito, prodirati bez milosti.

Ponos 12. brigade bili su njeni komandiri četa. Izrasli i dokazani u borbama bili su prave vođe svojih četa. Svojom hrabrošću, čvrstinom i inicijativom nosili su borce. Komandiri iz 1. bataljona, koji je nadirao putem od zaseoka Klenik, Vaso Radić i Stojan Prodanović prvi su jurnuli na utvrđene položaje. Prolomio se gromki uzvik koji se prenosio od grla do grla i stapao u talas koji vuče, raspaljuje i hrabri. Taj je poklič snažniji od pucnjave i eksplozija, više zastrašuje od hiljade svetlećih metaka. Noge ne osećaju busenje, jarkove, plotove. Nezadrživo idu, trče, Marijan Cirić, Lazo Milićević, Jure Ramljan, Jozo Bartol, Jakov Katulić...

Prvi se probija i već oko ponoći je blizu centra. Tuče sa svih strana. Čuju se nemačke komande. Nebom šaraju rakete i obasjavaju nejasne prilike kako pretrčavaju, da bi potom proključalo od rafala, ručnih bombi, uzvika, jauka i vriske.

Drugi bataljon je prodirao sa suprotne strane, sa brda. Na čelu četa su komandiri Zoran Lazić i Dušan Ćosić. Neprijatelj tuče kao mahnit. „Šarci“

ispaljuju, bez zastoja, čitave redenike. Rafal nikako da stane. Drugi nastavljaju. Uprkos svemu ide se dalje.[^]

Četvrti bataljon udara u srce uporišta, putem od Đakova. Ori se uzvik komandira Petra Bogdanovića i Ljubana Prodanovića, vodnika Janka Suše i Josipa Hegedušića. Josip je nišandžija na mitraljezu, taman zauzme položaj, a stroj već odmiče.

Posle ponoći i borci razaznaju po odjecima pucnjave i detonacija da je stegnut обруč oko centra uporišta. Tu su najtvrđe zgrade: stari vlastelinski dvorac, škola. Svi prilazi su tučeni ubistvenom vatrom, okolo je brisani prostor. Bombaši se privlače i ubacuju bombe, ali otpor ne jenjava. Ispred zgrade su topovi. Ponavljaju se juriši da se oni zauzmu.

Noć od ponoći do jutra bila je najteža. Svesni šta ih očekuje, folksdojčeri su se očajnički branili. Uto je u štab Brigade stigla poruka od boraca 18. brigade, koja je bila u zasedi oko Podgorača, u kojoj se ona zaklinje da neprijatelj neće proći, a 12. neka dokusuri bandu. To je bio veliki podstrek. Saznanje da se neprijatelj ne može pojaviti sa neočekivane strane daje novu snagu i borbeni polet.

Sviće jutro. Po putu, u jarcima, kraj zidova leže leševi folksdojčera. Na desetine. Presamićeni, zgrčeni, nauznak. Poneki su još živi, ječe, drugi puze, pridižu se, pokušavaju da se sakriju. Samo do jutra bilo ih je dve stotine mrtvih.

Partizani su svuda oko dvorca. Leže, pa i čuvaju glavu. Iza zaklona se dogovaraju i kreću na juriš. Za to vreme mitraljezi nemilice tuku po prozorima. Onda je stupio na scenu junak 12. divizije, zamenik komandira diverzantske čete Milan Gredeljević.

Pod zaštitom mitraljeza Milan je otpuzao preko brisanog prostora, vukući za sobom nekoliko kilograma eksploziva. Bio je to smioni, gotovo samoubilački podvig. Ali, njegova nevidena hrabrost bila je nagrađena - uspeo je. Aktivirao je eksploziv i jedan deo zgrade je odleteo u vazduh. Odleteli su i folksdojčeri. Eksplozija je uzdrmala ceo Podgorač. Većina neprijatelja u dvorcu je izginula, a jedan broj je pokušao da se probije, ali su pali pokošeni.

Posle šesnaest sati neprekidne borbe, otpor u Podgoraču je prestao. Neprijatelj je imao preko tristo šezdeset poginulih, a stotinu ih je zarobljeno. Zaplenjeno je toliko ratne opreme da je odmah mogla da se snabde cela divizija.

U Podgoraču su izginuli i hrabri partizani. Poginuo je i Ljuban Prodanović, komandir čete. Nije mu se ispunila želja da ponovno vidi svoje Budiće. Poginuo je i Đoko Radovanović, koji je pobeo sa mesta četničkog pokolja u Bosni, ali, eto, stiglo ga je gestapovsko zрно. Poginuli su komandiri vodova: Savo Brković iz Brestovca i Jovo Simeunović iz Grljenaca, Ivo Lovrić, delegat voda iz Mandićevca, te borci: Lovro Čajo iz Sikirevaca, Stjepan Emheuš iz Grede, Petar Kotrljanović iz Latinovca i Savo Solar iz Orolika, koji je imao samo šesnaest godina.

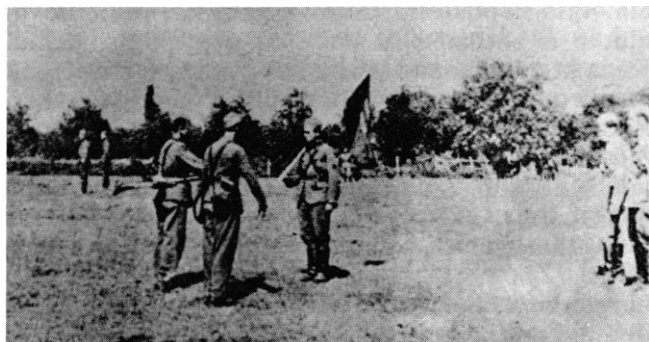
*

Leto je 1944. bilo toplo i na poljima Slavonije se talasalo i dozrevalo žito. Dvanaesta brigada je na Dilju, u Đakovštini, na obodu Požeške kotline. Izmenjuju se dani odmora sa danima teške borbe. Na tome području sada operišu snažne čerkeske formacije. Uglavnom su motorizovani, ali i na konji-

ma. Vrlo su pokretni, dobro naoružani, vesti ratovanja, a u borbama su najčešće u pripitom stanju. Kada krenu u napad srljaju bez obzira na žrtve. Čak i kada padaju kao snoplje, nadiru do samouništenja. Prema stanovništvu su se ponašali divljački, surovo, pljačkali su sve do čega su stigli, bili su bezobzirni i bezosećajni. Za nemoćno su stanovništvo pravi strah i trepet. Obična čerkeska masa uglavnom su bivši zarobljenici, a komandni kadar su nemački oficiri. Zbog strahota koje su činili, čerkezi su u narodu izuzetno omraženi, a za partizane su bili opasni i vešti neprijatelji, zbog kojih je uvek trebalo biti na oprezu.

U iščekivanju žetve vode se teške i krvave borbe. Uporišta brane folksdojčeri, a čerkezi krstare između uporišta. Snage 6. udarnog slavonskog korpusa su koncentrisane prema žitorodnim krajevima. Korpusno vojno područje, zajedno sa narodnooslobodilačkim odborima po selima razradili su podroban plan da se žetva sa oko dvesto hiljada jutara skine i bude partizanska. U svim selima oslobođene teritorije, u svim jedinicama pojavio se veliki letak sa parolama: „Nedajrno ni zrna žita neprijatelju! Žetva mora biti naša! Žetva pobjede!”

Uz pripreme za žetvenu kampanju, u Brigadu je stigao i proglas Glavnog štaba Hrvatske o opštem takmičenju za najbolju jedinicu koja će uništiti što više neprijatelja, osloboditi što više uporišta, proširiti slobodnu teritoriju i biti u svemu primerna. Takmičenje je, u stvari, imalo za cilj da, osim ratnih ciljeva, svaki partizan postane savremeno borbeno i politički osposobljeni vojnik, svaka jedinica savremeno borbeno ustrojena i organizovana, a Narodnooslobodilačka vojska da poprими sve odlike preko potrebne za viši stepen borbenih dejstava.

Najbolji borac 12. udarne brigade prima zastavu

Takmičenje je od tada pa sve do kraja rata bilo pokret, podstican priznanjima jedinicama i pojedincima u vidu zvanja i znamenja. Velika je čast bila dobiti zastavu kao najbolja brigada, najhrabriji borac, najuspešniji puškomitraljezac ili najsposobniji starešina. Takmičenje se širilo i prožimalo celokupan partizanski život, podstičući sve aktivnosti: borbene, političke, kulturno-prosvetne, zdravstvene i moralne. Ušlo je u zapovesti, naredbe, izveštaje, stvorilo plakate, grafikone, statistike i norme.

Desetak dana nakon oslobađanja Podgorača, 12. brigada je postrojena u Levanjskoj Varoši. Blago sunce zlati puščane cevi, lica ljudi su ozarena, a crvena zastava šušti u svečanoj tišini. Komandant divizije Nikola Demonja predaje zastavu 12. brigadi - najboljoj u korpusu za proteklih petnaest dana. Prima je Ivan Senjug Ujak, komandant brigade, a potom je uručuje Peri Dobričiću, komandantu 2. bataljona, najuspešnijem bataljonu u Brigadi. Napetost raste, tišina je potpuna, cela brigada je u iščekivanju. Zastava treba da dođe u ruke najhrabri-

Najbolji borac 12. udarne brigade sa zastavom koju je Brigadi darovao narod opštine Levanjska Varoš

jeg i najboljeg borca, primernog partizana, čoveka koji će je nositi u njeno ime, na njenom čelu. Tišinu seče jasni, zvonki glas: „Neka najhrabriji borac našeg 2. bataljona i naše Brigade, borac Đuro Vrbaskija pride i uzme ovu zastavu, ponos naše Brigade!"

*

Ali, ni neprijatelj ne miruje. U Vukovaru, u dvorcu grofa Elea, održan je tih dana skup nemačkih glavešina, sa generalom Valnelom na čelu i svih velikih župana iz žitorodnih krajeva Slavonije, Srema i Posavine. Na tom je skupu odlučeno da se žetva po svaku cenu mora skinuti za potrebe nemačke i kvislinške vojske. Za svaki rejon određene

su folksdojčerske, čerkeske i ustaško-domobranske snage koje će se boriti da pokupe žetvu.

Toga jula 1944. 12. brigada je sa ostalim jedinicama Korpusa imala teške borbe za skidanje žetve u Požeškoj kotlini. Već 1. jula je oko tri hiljade čerkeza nasrnulo na 2. bataljon koji se nalazio u Đakovačkoj Breznici. Bile su to borbe prsa u prsa, juriš i protivjuriš. U tim je borbama poginuo junak iz Podgorača, osamnaestogodišnji komandir 1. čete 4. bataljon Tomo Borić.

Dok su hiljade mladića i devojaka kupili žito u atarima Jakšić, Trenkovo, Kaptol, Vetovo, Kutjevo, Kula, Bektež - 12. je zatvorila sve prilaze od uporišta Slavonske Požege. Odatle su gotovo svakodnevno, poput hordi, nadirale stotine čerkeza ne bi li oteli žito. Neprijatelj je teško plaćao danak u poginulima i ratnom materijalu svoje ispade, ali je i svaka borba odnela poneki partizanski život. Kod sela Treštanovci poginuli su Drago Manojlović, dvadesetpetogodišnji zamenik komandanta 1. bataljona, i Veselinka Leskovac, samo šesnaest godina stara partizanka. Oboje su istog dana, istim putem, pre više od godinu dana krenuli iz ustaničkog sela Bobote kod Vukovara u oslobodilačku borbu, došli u 12. brigadu i u njoj istog dana poginuli. Bolno je odjeknula i vest da je tih dana u borbi sa čerkezima poginuo i legendarni prvoborac Slavonije, komandant 18. brigade Nikola Miljanović Karaula.

*

Obavljena je žetva, pa je usledio veliki transport žita za krajeve južno od Save. Iscrpeni glađu, pritisnut narod Bosne, Like, Banije i Korduna, a i snage Narodnooslobodilačke vojske na tom području,

željno su iščekivali pomoć iz partizanske žitnice. I desilo se nešto neviđeno: stotine i stotine zaprežnih kola, sa konjima i volovima iz sela Požeške kotline, Srema, Slavonije, Podravine i Posavine krenuli su putevima preko planina u pravcu Save. Slavonski transport žita mogao bi se ubrojati u retke ratne podvige. Nepreglednu kolonu čekali su nebrojeni, neizvesni kilometri danonoćnog marša putevima, gudurama kroz oslobođenu i poluoslobođenu teritoriju, ispresecanu uporištima i mnogim komunikacijama. Na takav transport mogli su da se odluče i da ga izvedu samo vojnički izvežbana, disciplinovana vojska i rodoljubivi i požrtvovani narod, spreman da sa svojim partizanskim jedinicama dele sudbinu.

Transport su na marš-ruti očekivale sve moguće opasnosti. Najgora bi bila ako bi neprijatelj doznao za ovu veliku operaciju. Tu su onda zasede, prepadi, napad iz vazduha, diverzije.

Ali, osim živog neprijatelja, postojali su i oni drugi: iscrpljujući napor, noći bez sna, vremenske nepogode, neredovna ishrana, briga o stoci i nevolje sa istrošenim zaprežnim kolima.

Dragoceni transport pratile su i obezbeđivale mu put: Dvanaesta, Osječka i Čehoslovačka brigada „Jan Žiška“. Prvo je trebalo preći Papuk i Psunj, tamo gde se brda najbliže spuštaju glavnoj komunikaciji, a to je između Banove Jaruge i Lipovljana, trebalo je preći glavnu železničku prugu Zagreb-Beograd, a onda se što pre dočepati Save, gde su transport prihvatile banijske jedinice.

Danima je mučno, ali bez zastoja i u najvećem redu napredovao transport. Slavonski seljaci, uglavnom stariji, i dečaci, ali i žene i devojčice, ćutke i umorno, puni straha i neizvesnosti terali su svoje

zaprege, prepušteni sudbini. To je bilo njihovo žito, znoj njihovih ruku i njihov poklon narodnooslobodilačkoj borbi, izgladnjeloj braći, za čija su stradanja, nevolje i pustošenja slušali na mitinzima, od partizana koji su govorili o borbi i patnjama naroda Jugoslavije u borbi za slobodu.

Najveća prepreka isprečila se kod Lipovljana. Braneći železničku prugu, kao žilu kucavicu na Balkanu, neprijatelj je u sistemu njene odbrane podigao i nekoliko utvrđenja, pravih tvrđava, kakve se nalaze samo u čuvenim odbrambenim linijama. Bilo je to i kod Lipovljana. Betonska grdosija, sa mnogim otvorima za mitraljeze i topove, sa okolnim spletom saobraćajnica i rovova, bodljikavom žicom i minama, štrčala je poput čudovišta u posavskoj ravnici.

Dvanaesta brigada dobila je zadatak da učutka ovo neprijateljsko utvrđenje. Prvo je presečena pruga na obe strane, jedan bataljon je izvršio lažni napad na uporište u Lipovljanima, dok je 3. bataljon pristupio likvidaciji bunkera.

Sada je to, ipak, nešto lakše nego ranije. Brigada je imala protivtenkovske topove i engleske protivtenkovske minobacače, popularne „džonbulove“, praktično oružje, male težine, a velike razorne moći.

Posle prave uraganske vatre iz streljačkog oružja i desetak direktnih pogodaka utvrđenje je učutkano. Razumljivo, i to je bila borba sa svim dramatičnostima i ličnim dramama, neizvesnostima i opasnostima, pogibijama i ranjavanjima. U uraganskoj vatri često se čuo snažni glas komandanta bataljona Josipa Vukojevića, kome je naziv „Hrabri“ zaista i pristajao. Njemu je, više no ostalima, bilo jasno da

bunker mora biti unušten što pre, da bi i transport mogao što pre da nesmetano nastavi put. Bio je u prvoj liniji, vodio je bombaše, streljački stroj, bio je duša napada. Pogodio ga je razorni metak, zbog čega mu je morala biti odsečena noga. Tu kod bunkera poginuli su i borci: Tomo Dragojević iz Kuzme, Ciprijan Jurišić iz Prioke, Ivan Lorković iz Feričanaca, Nikola Šibanić iz Trnjana...

A transport je prošao i žito prebačeno preko Save.

Dvanaesta proleterska

Čim se večera rano deli, predstoji pokret. Još je sunce na obzorju, a već se naređuje postrojavanje. Ubrzo, Brigada napušta Male Bastaje. Uobičajeni marš postaje sve ubrzaniji. Počinje da se smrkava. U koloni je Mato Đurđević iz sela Rešinaca, star petnaest godina. Sitan, mali, puška mu se obesila. Korača umorno, pospano, ali ne zaostaje. U njemu su jedno veliko vreme i mali još neprobuđeni život. Pšenično zrno na vetru. Ko njega vidi, ko može da ga uhvati na dlan i sačuva od nevremena. Kako je došao u partizane? Ko zna? Spotiče se, ali ide.

Samo desetak metara iza njega je Stevo Grčić. Kao da je porastao i malo ogrubeo. O susretu sa ženom u Bosni pričao je samo jednoj drugarici, bolničarki. Ona gaje razumela, ali je ubrzo poginula na Dilju. Da li je mislio na svoju tajnu? To samo on zna.

Ima i smešnih slučajeva. Za Danijela Skarića, vodnog delegata rodом iz Osijeka, baš i nije šaljiva zgoda, jer on korača samo sa jednom cipelom. Druga se jednostavno raspala. Sale se na njegov

račun. On odgovara da će sutra, kada oslobode Grubišno Polje, birati cokule kakve želi. On zna da Brigada noćas kreće na to zloglasno gestapovsko uporište.

Veče je prijatno, toplo, avgust je. Nedeljka Zrnić, devetnaestogodišnja partizanska, rodom iz Drežnice kraj Ogulina, a odrasla u Podravskoj Slatini, korača lako i bezbrižno. Kipti od mladosti i radosti. Nešto veselo priča. Opominje je vodnik Drago Perović iz Nove Vesi, radi tišine. On je njezin vršnjak. Stasit je mladić, koji je u Bosni došao u Brigadu, pokazao se sposobnim i hrabrim borcem i već postao vodnik voda.

Noć odmiče, a bat koraka uspavljuje. Obično tako biva: kada je noćni marš, san proklete saleće čoveka. Svako u ovoj koloni sada bi sve dao da može da se ispruži u okolnoj mirišljivoj travi, na stogovima sena i slame, da se pokrije svojom sopstvenom senkom.

Usred kolone jaše Ivan Senjug Ujak, komandant Brigade. Glava mu povremeno pada na grudi. Umoran je. Tek mu je dvadeset četvrta, a toliko je toga proživeo. Iza njega je hiljadu ljudi, hiljadu sudbina. Za sve njih odgovara. On ih vodi. Koliko ih je poznavao, a više ih nema. Šta li misle obični borci o njemu? Govorio bi: život je jasan i nedokučiv i da ga od svih čuda sveta najviše zbunjuje najjednostavnija ratna činjenica: danas si sa čovekom, a sutra ga nema!

Tridesetak kilometara ispred kolone je Grubišno Polje. Varošica u podnožju Bilogore, važan sabračajni čvor na prugama i putevima Virovitica-Daruvar i Bjelovar-Garešnica. Grubišno Polje je i središte ustaničkog kraja, čvorište jednog nacional-

no izmešanog stanovništva i od početka rata za neprijatelja važnog uporišta. Sada je likvidacija uporišta u Grubišnom Polju, u sklopu šireg plana oslobađanja zapadne Slavonije i povezivanja sa Moslavinom u jednu celovitu oslobođenu teritoriju.

U Grubišnom Polju, u 6. satniji 2. bojne 4. gorskog zdruga nalazi se mladi domobran Ivan Drvenkar. Pošto je primio suhu hranu i municiju, tražio je priliku da okupi nekoliko najbližih drugova oko sebe. Rekao im je da je sada prilika i ako njega budu slušali, izvući će živu glavu. Šta će to biti nije im rekao, samo da rade što i on i da se drže zajedno.

Daleko na nebu pojavila se blaga, nežna svetlost, a brzo i jarka pruga sunca. Mato Škrlec, Sreto Vodniković i Aleksandar Aleksić dopuzali su do žice i torbama punim bombi prikradali se nečujno jedva primetnom bunkeru. Za njima je grupa boraca iz Pionirskog voda napravila prolaze u žičanoj mreži, a da neprijatelj nije opalio ni metak. Streljački stroj je podišao uporištu sa svih strana. Oko petsto zdругovaca, folksdojčera i ustaša čekalo je s prstom na obaraču. I napad i odbrana su računali na iznenađenje.

U grupi boraca koja se prikrađa bunkeru nalazi se i komesar 3. bataljona Josip Špoljar. U ruci su mu bombe spremne za aktiviranje. To ostalim borcima uliva ogromno samopouzdanje. Oprezno puze prema crnim otvorima u kojima kao da se pričinjava cev ili iskeženo lice.

Među borcima koji se koritom potoka privlače bunkeru, što zatvara pravac ka centru, nalazi se komandant Brigade Ivan Senjug Ujak. Nosi „džombul". Mine ovog bacača su dragocene i malo ih je u Brigadi. On lično želi da ih na najbolji način

upotrebi. Do njega je borac Franjo Horvatić sa ručnim bombama. Dogovor je: kada komandant Brigade opali, borac će pritrčati i ubaciti bombe kroz puškarnicu.

U pet sati je počeo opšti napad. Zemlja kao da je proključala, nebo obasjano prvi jutarnjim zracima kao da je planulo. I u tom paklu ljudi su ostvarivali zamisli i postupke koji se odvajkada i u svim voj-skama zovu: napad, odbrana, juriš, protivnapad, udar sa boka, prodor, gonjenje... A potrošni materijal su: municija, eksploziv koji čini da je čovek bio - i nema ga više.

Mali Mato Đurđević je ocenio razdaljinu od jarka do plota, skupio se i potrčao. Metak ga je pogodio direktno u glavu. Samo se stisnuo. A imao je tek petnaest godina. Malo zaostala, putem je trčala Nedeljka Zrnić. Pada joj mina pred same noge i saseca veselu Nedeljku. Tek što je izgovorio: napred drugovi, rafal preseče mladog vodnika Dragu Perovića iz Nove Vesi.

Ali, i oni koji su gađali i ubijali partizane plaćali su svoj danak. U bunkerima, razorenim granatama i minama, u rovovima, zasutim bombama ležale su desetine njihovih leševa, isto tako mladih, unakaženih, krvavih ljudi. Ostali se povlače, skupljaju u centru i tu očajnički brane.

Tada nastade pometnja. Sa pravca neprijatelja čuje se pesma. Na uperene partizanske puške dolazi uredan vojnički stroj, oko stotinjak domobrana. Pevaju gromko: „Kud narodna vojska prođe, srećna će se zemlja zvati!" Na čelu maršira Ivan Drvenkar i prevodi domobrane u partizane. Među njima je i mlađi brat druga Pepea, Božidar Antić, koji o njemu ništa nije znao od vremena kada je otišao u Španiju.

Ovi su dobrovoljci domobrani upućeni za popunu Brodske brigade koja je u sastavu 28. udarne slavonske divizije učestvovala u oslobođenju Beograda. Božidar Antić je poginuo krajem februara 1945. u istočnoj Bosni kod sela Koraj, na padinama Majevice.

A okoreli zlikovci, folksdojčeri koji su toliko jada zadali okolnom stanovništvu, posakrivali su se po podrumima, čak zakopavali i u đubrište. Narod ih je otkrivao i privodio pravednom sudu.

U ratnim izveštajima pored ostalih, kao junak se isticao Ostoja Filipović, mitraljezac, koji je svojom vatrom štitio drugove, a kad bi svi zastali pred bunkerom, ostavljao bi mitraljez i postajao bombaš. Za samo dva sata bacio je preko pedeset bombi. A u surovoj borbi poginuli su: vodnici Sreto Radosavljević iz Migalovaca, kao i Zdravko Vladislavljević iz Slobodne Vlasti, komandir čete Ivo Krkić, borci Vidoje Bošnjak iz Budimaca, Vlado Bošnjak, Božo Ivković iz Slatinskog Drenovca, Lazo Rajlić iz Malih Bastaja, Đuro Radičević iz Male Koprivne.

*

Još u toku borbe, na nosilima su proneli Sofiju yranešević, sekretara komiteta Skoja u 1. bataljonu. Čuju se iznenađeni povici: Sofija, zar opet. A krupna, snažna, dvadesettrogodišnja devojkica, gotovo zbunjeno sleže ramenima. Metak kao da je baš nju birao.

Svaki partizan je cela priča, a Sofijina partizanska priča je prava uzbudljiva povest. Bilo je to u proleće 1943. kada je u grupi od dvadeset sedam mladića i devojkica, iz sela Ciglenika kraj Slavenskog Broda, devojkica sva u crnini, krenula u partizane.

Sahrana poginulih boraca

Ta mladež bili su skojevci. Svaki od njih je na neki način pomogao narodnooslobodilačku borbu i kada se otkrilo da im preti hapšenje od ustaša, partijska organizacija je donela odluku da se svi prebace na oslobođenu teritoriju. A crninu je Sofija nosila već drugu godinu za ocem Dušanom koga je mnogo volela. Dušan je bio viđen čovek: učesnik oktobarske revolucije, drug Đure Đakovića, komunista od 1937, učesnik Pete zemaljske konferencije KPJ u Zagrebu. Ustaše su ga, čim su se dočepale vlasti uhvatile i zverski ubile.

Od oca je Sofija nasledila kršnost, a i čvrst karakter, odlučnost, pre svega. Po dolasku u partizane uporno je tražila da ide u 12. brigadu, o čijoj je slavi već dosta čula, smatrajući da će u njoj najdostojnije nastaviti put svoga oca. I postala je njen borac. Ali, idiličnog života u partizanima nije bilo. Tiha, nenametljiva i gotovo bojažljiva, više od

dva meseca bila je bez oružja, bez uniforme, sa crnom maramom, u crnoj suknji, gotovo prekobrajna. Brigada je bila na maršu u Hrvatsko Zagorje, borbe su bile svakodnevne, napori preteški, pa se tako i desilo da poneki borac ostane postrani, nezapažen, suvišan. Tako je bilo i sa Sofijom sve do borbe u Maloj Dapčevici.

Iako nenaoružana bila je u borbenom stroju. Pred njom doziva upomoć ranjeni vodnik Joco Šljubura. Teško mu je prići, tuče sa svih strana. Ali, Sofija trči da ga izvuče. Joco je golem, težak čovek, a teško je i ranjen, pa kuka. Samo kršna i snažna devojka, kakva je bila Sofija, mogla je da iznese takvog čoveka, izlažući se i sama smrtnoj opasnosti. Krenula je i po druge ranjene. Tada nabasa na nekoliko domobrana, a oni u strahu bace oružje i dignu ruke uvis. Sofija tako dođe do oružja, uniforme i podviga za orden.

Prilikom prelaska u Bosnu došla je do izražaja njena veština u veslanju i upravljanju čamcem, a još više poznavanje terena i ljudi u Bosanskom Kobašu i okolini. Mnogo puta je Sofija, pre dolaska u partizane, najčešće sa ocem, čamcem prelazila u Bosnu, jer je selo blizu Save, a s one strane su bili rodaci i prijatelji. Sada je od njih, idući sa izviđačima i informativcima, saznavala mnoge podatke i dobijala objašnjenja koja su bila dragocena radi snalaženja Brigade na nepoznatom terenu.

Sa 12. brigadom je prošla svu Motajicu i našla se duboko u Bosni kada je počela ofanziva. Jednog dana u selu Martincima pred postrojenim bataljonom je govorio komandant Dušan Ostojić Osman. Upoznao je borce sa predstojećom ofanzivom, kada iznenada zapuca i Osman pade. Pade i Sofija.

Četnici su se prikriili i iznenadili bataljon. U metežu koji je nastao, ranjena u koleno, Sofija se jedva domogla do obližnjeg Vrbasa. Preplivala je hladnu reku da bi se spasila. Ali, tada je nastala golgota.

Ranjena, nepokretna partizanka, našla se u koloni ranjenika koji su pred naletima ofanzive, u najtežim mogućim uslovima, po teškoj hladnoći i kijametu, transportovali u Siprage, gde su se, u nepristupačnim gudurama srednjobosanskih planina, nalazile partizanske bolnice. Posle nekoliko dana truckanja na volovskim kolima, u neizmernim patnjama i bolovima, ranjenike, pa i Sofiju, smestili su, odnosno posakrivali u zemunice više Sipraga. U jednoj takvoj zemunici, pokraj šuplje bukve, kroz koju je dopirao vazduh, bila je iskopana jama dubine oko dva metra i tako dobro maskirana da ju je bilo nemoguće pronaći. Unutra na soškama, pod tankom ćebadi i krpama, po nesnosnoj hladnoći, ležalo ih je osmoro, što teških ranjenika, što teških tifusara. Zbog opasnosti da četnici ili Nemci otkriju bolnicu, zemunici se prilazilo isključivo noću, a preduzete su i sve druge mere radi njihove konspiracije. A pod zemljom su umirali jedan po jedan. Kada je ofanziva prošla, u životu su ostali samo Sofija i još jedan partizan. Ranu je Sofija prebolela, ali je bila toliko slaba da je izgledala kao avet. Videvši je u koloni takvu, jedan partizan izvuče svu zalihu hrane iz svoje torbice - pet zrna kukuruza. Bio je to dar s neba.

Šta li se sve preturilo preko glave dok se Sofija, sa još nekoliko najhrabrijih boraca nije našla kod Lipovljana, podno bunkera grdosije. Baš kada je pokušala da nabaci dva ušivena rukava od šinjela, napunjena eksplozivom, na elektrificiranu bodljikavu žicu, pogodi je metak. Prođe kroz kičmu i

plućno krilo i ona ostade nepokretna. Vatra oko nje bila je ubistvena. Da bi je izvukli, drugovi su vezali desetak opasača i dobacivali joj. Uspeli su. Vezala se kako je mogla i oni počеше da je izvlače. Posle metar-dva Sofija se seti da je zaboravila pušku. Odveže se i odbaulja po oružje. Odgovornost za oružje kod pravog partizana bila je jača od smrti. Ponovno je počelo dobacivanje opasača i Sofiju su jedva izvukli. I opet se našla u bolnici i trpela, ali kršna i neuništiva partizanka je posle dva meseca ponovo bila u borbenom stroju.

Sada je, u Grubišnom Polju, ponovno na nosilima. Rana na nozi je opasna. U partizanskoj bolnici, u Cikotama, hoće nogu da joj odseku. Nije dala. Posle je prebačena u oslobođeni Pakrac. Prolaze dani neizvesnosti i jedne večeri u Pakracu nastaje strahovita pucnjava. Sofija, izmučena, slomljena, bila je ubeđena da je neprijatelj prodro u grad. Uze bombu, rešena da ovako nepokretna i bespomoćna okonča svoj život da ne bi pala živa neprijatelju u ruke. Ali, u Pakracu su se partizani radovali što je oslobođen Beograd. A sutradan nova radost: Sofiju u bolnici posećuju njeni komandant Dušan Ostojić Osman i komesar Jovan Kokot Korčagin u koje je imala bezgranično poverenje. Sada su oni bili rukovodioci u Brigadi. Obećali su joj: ide Sofija na lečenje i potpuno izlečenje u Italiju ili Mađarsku, u najbolje bolnice, kod najboljih lekara. I prezdraviće. Tako je i bilo.

*

Nekoliko dana 12. brigada je boravila u Grubišnom Polju. Tragovi borbi još su bili sveži, ali život vojne jedinice organizovan je tako da se dojučerašnji

dan brzo zaboravlja i sve dobija uobičajeni tok. Međutim, osmog dana boravka Brigade u Grubišnom Polju iznenada iz Daruvara i Hercegovca, provale čerkezi i ustaše. Iznenaden je 2. bataljon i poremećen ceo poredak Brigade. Nastala je panika. Ivan Senjug Ujak, komandant Brigade, pojurio je da organizuje odbranu, ali nakon nekoliko koraka pada teško ranjen.

Iza železničke stanice, na pogodnom mestu, Marijan Biberović je postavio mitraljez i počeo da kosi nalete čerkeza. Pod njegovom su se zaštitom povlačili i sređivali delovi 12. brigade, a borci uspeli da izvuku i smrtno ranjenog komandanta brigade Ivana Senjuga Ujaka. Ali, Marijanov mitraljez je odjednom začutao. Pored njega je ležao mrtav Marijan Biberović. Bio je junak 12. brigade. Rođen pre dvadeset četiri godine u Zagrebačkoj Dubravi, bio osuđenik u Lepoglavi, skromni partizan koji je poginuo za svoje ideale.

*

Mnogo se toga menja. Starih boraca je sve manje. Novih sve više. Prvoborci su uglavnom izginuli, ili su sada na višim dužnostima po jedinicama. Oružje, oprema, snabdevanje, način života - sve to govori da partizanski duh polako iščezava i Brigada postaje savremena vojna jedinica. U četama je mnogo bivših domobrana a i mladića koji su se opredelili za narodnooslobodilačku borbu tek kada je postalo jasno na čijoj je strani bliska pobjeda.

Ipak, ime i duh 12. simbolizuje njen nastanak, put i značaj. Svaki novi pridošlica, borac ili starešina, dolaskom u Brigadu kao da ulazi u svet njene tradicije i slave, njene istorijske uloge, prethodnice

partizanske Slavonije i združenog odreda hrabrih, idealima nadahnutih mladića, revolucionara i rodoljuba koje je zbratimila i sjedinjavala svest o zajedničkoj antifašističkoj borbi. Ta je svest bila živa i snažna, obnavljala se i prenosila na sve nove borce koji su svakodnevno pristizali.

Mnoge pojedinosti i slučajnosti to su podsticale. Nakon teških borbi za Čađavicu, selo uporište u Podravini, u Brigadu je došao stari seljak. Mnogi stariji ljudi i žene tragali su za Brigadom, za svojom decom koja su bila njeni borci. Josip Štruc iz sela Senkovca tražio je sina Rajka, koji je otišao u partizane pre godinu i po dana sa svojih šesnaest godina. Nema njegovog Rajka. I sada se u bataljonu oživljava lik živahnog, hlabrog mladića koji je izgubio život u selu Kovačevići, na planini Uzlomac u Bosni, jednog zimskog jutra kada je iznenadno napadnut i desetkovan njegov 4. bataljon. Tako samo i sećanje na jednog čoveka oktriva i čuva uspomene na Brigadu i njene slavne pohode.

Bliži se jesen. Kraj je septembra 1944. Počinju rominjati kiše. U oslobođenoj Podravskoj Slatini Brigada se ukrcava na kamione. Kakva novost! Vožnja umesto iscrpljujućeg hodanja satima, po blatu i vodi. Kamioni kreću put Virovitice. Posle dvadesetak kilometara staje se u Suhopolju. Kiša pljušti. Dalje se nastavlja pešice. Pravac - Virovitica.

Stari i umorni grad je utonuo u napetost. Ratna zbivanja su već triput za dve godine potresla njegove stanovnike. Kroz istoriju ko zna po koji put. Virovitica je oduvek bila stražar Podravine, vrata prema Mađarskoj, severozapadnoj Hrvatskoj, na sve strane. Jedva vidljivi tragovi otkrivaju ugarske, turske i austrijske pohode, njihove ogorčene i međusobne

sukobe da bi se učvrstili u Virovitici. Još i sada u centru grada je stari, čvrsti dvorac na uzvišenju, okružen davno usahlim zaštitnim rovom, usred starog i prostranog parka.

U Virovitici je preko hiljadu tristo neprijateljevih vojnika. Više od četristo ustaša. Nekoliko linija odbrane. U centru utvrđeni dvorac grofa Draškovića. Od parka, na sve strane prema Bilogori i Podravini zvezdasto se širi grad.

Napadaju 12. i Osječka brigada. Oko Virovitice se steže borbeni обруč. Dvanaesta brigada ima zadatak da zauzme severoistočni pojas, sve do centra grada. Prvi bataljon napada železničku stanicu. Krenulo se u 3. sata i 30 minuta. Ustaški pukovnik Antun Begić, komandant uporišta, traži pomoć na sve strane.

Do jutra je već slomljen spoljni pojas odbrane. Neprijatelj je bezglavo napustio konjičke kasarne, sada domobranske podoficirske škole. Dalje napredovanje sprečava bunker na kraju ulice. Komesar prateće čete 1. bataljona Dušan Obradović uzima „džonbul“. Borci ga odvrćaju, mole da se ne izlaže opasnosti. Dušan je do samo pre desetak dana, u borbi, kod Končanice, bio teško ranjen. Još neopopravljen, vratio se nazad u Brigadu da učestvuje u borbi za oslobođenje Virovitice. On minom pogađa bunker i istog trenutka se diže i poziva četu na juriš. Ali, već posle nekoliko koraka pada, smrtno pogođen u stomak.

Što vreme odmiče, to napad dobija na svojoj žestini. Oko podne je neprijatelj sabijen u centar, u zgradu dvorca. Partizani dovlače teške haubice. Razorne granate razvaljuju zidove, a teške detonacije slamaju volju i sposobnost za otpor. Brane se

Groblje naših palih boraca na Papuku 1944.

još samo okorele ustaše. Domobrani se masovno predaju, a komandant uporišta Antun Begić je nekako, sa grupom ustaša, uspeo da se probije i pobjegne preko Drave u Mađarsku.

Po ulicama leševi. Preko šest stotina poginulih. Posvuda razbacen, napušten ratni materijal. Stravična slika stratišta, panike, smrti. Još u jeku borbe grupe domobrana, samo u donjem rublju, sa rukama podignutim iznad glave, izmučeni, pod jakom stražom odlaze u zarobljeništvo. Drugi izlaze iz skrovišta. Kada su se čuli prvi pucnji domobran Pavao Balać je dezertirao iz satnije i zavukao se u bure u podrumu susedne gostionice. Jedan je od hiljade dezertera domobranske vojske tzv. NDH. Samo da ga ne kolju, moli partizane. Jer, njemu su govorili da partizani samo kolju. Sprovodi ga Stjepan Veljković, do pre tri meseca takode domobran. Smeje mu se. Ako, neka ga malo strah protrese.

Posle četrdeset sati teške, razarajuće borbe, 12. i Osječka brigada oslobodile su Viroviticu.

*

Od prvih dana ustanka u Slavoniji se širila legenda o Prvoj proleterskoj brigadi i, docnije, o svim proleterskim jedinicama. Reč „proleter“, „proleterijat“ i „proleterski“ dobili su smisao nečeg svečanog. Što je čovek manje znao, imao oskudnije obrazovanje, pod tim je pojmovima naslućivao nešto sveto i nedokučivo. Uvek i sve što bi se čulo o proleterskim brigadama i proleterima bilo je ispunjeno divljenjem i dubokim poštovanjem. Proleterski mit izjednačavan je sa herojstvom u borbi i besprekornošću u svemu ostalom.

Žarka i potajna želja slavonskih partizana, a posebno starešina, bila je da bar jedna slavonska jedinica ponese to slavno zvanje. A ta jedna mogla je biti samo 12. brigada, čiji je borbeni put bila epopeja celog jednog dela zemlje, u vojnostrategijskom pogledu tako važnom, a u političkom još i više. Savski i dravski pravac i stanovništvo na tome području bili su od najveće važnosti za okupatore od prvog dana najeзде na Jugoslaviju. Prvo odredi, a zatim njihovi najbolji delovi, koji su se slivali u 12. brigadu, od 1941. su postepeno i sve snažnije u ovom delu razgarali ustanak i revoluciju. U Brigadi je oličeno rodoljublje i istorijski pokret naroda ovoga kraja za slobodom i mirom, i za novim sutrašnjim svetom. Ona je i oličenje slavonskog partizana. Mladi i progonjeni samo zato što su bili pripadnici jedne nacije, ili pripadali naprednom pokretu, goloruki i u najstrašnijim uslovima okupacije, u gradovima, selima, gde god su mogli i kako

12. udarna brigada je u oktobru 1944. postala proleterska - Zastava koju je vrhovni komandant darovao 12. udarnoj brigadi

su mogli, pružali su otpor, počeli su da se bore. U početku ih je bilo malo, posle sve više. I sve su to uneli u 1. slavonsku brigadu. Partizan i 12. brigada bili su, kao pojam, u svesti naroda Slavonije, nada, ohrabrenje i zaštita.

Tako je bilo sve do druge polovine oktobra 1944. U jeku je bilo veliko tromesečno takmičenje svih brigada u Hrvatskoj. Na kraju takmičenja proglašene su i najbolje jedinice. Dvanaesta brigada proglašena je proleterskom brigadom!

*

Slavlje brzo prode. Brigada je postrojena u Orahovici. Proleterska zastava se viori na čelu. Za Brigadu to znači da će biti tamo gde je najteže i najopasnije. Proletersko zvanje je stalno dokazivanje. Dokazivanje onim što je čoveku najvrednije: svojim životom.

Kiša je i blato. Hladno. Vreme gadno, kakvo ratnik smatra jednim od svojih najvećih neprijatelja. Protiv živog čoveka može čovek da se bori, ali protiv nevremena ostaje mu samo da trpi ćutanjem i oborene glave. Borac Stjepan Iharoš šljapka bos po neugodnom makadamu. Bira gde će stati, ali začas nagazi oštar kamen. Teši ga njegov delegat voda Dinko Stojković, pravda mu se što mu nisu nabavili cipele. Jednostano ih nema. Ali, nema problema, već sutradan će biti cokula u izobilju.

Kolona okreće prema Krndiji. Pravac je selo Zoljani. To nije daleko od Našica. Ali, ovo beskrajno pešačenje, zalivano kišom, hladi i telo i dušu.

Sredina je oktobra 1944. Beograd je oslobođen. Sremski front tutnji. On razdvaja slavonske jedinice od onih na frontu. Sada su Slavonci u dubokoj pozadini nemačkih snaga. Što su bliže njihovom zaleđu, to su nemački položaji na sremskom frontu ugroženiji. U operativnim planovima zauzimanje Našica je ozbiljan udarac nemačkom vojnom položaju. Ali, i neprijatelj je isto tako procenjivao važnost toga uporišta. Zato je u njemu držao oko 1.400 Nemaca, ustaša, te drugih formacija, a sva ta vojska bila je pripremljena za krajnje odlučnu, odsudnu odbranu. Bez odstupanja i bez predaje. Do smrti.

Kolona 12. brigade se otegla. Bataljon za bataljonom. Preko hiljadu sedamsto pedeset ljudi. To je dosad najveće brojno stanje Brigade, zbog priliva novih boraca. Brigadu vode: komandant Dušan Ostojić Osman i komesar Ivica Miličević. U 1. bataljonu Đoko Čanaglić i Stevan Gavrilović, u 2. - Miodrag Bijelić i Stevo Stanković, u 3. - Josip Špoljar i Rudi Kolak, u 4. - Luka Krajinović i Franjo Hemetek.

Borbena marševska kolona je lanac ljudskih sudbina, nemih i nepoznatih priča, kolona ljudskih duša. Svako nosi u sebi svoj svet mutnog sećanja, turobni današnji dan i ko zna kakav sutrašnji. Sigurno i ćutljivo korača Jozo Vrbaskija, koji je primio brigadnu zastavu u Levanjskoj Varoši kao najbolji borac Brigade. Ubrzo je stiglo i drugo, izvanredno priznanje ovom visokom i naočitom momku: Štab korpusa pohvaljuje ga za ličnu hrabrost, a postao je i vodnik voda. Kad god prođe pokraj njega ne može a da ga ne odmeri.

U toj mrkloj brojanici je kao tačka, skupljen Vaso Radić, komandir čete. Ide, trpi, prepušten sebi kao i svaki njegov borac. On nosi u sebi nerazumljiv, ali zadivljujući svet ljudske hrabrosti, neponovljivih prizora odvažnosti urođenih samo nekim ljudima. On je jednostavno jedna neobična junačina koja isijava iz sebe ratničku narav i želju za pobeđivanjem. U Okučanima, u Hrvastkom zagorju, Bosni, u Virovitici, Đurđenovcu, u svim tim uporištima - u kojima je 12. brigada krčila put slobodi - u najtežim trenucima i u najkritičnijim situacijama iskršavala je njegova prkosna, uspravna i neustrašiva figura. Izazivajući neprijatelja, smrt i sudbinu išao je napred. Kada su kod Končanice prodrli tenkovi i ugrozili njegov bataljon, izleteo je iz zaklona, prebacio šinjel preko vizira i ubacio bombu u gusebicu. Bio je borac koga metak prosto neće. Takvog ga je znala Brigada. Takvog ga je znao i Franjo Hametek Lovac komesar 4. bataljona.

Hitajući uz kolonu, Franjo uoči Vasu Radića. Stari su borci, od prvog dana zajedno u Brigadi. Veže ih najdublje bratsko partizansko drugarstvo. Brigada je sada velika, mnogo je dinamike, pokreta,

pa se i ne sreću. Istih su godina - dvadeset dve i dvadeset tri. Godine najlepše mladosti. A ipak su tako zreli. Suviše su toga preživeli za kratko vreme. Nakupilo se u grudima.

Franjo je okučanski skojevac. Bio je u onoj grupi koja je 1941. pobjegla iz ustaškog zatvora u Staroj Gradiški i otišla u partizane. Svi su njegovi bili komunisti. Majka je ubijena, a i Franjo je prošao trnovit put u 12. brigadi - od borca do komesara bataljona.

*

Bio je to veliki napad. Učestvovala su dve divizije: 12. i 40. Prethodno je trebalo slomiti spoljnu odbranu - naselja pretvorena u uporišta: Našičku Breznicu, Markovac, Klokočevac i Velimirovac. To je bio zadatak 12. divizije u kojoj su 12. proleterska, Osječka, 4. i Cehoslovačka brigada. Na Našice je išla 40. divizija: 16. omladinska „Joža Vlahović" i 18. udarna brigada.

Dvanaesta je na otpor naišla u Markovcu. Već na samom početku je ranjen komandant 2. bataljona Miodrag Bijelić. Potisnuti Nemci su se najokorelije branili u nekoliko bunkera u centru naselja. Njihovom likvidiranju i ovom prilikom je najviše doprinela diverzantska četa divizije, koju je predvodio Milan Gredeljević. Precizno bacanje vrećice sa eksplozivom, takozvane „partizanske čarape" razorile su bunkere i otvorile put daljeg nastupanja brigade.

Za to vreme trajala je teška borba za same Našice. Čak ni posle četrdeset osam sati nije skršena spoljna odbrana. Šesnaesta i 18. su hrabro, ali bezuspešno nastojale da prodru u grad. Žrtava je bilo sve više. Vreme je odmicalo. Tada je u borbu

ubačena i 12. proleterska koja je, posle borbe za Markovac, bila u korpusnoj rezervi.

Duž dugačkih ulica, koje sa svih strana vode u centar gde se nalazi stari dvorac grofa Pejačevića, bili su načičkani armirani betonski bunker, opasani bodljikavom žicom i drugim preprekama. Iz svih svojih teških poraza u naseljenim mestima u Slavoniji, neprijatelj je, valjda, primenio pouke i iskustva baš u Našicama. Borbeni raspored otpornih tačaka, vatreni sistem, manevar živom silom i vatrom, taktička iznenađenja, gipkost i upornost odbrane - sve je to trebalo savlađivati korak po korak, kuću po kuću.

Četvrti bataljon prodire Strosmajerovom ulicom. Na čelu su diverzanti. Ispred svih Milan Gredeljević. U rukama mu je eksploziv. Da bi uspeo, mora se neopaženo privući, što bliže. Traži mrtvi ugao. Privlači se. To su sekundi koji rastrojavaju. Da li će uspeti? Meci „ližu“ zidove, odvaljuju parčad maltera i cigle. Nedaleko grune mina. Ble-sak, prašina i strašan prizor: Milan Gredeljević je pogođen. Priskaču drugovi. Odvlače ga u zaklon. Ali, spasa nema, jer je smrtno pogođen.

Franjo Hemetek Lovac, je van sebe. Zar takav junak, kao Milan, da strada. Bodri svoje drugove borce i oni za njim kreću. Sve su bliže dvorcu. I kada je pretrčavao do sledećeg zaklona, pade i Franjo Hemetek Lovac. Pade još jedan stari i prekaljeni borac.

*

Borba u Našicama traje već stotinu sati. Stotinu sati borbe u naseljenom mestu je granica psihofizičkih mogućnosti čoveka. Nema sna, nema trenutka

odmora. Sva su čula maksimalno razdražena. Jedinice su raštrkane između ulica, grupe boraca između kuća, pojedinci od zaklona do zaklona. Snabdevanje je krajnje otežano i hranom i municijom.

I gine se. Stari Mijo Bojić iz Dubočice, potpuno sede kose, leži mrtav nedaleko od bunkera. Milan Uzelac iz prateće čete puzi pored njega. Stari Mijo ga podseća na njegovog oca. Gnev ga obuzima još i više. Nišani „džonbulom“ i pre nego što će da opali metak ga pogađa u glavu. Oko tog bunkera već su izginuli borci: Dušan Balačević iz Cikote, mladi Ivan Bratić iz Podgrađa, Radovan Kovačević iz Lipika, šesnaestogodišnji Drago Opsenica iz Vere od Osijeka, Josip Rupnik iz Vukovara...

Već je uništeno preko trideset bunkera, u svim delovima grada. Trideset čudovišta što su nemilice i neprestano, danju i noću „bljuvali“ vatru. Ostali su oni najtvrdi i najveći u centru i sam ogromni bunker Pejačevićev dvorac. U njemu je Ivan Štir, ustaški bojničnik, zapovednik zloglasnih bojni koje su čuvalе Podravsku Slatinu, harale, pljačkale i ubijale po Papuku, Psunju, Podravini... Ne da se, brani se kao ranjena zver.

Kod zida visokog dva metra već satima je prikovana desetine Stevana Bojanića iz Budimaca. Sa ugla štekće šarac. Stevo Zec, komandir 2. čete i diverzant Andrija Gecan prave plan: Andriju će štititi vatrom, a on će kod jedne kuće podmetnuti eksploziv pod zid. Kada je Andrija već gotovo uspeo, kroz prozor, iznad njegove glave, pojavi se gestapovac sa automatom. U poslednjem trenutku je ubijen. Odjeknula je eksplozija. Zid je provaljen, a ubrzo razoren i bunker. Ali, na njegovim prilazima, nepomično su ležali: dvadesetdvogodišnji komandir

čete Stevan Zec iz Podseća, desetar Stevan Bojanić, delegat Obrad Jokić iz Mirkovaca kod Vinkovaca...

Na raskrsnici, u samom centru je betonska grdosija. Simbol ustaške snage. Gradili su ih uz pompu i propagandu. Ispredali priče o njihovoj neuništivosti i neosvojivosti. Nadevali su im zvučna imena: „Staljingrad“, „Alkazar“, „Zigfrid“, „Zvonimir“, zatim „Poglavnikova kula“ ... Propagandno-psihološki uticaj imao je za cilj da već unapred obeshrabri napadača, a i stanovništvo, a posadi da usadi sigurnost. Takav je stajao pred Vašom Radićem i njegovom četom. Uzaludno je i besmisleno bilo leteti napred...

Dovlače se topovi, teški mitraljezi, „džonbul“. Granate odvaljuju delove bunkera, ali iz njegovih otvora svejedno „liže“ plamen. I bombaši kreću. Pokreće se streljački stroj. Kreće i Vaso Radić. Na koliko je takvih bunkera jurišao? Nije važno. On je ratnik, zakon je rata - uništiti protivnika. Njegov je zakon bio biti partizan, boriti se hrabro. Pred njim je brisani prostor. Neko mora biti prvi. Vaso Radić ustaje i trči. Prate ga pogledom. Usred najžešće vatre zastaje. Kao da se predomislio. Okreće se i pada. Grči se. I smiri. Tako se oprostio od svojih drugova veliki junak 12. proleterske brigade.

*

Nedaleko je, u nekom dvorištu previjalište. Bolničarke Josipa Uzorinac i Katica Matanović, koliko god nežnije mogu, ali s mukom, izvlače ranjene i mrtve. Idu, puze, priljube se uz zemlju kada rafal podiže zemlju oko njih. Teše ranjenika koji ječi. Neka se strpi, još malo. Josipa je stari i već iskusni borac. Ona je ranjena na Ludbregu.

Jedva je ostala živa. Trebalo je da ide negde u zaklon, u pozadinu, ali je to energično odbila i želela ponovno samo u brigadu. Došla je u Prateću četu 12. brigade koja nije imala bolničarku. Svi su joj se obradovali. Čuvali je, poštovali kao mezimicu. Ona im je to nesebično uzvraćala, najviše u borbi. Josipa i Katica vuku osamnaestogodišnjeg Ivana Brdića iz Omiša. Još daje znake života. Iz ogromne rane na grudima šiklja krv. Gleda Ivan, bespomoćno poslednjim pogledom mutno nebo, suve grane, nejasan život koji iščezava u njegovom umirućem pogledu.

Kao i teška, dugotrajna nepogoda, kada se stišava i donosi olakšanje, tako i borba pri svome kraju nagoveštava odlazak jednog pakla u kome je čovek svoju ličnost podredio nečem drugom. Naj-snažnije i najstrasnije osećanje - strah, užasan strah, nad njima unutrašnji nemir i žudnja za osvetom polako iščezavaju, a javlja se želja za uspravnim kretanjem, za toplim obrokom i za malo sna.

Posle pet dana danonoćne borbe Našice pružaju jezivi prizor teškog okršaja. Posvuda mrtva tela, bela lica, mrtve otvorene oči kao da zapomažu, čak i delovi tela vise po granama od strašnih eksplozija. Ali, još grmi oko dvorca u centru Našica. Svi su juriši uzaludni. Užurbano se dovlače hubice.

Tada se začuo šum, pa sve raspoznatljivija tutnjava tenkova. Nemci su probili zasedu 16. omladinske brigade „Joža Vlahović" i bili su sve bliže Našicama.

Dvanaesta proleterska brigada dobila je naredenje da se povuče.

*

U Brigadu stižu novine. Beograd je slobodan. Srbija je slobodna. Počinje novi život. Život u miru.

Ali, kako je to još daleko u očima Slavonaca. Nemci su se ukleštili, utvrdili na sremskom frontu. Njihovu pozadinu treba potkopati, onemogućiti im snabdevanje, kretanje, manevar po dubini. Uznemiravati ih svakodnevno. Zato je potrebno prići što bliže pozadini sremskog fronta. Takve naredbe dolaze iz viših štabova NOVJ.

Sve je više i naređenja u kojima se naslućuje kraj rata, ali neodređeno i više kao opšte priželjkivanje. I 12. proleterska udarna brigada, gotovo u hodu, u borbama se promenila, promenili su se ljudi, stare navike i običaji, međuljudski odnosi. To sve više liči na pravu vojsku, jer su svi jednako obučeni, naoružani, pravila su jasnija, naređenja stroža.

Dolazi naređenje: „Sve jedinice da sastave spisakove boraca koji imaju bilo kakav zanat, ili stručnu spremu, jer će biti upućeni radi izgradnje zemlje i izgradnje novih objekata.”... U drugom se traži da svaka jedinica zarobi što više nemačkih vojnika radi zamene za zarobljene partizane u okupatorskim logorima. Za sve zarobljenike oformljeni su sabirni logori.

U Brigadu dolazi spisak boraca i rukovodilaca iz 12. brigade kojima je dodeljena „Spomenica 1941. godine”. Drugo naređenje zahteva od komesara svih jedinica da pojačaju politički i ideološki rad sa bivšim domobranima i novomobilisanim borcima radi njihovog saživljavanja sa tradicijama brigade. Dolazi i naredba da će se ubuduće vrlo strogo kažnjavati svaki prestup, kršenje discipline i vojnog reda, jer su te pojave sve više u porastu.

Danas nije više što je juče bilo. Tako svaki dan. Našice još odzvanjaju, još bude živa sećanja na one

koji su tamo ostali. Izginuli su mnogi komandiri, komesari, vodnici, borci - svi mladi, hrabri, nezaboravni. Nema više starog Karla Butorca iz Djedine Rijeke, vodnika Ibrahima Cajića iz Gradačca i Petra Gaćeše iz Dereze, sedamnaestogodišnjeg Andrije Krpinova iz Gornjeg Miholjca, Nikole Katalenića iz Garčina, Ivana Lešića iz Štitara, Adolfa Pavlinića iz Vukovara, Vlastimira Paunovića iz Kaluđerovca, Jove Radića iz Šeovice, Joze Sokolovića iz Klokočevca...

*

Dvanaesta brigada je u istočnoj Slavoniji oko komunikacija Đakovo-Osijek i Podgorač-Osijek. Sve je to dublja pozadina sremskog fronta. Opšte naređenje sledi: pojačati napore da bi se ubrzao kraj fašizmu. Ali, osim borbi, postoji i ona druga borba - politička. Tu je i njen sastavni deo - propaganda. Na primer, pisanje parola. Pored mitinga, parole su od prvog dana ustanka bile snažno oružje partizanske borbe. Crvena krupna slova na zidovima okupiranih, pa oslobođenih gradova i sela, jezgrovite poruke o borbi, slobodi, okupatoru, izdajnicima - imale su čudesnu moć u podizanju borbenog morala kod stanovništva, zamenjivale su hiljade govornika i priča. Jednostavno, urezivale su se u svest i tu ostajale neizbrisive.

Došao je trenutak da se to moćno propagandno oružje upotrebi organizovanije i sa što više uspeha. Naredba je svim komesarima objašnjavala: dosadašnje ispisivanje parola bilo je stihijno i sa dosta neukusa. Od sada u svakoj četi, bataljonu organizovati grupe đaka, tehničara, crtača sa lepim rukopisom, krasnopisom, i snabdeti ih bojama i četkama.

Kada se dođe u mesto dužnost im je da na vidnim mestima: na zidovima, plotovima, zidanim ogradama što lepše i upadljivije ispisuju parole.

Brigada je u selu Kešinci. Na desetak kilometara je Đakovo. A deseti je decembar. Kiša, blato, hladno. Pronose se glasovi da je u Brigadi komandant Milan Stanivuković Oficir. Bio je zaista tu. Svaki njegov susret sa 12. brigadom i dolazak u nju za Milana je radostan događaj. I on to ne krije. Dvanaesta je svima majka, prva brigada. U njoj su, zapravo, postali svi pravi partizani, vojnici prve prethodnice partizanske Slavonije. Stanivuković razgovara o svim tim danima i događajima u Štabu brigade sa Dušanom Ostojićem Osmanom, komandantom, Jovanom Kokotom Korčaginom, komesarom, Rudolfom Štorkom, načelnikom štaba brigade.

Onda naglo prestaju sećanja. Komandant divizije širi kartu, upire prstom na jednu tačku, objašnjava i naređuje. Sve odjednom postaje isuviše ozbiljno.

U sumrak je Brigada krenula na marš. Nije bilo jahaćih i tovarnih konja, komore, bolesnih; slabi i nespremni za borbu su ostali. Brigada je bila udarni odred koji je sada prodirao u dubinu neprijateljeve pozadine.

Prema dobijenim podacima, u selu Vrbici, neda-leko od Starih Mikanovaca, nalazili su se pozadinski delovi jedne veće nemačke jedinice i obezbeđenje od oko dvestopedeset nacista. Dvanaesta proleter-ska krenula je da izvrši prepad na tu grupaciju. Plan je bio vešto zamišljen i izveden. Prvi uslov: tajnost zadatka je ispunjen potpuno; drugi - iznenađenje, takođe; treći-silina udara, u najvećoj mogućoj meri.

Bataljoni su podišli, opkolili Vrbicu, postavili zasede i onda je krenulo sve po planu. Na malo i

mirno selo, od pre nekoliko dana pritisnuto nemačkom vojskom, u prvi zimski sumrak, 10. decembra 1944, kao iz neba sručio se partizanski napad. Bombe, flaše sa benzinom - letele su prema kamionima. Iznenadni plamen počeo je da obasjava izbezumljene Nemce. Koristeći paniku, bataljoni su brzo izvršili prvi zadatak. Svoj trenutak imao je Stevo Jagodić, komandir 2. čete 4. bataljona koji je na čelu streljačkog stroja jurišem prodro do kamiona. Veliku hrabrost su tom prilikom pokazali i Franjo Sopoćanin i Petar Zlojutro. Vodnik Gabrijel Dubovečak bio je jedan od najsmelijih u borbi za kamione. Vodnik Ivan Poznić, takođe. U jurišu na zgradu, u kojoj se utvrdila grupa Nemaca, na brisanom prostoru ostao je teško ranjen partizan. Bolničarka 3. čete Jelka Jurković jurnula je da ga izvuče. Meci su praštali oko njih, ali je ona obuhvatila ranjenika i sklonila ga u zaklon.

U Štab brigade je još u oktobru stiglo naređenje iz Štaba korpusa da se sve drugarice iz operativnih jedinica povuku u pozadinske pomoćne službe da bi se zaštitile od daljih nepotrebnih napora. Ipak, u 12. proleterskoj brigadi su, po svojoj volji i na borbenim mestima, ostajale hrabre partizanke. Kao obični borci, bolničarke ili kao starešine. Za izuzetnu ličnu hrabrost u borbama oko Našice, kod Starog Topolja i Čepina, Štab korpusa pohvalio je Milku Tulum, komesara čete, rodnom iz Velike Dapčevice i borca od 1942. i Ružu Bojčić, dvadesetogodišnju devojkicu, partizanskog desetara, rodnom iz Kometnika kraj Voćina. Slovila je za jednu od najhrabrijih žena koju je Brigada imala.

Prepad u Vrbici bio je potpuni uspeh. Pobijeno je preko šezdeset Nemaca, a zaplenjeno oko pedese-

tak kamiona kratih oružjem, opremom i namirnicama. Sav taj materijal nije mogao biti izvučen, pa je najveći deo spaljen. Napad na Vrbicu bio je veoma značajan u psihološkom pogledu: on je Nemce upozorio da im se približava i slavonski front koji ozbiljno ugrožava njihovu pozadinu u Sremu.

U Vrbici je 12. brigada imala i nove žrtve. To su borci: Andrija Ajnhinger iz Piškorevaca kod Đakova, Mirko Medved iz Podravske Slatine, Savo Stanisavljević iz Velikog Biga, Milovan Stjepanović iz Migalovaca.

*

Decembarske operacije u Đakovštini se nastavljaju. U svim većim mestima: Osijeku, Vinkovcima, Đakovu, Županji, nalazi se još uvek veliki broj Nemaca. Pomeranja na Istočnom frontu, na jugu Evrope, na Balkanu - primećuju se neposredno i na ovom području. Kretanje kolona, iznenadni dolasci i prolasci vojnih formacija postavljaju pred štabove slavonskih jedinica, koje su u decembru operisale u vinkovačkoj depresiji, sve nove i složenije zadatke.

Borac Ivan Krivačić bio je daleko od štabova, planova, od visokih i širokih zamisli operacija i rata. Bio je tačka. Malenkost na nepreglednom belom polju prošaranom selima, salašima i dugim mrkim linijama - borbenim položajima u kojima su čučali i na studeni cupkali promrzli partizani.

Na selo Široko Polje, desetak kilometara udaljeno od Đakova, napadala je Osječka brigada, jer se u njemu sjatilo oko petsto Nemaca. Dvanaesta je držala osiguranje prema Đakovu. Borci su bili umorni, gladni i prozebli. U pokretu prema sadašnjem položaju, tokom noći, došlo je do iznenadnog su-

koba kod Štrosmajerovog salaša. Prvi bataljon je iz pokreta prešao u napad. Komandant Luka Krajnović držao se vojničkog pravila: smela odluka je pola pobeđe!

Bila je to prilika da pokažu svoju hrabrost i novopridošli borci. Josip Nemet, doskorašnji domobran, posle juriša, nosio je o ramenu ne jedan, nego dva „šarca“. Predvođeni Stjepanom Jajićem, vodnikom i delegatom Miroslavom Banićem, grupa novih boraca: Blaško Volf, Antun Bunjak, Matija Dobek i Julio Krivanovski prodrli je u žarište odbrane i savladala posadu mitraljeskog gnezda... Nemci su na salašu pobijeni, a neki su uspjeli da pobjegnu. Glavni zadatak je, ipak, bio: do jutra zaposjesti položaje prema Đakovu.

Ivan Krivačić leži na smrznutoj oranici. Tek je malo zagrebao zemlju. Grudobran nikakav. Ukopavanje je bila slaba strana partizana. U početku se to čak uzimalo kao znak kukavičluka. Istina je, ipak, drugačija. Partizani su bili u stalnom pokretu. Zadržavanje, ležanje, dugo čekanje nisu bile odlike partizanskog ratovanja. Napad je bio stalan, odbrana retka. Partizan je morao biti veoma pokretan, znači što manje opterećen. Čebe, porcija i torbica - to je bio sav njegov teret. Ašov bi najčešće smetao, a nije ih ni bilo dovoljno. Španski borci su, prenoseći iskustva, dali kakvu-takvu osnovu inženjerske kulture, prvi partizanski oficiri su se na kursovima učili kako se ukopava, a iskustva većih, složenijih i dugotrajnijih borbi govorila su da te ona više štiti što si dublje u njoj.

Petar Ključek je iskopao rov za klečeći stav. Kada se u njega šćućuri, potpuno je zaklonjen: i od pogleda i od metka. Nabacio je i sneg da bi se

maskirao. Onda primeti da njegov drug Ivan leži i nemo zuri. Zašto se nisi ukopao... grehota je izgubiti sada glavu, rat je pri kraju. Zemlja će te zaštititi. Ivan ga gleda, pomalo setno. U Grubišnom Polju njega je zakačio metak iznad desnog lakta. Brzo je zaselilo i vratio se u jedinicu. Sada ga ruka boli, trne. Sto je hladnije, to je njemu gore. Ne može da se ukopava, teško drži i samu pušku. Neka bude što bude. Ako sudbina tako kaže.

Petar je bio vedrije prirode. A nije bio ranjavan. U svoje dvadeset i dve godine mogao je da iskopa i podublji bunar. Začas je smestio Ivana u duboki rov. Imao je dobar šinjel, pa je ogrnuo svog drugara i pored njegovog protivljenja. Ne brini, lezi, čuvaj glavu, ja ću skidati Švabe i za tebe! A kad ovo prođe, vodim te u ambulantu.

Leže, čute, izmene poneku reč. Sastavili se sivo nebo i belo-crna zemlja. Grakću gavrani. Onda pijukne: cik-cak... Prvo pojedinačno, pa sve češće i žešće. Vide se crne tačke kako pretrčavaju. Švabe nadiru. Počinju eksplozije. Granata zviždi, zviždi... Može da se oceni koliko daleko će da padne. Čini ti se - ide pravo na glavu, a ono, na sreću, desetak metara dalje. Zasipajući komadi smrznute zemlje, parčadi šaše, korenje. Mina je gadnija. Samo cijukne i odmah eksplodira. Obično je sve kasno i gotovo ako je pala u blizini. Granata izaziva strah, ali mina ledi srce. Hiljade kuršuma „ližu" iznad glava, izazivajući onaj neposredni, razgovetni osećaj, kao dodir sa smrću. Koliko to traje? - Večnost. Čuju se nejasni, a potom sve snažniji glasovi. Oni se stapaju u jeku koja se razliva ravnicom, meša se sa pucnjavom i prerašta u moćnu simfoniju borbe. Desno i levo iskaču crne prilike u snegu i kreću prema Nemcima. Počinje protivnapad.

Ivan se pridiže i zove Petra. Krećemo, Petre, krećemo. Petar se ne odaziva. Leži mirno i nepomično, kao da je zaspao. Seda Ivan do drugara, dodiruje mu još toplo lice, gleda njegove ukočene oči i gorki jecaj provali mu u grlo.

Samo stotinjak metara dalje ostala je da leži i Anka Gardijaš iz Čelikovića. I nju rat nije poštdeo. Prekinuo joj je život, pred samo oslobođenje zemlje, u dvadeset drugoj godini. A od 1942, kada je došla u partizane, prošla je dugi, neizvestan i na kraju tragičan partizanski put.

Krajem decembra 1944. cela 12. divizija, u čijem je sastavu i 12. brigada, danima vodi ogorčene borbe s Nmcima na obroncima Krndije i Dilja. U štabu Divizije komandant Milan Stanivuković Oficir ne diže glavu sa borbenih karata i izveštaja. Tu na komandnom mestu, kod Levanjske Varoši, on je duša borbenog rasporeda divizije, koji odoleva nemačkim nasrtajima, čiji je cilj da diviziju odbace što dalje od njihovog položaja.

U trenutku velike napetosti, kada se borbeno situacija menjala iz časa u čas, u Štab užurbano upade patrola sa vešću da su Nemci prodrli u neposrednu blizinu. Postojala je opasnost od opkoljavanja.

Milan Stanivuković Oficir bez razmišljanja krene na kritično mesto. Kao da je, u magnovenju, osetio da je njegovo prisustvo potrebno tamo gde je i najveća opasnost. Uz njega je i njegov verni drug i pratilac, još iz detinjstva, iz osnovne škole u Vrbovljanima, Marko Kljajić.

Na licu mesta Stanivuković je ocenio da je situacija krajnje opasna, pa je naredio povlačenje jedinica. Svojim prisustvom, svojim hrabrim i mir-

nim komandama, kada je izgledalo da je do dezorganizacije i panike samo korak, jer su Nemci vršili strahoviti pritisak i gotovo besomučan prodor, komandant divizije je podigao moral, osokolio starešine i borce, pa su se čete i bataljoni povlačili organizovano, po svim taktičkim pravilima. A oko Stanivukovića su sevale granate, praštali rasprskavajući meci, besnela smrtonosna vatra. Svemu tome je prkosila komandantova neustrašiva figura, figura Milana Stanivukovića. Bio je među poslednjima pred Nemcima koji su nadirali kada je jedna granata eksplodirala nedaleko od njega, pokosivši ga zauvek. Borci su kao izbezumljeni poleteli da pomognu svom hrabrom komandantu, ali ni njemu, niti njegovom drugu Marku Kljajiću pomoći više nije bilo.

Pobeda, sloboda

Sneži. U selu ciči prase. Usred ratne zbilje izranja narodna navika, drevni običaj. Seljaci nerado govore o tome, jer partizani ne veruju. U narodu se uvrežilo da partizani odbacuju Boga, veru, običaje. Ipak, u selu Ceremošnjak, nedaleko od Našica, u nekim kućama se posti, kolje se živina, spremaju se kolači. Uz to se šuri i poneko prase. Badnji je dan, pravoslavni. Sutra je Božić.

To budi i oživljava uspomene na mladost, porodicu, na protekli život. Treći bataljon je u selu. Atmosfera se prenosi i na partizane. Raspoređeni po kućama, borci se uklapaju u porodične idile, u kućne poslove. Lože se vatre za pečenje, dovlači badnje drvo i slama. I članovi Partije i skojevci, koji su usvojivši naprečac marksizam-lenjinizam, odbacili sujeverje, reakcionarnu crkvu i buržoasku svest,

spontano su učestvovali sa domaćinima u tihoj i iskrenoj narodnoj radosti.

Komesar bataljona Rudolf Kolak Smreka je u Badnjoj večeri zakazao miting u selu. Skupilo se selo, vojska. Bilo je govora o ratu, o politici, ali je Smreka govorio i o Božiću. Govorio je nešto što se svima dopadalo u toj januarskoj noći: da partizani poštuju narodne običaje i da te večeri svi, i pravoslavni i katolici, pa i oni koji veruju i koji ne veruju, treba sa narodom da proslave pravoslavni Božić.

Smreka je govorio sasvim suprotno od onoga što su meštani, a i borci očekivali. Ipak je to komesar, politički. Većina komesara bili su, pre dolaska u partizane školarci, đaci, studenti. U partizane su već došli sa kakvim-takvim ideološkim osnovama i ubeđenjima. Neki su čitali i znali ponešto iz Kratkog kursa SKP (b), proučavali su Staljinove brošure, o nacionalnom i seljačkom pitanju. Ozbiljno su shvatili kakvu opasnost po čovečanstvo, pored fašizma, imaju klasni neprijatelj i kulaci, pa i crkva, koje je veliki Staljin tako uspešno likvidirao u Sovjetskom Savezu. Naglo narastanje klasne svesti u komesara, a to se prenosilo i na obične komuniste, kandidate KP i skojevce, a i na ostale postale su partizanska svakodnevnicu i potiskivali su sve suvišno: porodične navike, društvene običaje, nejasna sećanja. Komesari su svoja predavanja i govore dobrim delom usmeravali protiv svega što je bilo ranije: predratni život, predratna buržoazija, predratna država, sa svojim nepravdama, izrabljivanjima, obmanjivanjima, dakle jednom rečju - opštom omrazom nad narodom i protiv naroda. A kad dode pobeda, komesari bi govorili: sve će biti novo, lepo i srećno! Novi život.

Smreka je bio drugi tip komesara. Nekadašnji radnik, polupismen, ali bistar i živog duha, čovek koji je upijao život i iskustva zdravim očima, u partizane je došao iz rodoljublja i prirodne opredeljenosti za revoluciju. Bio je veoma hrabar borac, bombaš, mitraljezac i nadasve prava partizanska drugarčina. Tako je postao komandir voda, pa čete, a zbog omiljenosti, neposrednosti, eto ga kao i komesara bataljona. Pa i sada na mitingu, u Ceremošnjaku, on nije ništa izmišljao. Lepota u njegovom pričanju bila je svečana radost, koju je i sam nekad proživio i znao u detinjstvu, a i sve do čega ljudi i selo odvajkada drže i cene kao nasleđenu i neokaljanu svetinju. Smreka je vodio brigu i o tome da je pravoslavno Badnje veče, ali da ga kao radost dožive i katolici, jer je i sam to bio. Jer, na katolički Božić brigada je vodila teške borbe. I tako je i bilo: svi su slavili i pevali partizanske i božićne pesme.

Vest o mitingu u Ceremošnjaku brzo se pronela unaokolo. Narod je znao da je proteklih dana Brigada vodila okrutne borbe oko Đakova, da su borci iscrpljeni i željni svega. I sutradan, na Božić, iz sela Vukojevci i Kršenci omladina je došla u posetu partizanima sa pečenjem, kolačima i voćem. Uprkos ratnoj zbilji, u narodnoj duši i u biću vojske svitala je nada da se stradanja približavaju kraju.

Prode i to. Na bojištima su velika komešanja, veliki i naporni pokreti. Crvena armija je u Mađarskoj. Nemci gomilaju trupe i usmeravaju ih prema Virovitici. Dvanaesta brigada iz rejona Našica hitno kreće u tom pravcu.

Zima, Usiljeni marš. Orahovica. Virovitica. Nemci nadiru na Bilogoru. Ugrožena je slobodna teritorija, jedinice 10. zagrebačkog korpusa teško

odolevaju. Borbena situacija se sve više pogoršava. Iz Virovitice Brigada kreće na Bilogoru. Zadatak: napad na ustašku bojnu u selu Zrinjska.

Zrinjska je poznato partizansko selo. U njemu je 18. brigada izgubila svoje borce i junake i prvoborce. Sada na ustaše u Zrinjskoj ide 3. bataljon koji vodi komandant Lazo Popović i komesar Rudolf Kolak Smreka.

Više od jedanaest sati besnela je borba. Opkoljene ustaše su se uporno i grčevito branile. Gubici bataljona bili su veliki: gotovo trideset izbačenih iz stroja, deset poginulih. Ipak, ustaše su se i same, pretrpevši teške gubitke, povukle. Ali, u Zrinjskoj je teško ranjen komesar bataljona drug Smreka. Za njega je to bio oproštaj sa starim drugovima i sa svojom voljenom brigadom.

Razlozi boravka u ovome kraju svima su poznati. Jedinice 3. jugoslovenske armije i Crvene armije brane virovitički mostobran. U Podravini su nemačke grupacije presečene na dva dela: one oko Osijeka, a druge kod Koprivnice. To je Nemcima ugrožavalo operacije u Mađarskoj, gde je nadirala Crvena armija. Svi su znaci ukazivali na to da Nemci nastoje da snage Crvena armije odbace preko Drave, snage 6. slavonskog udarnog korpusa prema Papuku i Psunju, te da likvidiraju virovitički mostobran. Predstojala su nova borbena iskušenja za 12. proletersku brigadu.

*

Podravina. Januar je 1945. Od Drave, iz mađarske ravnice, valja se teška, oštra studen. Sa te strane dopire daleka artiljerijska tutnjava, kao grmljavina. Dvanaesta je posle Zrinjske upućena u zauzimanje

Pitomače, mesta koje zatvara komunikaciju i pravac prema Virovitici. U isto vreme napadnuto je i selo Đuretina, koje se oslanja na samu Dravu. Đuretina je zauzeta, a Pitomača nije. I na toj je liniji trebalo stvoriti front. Braniti virovitički mostobran. Prešlo se na rovovski način ratovanja.

Kopanje rovova je neveseo posao. Zemlja je tvrda kao kamen. Mnogi su i nevešti, drugi to olako shvataju. Nevični, a i bez iskustva u vođenju duge odbrambene borbe na otvorenom terenu, partizani i nisu svesni da će iz svoga rova, u kome su dobro zaštićeni, moći da gađaju fašiste koji dolaze da ih ubijaju.

U poslednje vreme u Brigadu je došlo mnogo naređenja. Traži se da se prema nadležnostima pohvaljuju ili predlažu za odlikovanja borci i jedinice koji se ističu u borbi. Čita se i presuda o smrtnoj kazni nad trojicom boraca koji su dezertirali. Štab Brigade naređuje kažnjavanje svih onih koji rasipaju municiju. Parola je: „Sa što manje metaka - što više pogodaka!" Naredba je da se poginuli ubuduće sahranjuju bez ikakve pompe i bez prisustva naroda na mestu pogibije. Poslednja naredba govori o prikupljanju podataka od boraca i starešina radi pisanja članaka i reportaža. Najuspeliji zapisi biće upućeni na konkurs koji je raspisao „Narodni vojnik", list Glavnog štaba NOV Hrvatske.

Dragoljub Nešić je ratni dopisnik 1. bataljona. Ide od rova do rova. Položaj je dugačak kilometrima. Rovovi, saobraćajnice, skloništa. U njima ljudi i njihove sudbine. Koliko ljudi toliko sudbina. U nadstrtoj zemunici Jelena Miroslavljević, delegat, u 3. bataljonu, čita grupi boraca dopis komesara Brigade u kojem se objašnjava i veliča važnost

ekonomske pomoći u žitu koje stiže iz Sovjetskog Saveza i o našoj velikoj zahvalnosti za tu dragocenu pomoć. Jelena je stari i već oprobani borac. U partizane je došla 1. maja 1943, u vreme kada je 12. brigada s narodom Ravne gore proslavljala 1. maj. Jelena želi da se napiše priča o Đuri Čavracu, junaku koji je u Brigadu došao iz Brodske 25. udarne brigade. Bio je jedan od onih junaka starešina koji su uvek išli napred ispred svojih boraca.

U Virovitici je teško ranjen, ali se već za desetak dana vratio u Brigadu. U Našicama mitraljezom ide na bunker, a samo dan kasnije, ovaj hrabri komandant bataljona 12. brigade gine postavljajući protivtenkovsku minu. Među borcima koji slušaju Jelenino kazivanje o Čavracu je i borac Stjepan Krpan. Pripremali su ga za folksdojčera u Osijeku, pa su ga uputili u Donji Miholjac u samo uporište. Svašta je slušao o partizanima, a najviše o tome da su partizani razbojnici koji ubijaju sve živo i bez milosti. U prvoj borbi kod Podravske Slatine iskoristio je priliku i prebegao na stranu partizana. Tu su ga umalo streljali. Ali, eto, do sada je već bivao i pohvaljen od komandira čete zbog svoje hrabrosti pokazane u borbama.

U drugoj zemunici ratni dopisnik nailazi na čudnu situaciju, zategnutu. Delegat Branko Juriša preti kaznom borcima Kečkanu i Martinčiću. Učinili su ozbiljan prestup. Pošto nema cigareta, a ni cigaret-papira, svoju su krdžu umotavali u list „Naprijed“, organ Komunističke partije Hrvatske. Za Jurišu je to bila prava neprijateljska delatnost, pa neka o tome rasprave na raportu u četi. Borci treba da znaju, objašnjava im delegat, da je sveto sve što nosi znak Partije. I dok je delegat govorio, borci su

sedeli u gomili da bi im bilo toplije. Padao je sneg, bilo je lepo i tiho. Ali, ovi mladi ljudi ipak su gledali u daljinu, strepeći da svakog trenutka ne zatutnji, da ne otpočne zviždanje tanadi i zavijanje granata. Zamišljali su crne tačke i brze tenkove i one majušne što pretrčavaju u skokovima - fašisti u belim šinjelima, koji donose smrt dok oni slušaju o zabranjenim dimovima.

Narednih dana selo Đuretina se treslo od borbe. Neprijatelj je nadirao u talasima ne bi li probio položaj 12. brigade. U ataru sela, najednom mestu su zaobišli 2. četu 2. bataljona čiji je komandir Gabrijel Dubovečak. Položaj je kritičan. On naređuje vodniku Savi Kostiću da po cenu života odbaci neprijatelja. Vod kreće. Ori se ravnicom partizanski poklič. Uprkos disciplini, premoći i organizaciji, i Nemci znaju za strah. Povlače se.

Borbe na virovitičkom mostobranu traju nedejljama. Smenjuju se dani zatišja, pa dani i noći odbijanja napada, juriša, obilazaka, prelazaka u protivnapad. Sada su se složili i drugi neprijatelji: nesnosne vaške, svrab i šuga, svakojaka oskudica, hladnoća, umor. A onda provališe nemački tenkovi i 12. proleterska biva prinuđena da se povuče u svoja verna brda.

*

Gazi se starim stazama. Prema Rašenici, Grubišnom polju, Garešnici, u Daruvarsku kotlinu. To je ponovno rat bez frontova, manevrisanje, stalni pokreti, iznenadni napadi, nagla povlačenja.

Neprijatelj je prodro u Daruvarsku kotlinu. Zaleće se na slobodnu teritoriju. Pljačka i pustoši. U Garešnici su jake snage čerkeza. Po ispadima,

Narod sela Popovca, kod Bučja, sklanja se ispred neprijatelja koji nailazi od Pakraca

ponašanju, razularenosti i samoubilačkom srljanju nazire se i njihova propast.

Sve su češće preduzimali noćne prepade, prodore kroz međuprostore i obuhvate sa fronta, bokova i iz pozadine. Samo mala neopreznost plaćala bi se skupo i tragično. To se dogodilo noću 8/9. februara 1945. nedaleko od Grubišnog polja.

Jedna čerkeska grupa zaobišla je položaj 4. bataljona kod sela Rašenice i iznenadnim udarom sa svih strana napravila pravu pometnju. Poginuo je komandant bataljona Pero Bogdanović. Bio je to tragičan kraj jednog starog ratnika koji je imao samo dvadeset četiri godine. Predratni skojevac iz Slavonskog Broda, prvoborac, iskusan starešina, smatran je odgovornim što je došlo do ove situacije.

Brigada je odbačena gotovo dvadeset kilometara uz velike gubitke. Ranjen je i komandant Brigade Dušan Ostojić Osman. Sve je to bilo veliko upozorenje i novo iskustvo za 12. proletersku.

Likvidacija virovitičkog mostobrana i manevarske borbe vođene na Dilju i u Daruvarskoj kotlini, tokom februara, bili su samo uvod u veliku neprijateljsku ofanzivu protiv snaga 6. udarnog slavonskog korpusa na teritoriji Slavonije. Ovu ofanzivu Nemci su nazvali „Zimska oluja“, a partizani - zbog žestine, obima i trajanja - Osmu ofanziva.

Zamisao neprijatelja je bila da brzim prodorima ovlada vrhovima Psunja, Papuka i Krndije i komunikacijama koje povezuju najvažnija operativna područja, a potom da okruže i unište 6. korpus po delovima. U operaciji je učestvovalo oko 60 hiljada vojnika, pretežno nemačkih snaga. Neprijateljeve namere su se odlikovale rešenošću da se osigura povlačenje i pozadina nemačkog istočnog i balkanskog fronta.

Selo Imsovac. Sa obližnjih velikih ribnjaka dopire miris blata. Preleću jata divljih pataka. Februar je. Brigada je postrojena. Veliki je događaj: dodeljivanje ordenja i medalja. Prozivaju se komandanti, komesari, prvoborci, hrabri, poznati drugovi, druga-rice. Imena odzvanjaju, zadržavaju se u vazduhu, dobijaju neki poseban značaj i smisao. Kao i da samo ime opisuje čoveka i zašto je odlikovan. Oni marševi, šaka sa bombom, žestoko trzanje mitraljeza, bolne rane. Mladi ljudi izlaze pred stroj, staju jedan pokraj drugog, čekaju. Svi čekaju svečani trenutak.

Pred Brigadu izlazi lično komesar Korpusa. Naprežu se oči da ga što bolje vide. On se ne viđa često, većina ga i ne zna i nije čula za njega. Obični borci znaju da je samo visoka i važna ličnost.

Komesar Korpusa Otmar Kreačić, španski borac, zvani Kultura, uglađen i u novoj uniformi, sa

velikim brcima koji mu daju strogi izraz lica, govori o tome da domovina naglo nose ova odličja, o tome da se i nadalje ne smeju žaliti životi u borbi protiv neprijatelja. Odlikovani prilaze i na grudi im se kače ordenja i medalje, dokaz koji bi u njihovim životima trebalo nešto da znači.

Svečani stroj se ubrzo pretvara u marševsku kolonu. Od Ilove, na zapadnoj granici Slavonije, Brigada kreće u Požešku koltinu. To su desetine kilometara neprekidnog marša, danju i noću, po teško pristupačnom planinskom terenu i u spremnosti da se svakog trenutka stupi u borbu.

Znaci ofanzive zapažaju se posvuda. Grupe izbeglica, celi zbegovi. Uspaničeno i sa pričama punim strahota, lutaju putevima prema šumama Brdaske, grupe boraca, čije su jedinice razbijene, ili su se razdvojile, pojavljuju se iznenadno i raspituju za svoju brigadu, odred, priključuju se brigadi ili nastavljaju sa traganjem. Sela su opustela, vest o novoj fašističkoj najezdi širi se poput požara. Iščezli su radosni susreti, dobrodošlice, smeštaji, darivanja i umesto toga na sve strane strah i pometnja.

Posle iscrpljujućeg marša, 12. brigada se približava putu Orahovica-Kutjevo. Kolona odjednom staje. Neizvesnost. Prednji delovi javljaju: na putu su Nemci. Brigadom komanduje Rudi Stork. Zamenio je Dušana Ostojića Osmana, koji je ranjen. Njemu su samo dvadeset i tri godine. Nekadašnji đak, ali već stari borac, hrabar i odlučan, uglavnom je bio na političkim dužnostima i u Štabu brigade. Za razliku od ostalih komandanata i vojnih starešina, nije imao vojno obrazovanje, osim partizanske prakse. Sticajem okolnosti privremeno je postavljen za

komandanta. Komesar brigade je Jovo Kokot Korčagin, dvadeset četiri su mu godine. Prošao je put od borca do komesara brigade. Dvanaest je njegova porodica, njegov život. Poznao je u njoj svakog borca, pamtio sve znane i neznane koji su odlazili, ginuli, bili ranjavani, nestajali. Bio je primer komesara izraslog u borbi, u revoluciji, u njega je utisnut pečat zbivanja i stradanja. Komesar brigade Korčagin je naredio: moramo se probiti.

Četvrti bataljon, sa komandantom Stevanom Gavrilovićem na čelu, naleteo je na iznenađene Nemce. Bio je to onaj trenutak u ratu kada je hrabrost neminovna da bi se sačuvao goli život. Strah nad strahovima, strah od smrti iščezava kada postoji samo jedan jedini izlaz - a to je proboj iz obruča. U borbi prsa u prsa, kroz brešu koja se širila, 12. proletarska se izvukla iz okruženja.

Neprijatelja je trebalo napasti na onom mestu gde je bio najjači i gde se nije nadao: na vrhovima Papuka i Psunja odakle je dominirao. To su Bazova glava i Češljakovački vis, u stvari, bilo planine sa koje je bilo moguće udariti na bilo koju stranu.

Borbe za Bazovu glavu i Češljakovac bile su uzastopne, iznenadne i nemilosrdne. U njima je 12. brigada dejstvovala sa razdvojenim osamostaljenim bataljonima, četama i vodovima, pri čemu su samostalnost i inicijativa bile presudne za svaku skupinu. Borbe u gustim, mračnim stoletnjim šumama umanjivale su preglednost, brzinu kretanja, međusobnu vezu, organizovanje komandovanja i vatre.

Prvi bataljon kreće ka vrhovima. Za njim ide Brigada. Sati prolaze u usponu. Staze su strme. Vlažno je i hladno. Patrola se vraća, otkrili su položaj Nemaca. Na stotinjak metara naviše, na

Češljakovcu, vide se prigušene vatre, nejasan govor, zveket porcija. Komandiri se prikrađaju, izviđaju. Kratak dogovor, jer za drugo nema vremena.

Počinje puzanje po lišću, između hrastova i bukava. Čete se, u streljačkom stroju kao lanac, približavaju vrhu. Oko dvesta ljudi u lišću. To su borci koji danima čestito nisu ni jeli ni spavali. Parče hleba i malčice slanine za ceo dan. U noći se i ne vide njihova crna lica, isušena od nespavanja, prljavštine, nadljudskih napora. Većina su dvadesetogodišnjaci. Nekima ni imena nisu stigla da se upišu u spiskove, sve je sada zaborav.

Pri samom vrhu zaori se: Juriš!

Tako je bilo jednog i ko zna još koliko dana. Bila je to svakodnevna pojava. Odabrana jedinica probija obruč i Brigada nastavlja, da bi već posle nekoliko sati napala i razbila neku novu grupaciju mimo svih ratnih pravila. Brigada je ujutru na jednom mestu, a naveče dvadesetak kilometara dalje. Kao da izranja iz zemlje. U tome je njena, partizanska snaga i vestina.

Ali, tu su i pojedinačne sudbine. Josip Oreško- vić je konjovodac u 2. bataljonu. U toku proboja preko planinskog sedla konj mu se otrgao i pobegao. Jedva ga je video nekoliko stotina metara niže. Konj je ležao, dahtao. Na njemu je bio samar sa pet karabina i dve kutije redenika. Nije mogao da ustane. Slomio je nogu.

Josip u trenu zaboravi rat. Sav taj užasni svet koji ga okružuje i gotogo pade preko svog konjića. On je seljačko dete, iščupan iz porodičnog domaćinstva, odgojen da voli životinje. Sa svojim Zekom družio se mesecima. Najčešće nije znao kuda se ide i zašto. Bilo je samo važno da je Zeko dobro i

da može da nosi teret. Kad bi mu bilo teško i obuzimao ga ratni strah, tešio se - „pričajući" sa Zekom. Kao konjovodac držao se zlatnih pravila: hranio je i negovao svoga konja, nikada ga nije udario, pokrivao ga je, potkivao, znao da i on može biti bolestan, da njegova snaga ima granice, razumeo ga je i voleo kao da je ljudsko biće. Josip je plakao, a Zeko ga je gledao svojim velikim i bespomoćnim očima. Najzad je morao nešto da učini.

Rasamario je konja, pokrio ga ćebetom, naprtio puške, kutije s municijom zatrpao u lišće i gušće i u sebi nemilosrdnu tugu, okrenuo se i bez osvrtnja krenuo uzbrdo.

Pri vrhu je čuo glasove. Kroz grmlje i šiblje je nazirao vatre i prilike oko njih. Nemci: Stresao se od straha. Šta da radi, kuda i na koju stranu da krene. Tada njegovo uho razabra tiho rzanje, pa udarce kopitom. Josip se sav uzbudio. Bio je to zov životinje, koja oseća prijatni bliski miris. Miris koji je Josip nosio na sebi od svog Zeke. Rzanje se nastavi. Josip je ostavio puške i počeo da puzi. Teško nasamareni konji bili su vezani za drveće. Na proplanku oko vatri sedeli su, čučali ili ležali na lišću. Nemci. Josip odmeri jednog zelenka koji je njušio prema njemu i privukao mu se. Stisnuvši u sebi sav svoj strah, Josip polako pride konju, blago mu pomiluje gubicu, odveže ga i povede sa sobom. Konj je slušao kao da je otkrio prijatelja koji će ga spasiti od svih muka, teglenja, psovki i udaraca. Koračali su polako i oprezno po dubokom šumskom lišću. Josip je uzeo i ostavljene puške i nastavio. Sada mu je bilo svedjedno kuda će i dokle će stići.

Nekoliko dana kasnije, Josip Orešković je stigao u bataljon sa snažnim zelenkom, natovarenim teš-

kim mitraljezom, šarcem, sa postoljem i svim priborom i rezervnom municijom i pet karabina.

Ofanziva je završena.

*

U vazduhu se oseća proleće. Mesec je mart. Od starih nije više mnogo ostalo. U svakoj četi tek poneki. Komandir ili komesar. Borci govore o bliskom miru i slobodi. Kao da treba da grane sa prvim zracima toplog sunca. Nade u život, u sutrašnji dan toliko su nabujale da se više ne mogu sakriti, niti sprečiti. Ali, još traje rat, a svaki dan rata, svaki njegov i najmanji deo je vladavina neizvesnosti i pokoravanja opasnosti.

Dvanaesta proleterska je izašla iz ofanzive sa mnogo ožiljaka, ali i sa mnogo novih doživljaja i podviga. Prošla je uzduž i popreko Slavoniju, kroz obruče, klopke, zasede, bila u okruženju, gonjena, da bi se ponovno sakupila, udarala, povlačila se, napadala i jurišala i na kraju se našla u starim krajevima i selima, cela i jedinstvena - gorda.

Borbena dejstva se pojačavaju. Dvanaesta je u Požeškoj kotlini, učestvuje u napadima na uporišta u Stražimanu i odmah se prebacuje na drugi kraj Slavonije i napada uporište Jamarica, nedaleko od Banove Jaruge. Sada je ona manevarska, borbena jedinica čiji je zadatak da iznenadnim napadom zadaje udarce neprijatelju i tako doprinosi pripremanju slavonskih jedfnica za završnu ofanzivu.

Noću 28/29. marta 1945. tri bataljona 12. brigade krenula su da likvidiraju neprijatelja od oko tristo Nemaca iz sastava divizije „Tigar“ koji su se nalazili u selu Jamarica. Radi iznenađenja, napad je počeo vatrom iz teških bacača, posle čega je usledio

opšti juriš. Mitraljezac Mato Ilaković iz 2. čete 4. bataljona vukao je za sobom ceo streljački stroj. U 3. četi su komesar Ekrem Hadžimerović, vodnik Mile Mudrovčić, Drago Vranić i zamenik komandira Jovo Raduka već u prvom naletu zauzeli kuće iz kojih je neprijatelj panično pobjegao. Mitraljezac 1. čete 3. bataljona Pajo Marković je najviše doprineo da i njegov bataljon zauzme kuće na drugom kraju sela. U 4. bataljonu se Koviljka Škarić iz 3. bataljona privukla kući, punoj Nemaca i ubacila bombu kroz prozor. Tako se stegao obruč oko Jamarica. Privlačeći se kroz šljivike na čelu svoje desetine, Josip Katančić je otkrio vatreni položaj teških topova. Ne dvoumeći se, poveo je desetinu na juriš i zauzeo dve haubice od 105 mm. Pred zoru su Jamarice bile u partizanskim rukama.

Nekoliko dana posle oslobađanja Jamarica Brigada je učestvovala u napadu na uporište Vetovo. Sada je bilo potrebno uništiti sva neprijateljska uporišta u Požeškoj kotlini, da bi se očistio prostor prema nastupajućem frontu sa istoka.

U Vetovu su se nalazili bataljon nemačke policije, jedna izrazito borbena i jaka skupina, snažno naoružana artiljerijom i mnogim automatskim oružjima, i nešto ustaša.

Napad je izvršen sa svih strana. Bataljoni su u borbenim kolonama prodirali sve više u unutrašnjost, ali se sa svakim metrom otpor Nemaca povećavao. Osećajući približavanje kraja i neminovni opšti poraz, ovi nemački policajci, koji su u Slavoniji, kao specijalna borbena jedinica, naročito kao posade oklopnih vozova, naneli toliko zla i jada slavonskim brigadama, i ovde u Vetovu, kao da su želeli što svirepije da dočekaju kraj.

Silina odbrane uticala je i na silinu napada. U bataljonima kao da narasta jarost, a hrabrošću se ističu mnogi pojedinci: u 1. bataljonu Jozo Visak iz 1. čete, zatim komesar Božo Hrga i mladi mitraljezac Jovo Novaković iz 2. čete, Bernardo Iveković, nišandžija „maksima" i njegov pomoćnik Sime Bošnić iz 3. čete; u 2. bataljonu: Ante Harambašić, komesar, Nedeljko Buljević, komandir, Mijo Gorički, vodnik i Ivan Kukić, mitraljezac. Vjekoslava Belinac je kao bolničarka iako ranjena, ne napuštajući streljački stroj, nastavila da pruža pomoć svojim teško ranjenim drugovima.

Uprkos nekoliko uzastopnih napada, neprijatelj se nije predavao niti odstupao. Po silini i žestini vatre, po upornosti odbrane pojedinih objekata, bilo je očigledno da će se Nemci grčevito braniti, bez obzira na žrtve. Iz tih je razloga i odlučeno da se odustane od daljeg napada i od nepotrebnih novih žrtava, pa se Brigada povukla iz Vetova.

*

Nakon što su, posle oslobođenja Beograda, oslobođeni veliki delovi Jugoslavije, stvoreni su povoljni uslovi za dalje organizacijsko i formacijsko dograđivanje NOV i POJ. Naredbom Vrhovnog štaba od 1. marta 1945. formirane su 1, 2. i 3. armija, a ubrzo zatim i 4. armija, dok je NOV i POJ preimenovan u Jugoslovensku armiju, a Vrhovni štab dobio naziv Generalštab JA.

Krajem marta pristupilo se pripremama za završnu ofanzivu. Osnovna zamisao bila je da se posle proboja sremskog fronta, brzim prodorom kroz Slavoniju, severnu Hrvatsku i Sloveniju izbije na zapadne granice Jugoslavije i da se tamo spoje sa

delovima 2. i 4. armije koje će prodirati kroz Bosnu, Liku i Istru ka Trstu, kako bi se na taj način zatvorio obruč oko svih neprijateljevih snaga i onemogućilo njihovo nesmetano izvlačenje iz Jugoslavije.

Napad na pravcu glavnog udara i proboja srem-skog fronta izvršeni su 12. aprila 1945. u zoru. A 12. proleterska udarna slavonska brigada se 14. aprila 1945. nalazila u Požeškoj kotlini, hitajući u susret dolazećem frontu. Odatle, u velikom borbenom poretku svih snaga Jugoslovenske armije i 12. brigada kreće na put u završni pohod u zapadne krajeve Jugoslavije.

*

Ide se ubrzanim maršem. Iza ostaje Slavonija. Jedva da ju je proleće ugrejalo. U mekoj prozračnoj svetlosti jutra otkrivaju se zelene vlati trave, a svuda unaokolo napuštene, popaljene kuće, ruševine, razorene železničke pruge, tragovi divljačkog povlačenja neprijatelja koji je za sobom ostavljao pustoš.

Dvanaesta proleterska prolazi kroz sela i gradove, napola uništene i spaljene, sa napuštenim zgradama, sa slepim prozorima i mrtvim dimnjacima. Iza nje ostaje Slavonija izmučena, ratom opustošena, ali suncem obasjana, kao da se budi i diže spremna da ponovno obnovi život.

U selima istočno od Grubišnog polja prikupile su se velike snage neprijatelja. U Malom Grdevcu, Zrinjskoj, Velikoj Barni, Gornjoj Koračici nagomilale su se sve one ustaške i čerkeske jedinice koje su se povlačile pred frontom Jugoslovenske armije.

Ali, to je već bio skori kraj rata. Odstupajući, razbijene snage su na uzastopnim linijama i u nekim

mestima još pružale žilav otpor. Još se ginulo. Nedaleko od Grubišnog polja poginuli su stari borci, sada već unapredeni u oficire: Jovo Kokić i Filip Brezić. Teško je ranjen proslavljeni izviđač Trivun Ogar. A sloboda je tu, nadomak ruke.

Brigada nastavlja. Iza nje su njena verna brda. Prolazi se kroz oslobođeni Zagreb, nastavlja put ka Sloveniji. Dolazi se u M

Dvanaesta proleterska brigada je spremna. Nasuprot njenom borbenom poretku, na odstojanju od nekoliko stotina metara nalazi se uskomešana masa ogromnog broja neprijateljevih vojnika. Ispred Brigade izlaze komandant brigade, oporavljen od ranjavanja, major Dušan Ostojić Osman i komesar major Jovan Kokot Korčagin. Idu ponosni, iako su još uvek u životnoj opasnosti. I se izdvojila i prilazi sa belom zastavom.

Kapitulacija! Pobeda. Sloboda.

Sadržaj

Koncentracija	13
Budići - selo za istoriju	27
Prethodnica partizanske Slavonije	37
Na uporišta	51
U diviziji	73
Pruga	83
Virovitica - Pisanica - Garešnica	90
U Požeškoj kotlini	99
Ofanziva - klešta i čekić	107
„Kana" kod Šušnjara	114
U predahu	120
Nevidljivo bojište	124
Prodor na istok	130
Pokret na zapad	138
Ponovno u Slavoniji	156
Bosna - marš u nepoznato	180
Ponovo u Slavoniji	211
Dvanaesta proleterska	233
Pobeda, sloboda	263

UDK 355.486(497.1) 12. slavonska proleterska brigada
KAVGIĆ, Milan

Verna brda : dvanaesta slavonska proleterska brigada
/ Milan Kavgić. - Beograd : Vojnoizdavački i novinski
centar, 1990 (Beograd : Vojna štamparija). - 281 str. :
ilustr. ; 17 cm. - (Zapisi o ratnim brigadama ; 70)
Tiraž 2000 primeraka.

a) Brigade u NOR-u - Dvanaesta slavonska proleterska
brigada

Ovo je istinita priča o 12. slavonskoj proleterskoj brigadi.
Knjiga govori o životu boraca i narodu Slavonije u koloni,
borbi i odmoru za vreme ratovanja u Slavoniji i Bosni i
na celom njenom ratnom putu.